

Értelmiségi válaszutak

1945 után

Both Noémi Zsuzsanna | Frank Tibor | Gyarmati György
Hatos Pál | Hunyady György | Paládi-Kovács Attila
Palasik Mária | Romsics Ignác | Standeisky Éva | Weiss János

ÉRTELMISÉGI VÁLASZUTAK

EGY AKADÉMIAI ÜLÉSSZAK
ELŐADÁSAI

Kossuth Kiadó

Tartalom

BEVEZETŐ

Standeisky Éva A SZELLEMI ELIT ÉS A POLITIKA VÁLTOZÁSA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐ ÉVEKBEN

Weiss János ÜLDÖZÉSEK ÉS ÜLDÖZTETÉSEK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁNI MAGYAR FILOZÓFIAI ÉLETBEN

Frank Tibor A MAGYAR ANGLISZTIKA NEHÉZ SZÜLETÉSE: SZENCZI MIKLÓS ÉS ORSZÁGH LÁSZLÓ

Palasik Mária SZENT-GYÖRGYI ALBERT ÉS BAY ZOLTÁN VÁLASZÚTJAI 1945–1948

Romsics Ignác KÉNYSZEREK ÉS VÁLASZTÁSOK

Paládi-Kovács Attila ORTUTAY GYULA

Hatos Pál „AMIT AZ EVANGÉLIUM ÍGÉR, AZT VÁLTSA VALÓRA A DEMOKRÁCIA”

Both Noémi Zsuzsanna JAKÓ ZSIGMOND ÉS IMREH ISTVÁN

Gyarmati György BIBÓ ISTVÁN JELENLÉTE ÉS TÁVOLLÉTE, AVAGY MEGHÍVÁS-KIEBRUDALÁS ALGORITMUSA A MAGYAR KÖZÉLETBEN, KÖZGONDOLKODÁSBAN

Hunyady György MÁTRAI LÁSZLÓ KORTÁRSAI KÖZÖTT

Impresszum

BEVEZETŐ

„Értelmiségi válaszutak 1945 után” volt a címe és tárgya a Magyar Tudományos Akadémia 2017. évi közgyűlése idején a Filozófiai és Történettudományok Osztálya által tartott egész napos tudományos ülésnek. E rendezvény bizonyos értelemben folytatása és kiteljesítése volt a két évvel korábban tartott – ugyancsak a Kossuth Kiadó „History könyvek” sorozatában közreadott – konferenciának, amely „A konzervatív társadalomtudósok politikai válaszútja az 1930-as és 40-es években” címet viselte. Az a második világháborús összeomlásig követte a magyar értelmiség számottevő, korszakos jelentőségű csoportját, amely belül is meghasadt és ritka kivételektől eltekintve el is veszítette társadalmi pozícióját. Ennek megbeszélése után logikusan következik az a kérdés, hogy a fasizmusba torkolló autokratikus rendszernek a humanista-demokrata értelmiségi ellenzéke milyen utakat keresett és talált a második világháború után, amikor a demokrácia reményei meglevenedtek, de az országot az antifasiszta koalíció bolsevik világhatalma tartotta megszállása és közvetlen befolyása alatt. Kényes és fontos kérdés ez, mert Magyarország ritka és töredékes demokratikus közjogi és politikai hagyományai között lehet és kell számon tartanunk az 1945 és 1948 közötti néhány évet, mint ahogy ezt tették a rendszerváltó pártok, a jogalkotás és kormányzat. Ugyanakkor a bekövetkező társadalmi változások iránya, a politikatörténeti tények, az egyéni karrierutak elágazásai rendre mind tanúsítják, hogy a külső adottságként felfogható világtörténeti konstellációban ezek az évek mintegy fokozatos átmenetet jelentettek a hazai bolsevik diktatúra felé. Az alaptörvény preambuluma, amikor történeti korszakolásba bocsátkozik, akkor az ország szuverenitásának hiányára fókuszálva egyben látja és láttatja az 1945 után egymást váltó politikai rezsimeket.

Választott korszakunk szakavatott ismerői, Standeisky Éva és Romsics Ignác – akik a konferencia megszerkesztésében és megszervezésében nagyban segítettek – azt az álláspontot képviselték és előadásukban is azt demonstrálták, hogy a kor hatékony értelmiségi egyéniségei jellegzetes – típusosan eltérő – pályán haladtak tovább 1945 után. Ennek szellemében a II. Osztály tudományos rendezvényének az

volt a vállalt célja, hogy ezen markánsan egyéni és ugyanakkor mégis típusos utaknak a főbb irányait felvázolja. Ennek jegyében került sor a szellemi elit irodalmi és művészeti szférájának, a természet- és társadalomtudós akadémikusok körének, a hazai hatalomban osztozó, az Erdélyben rekedt és a Nyugatra távozó, illetve a nyugati szellemiséget őrző egzisztenciák bemutatására, a szellemi kötöttségek, a feltámadt és elvesztett illúziók, a megélt és túlélte konfliktusok sokszínűségének érzékeltetésére. A bemutatott életutak gazdag változatosságát illusztrálja, ha számba vesszük, hogy egyaránt előadások tárgya volt Kodály Zoltán és Ortutay Gyula, Ravasz László és Bibó István. Az így felvázolt összkép természetesen mozaikszerű, mint ahogy az itt immár tanulmányformát öltő előadások időben is többféleképpen közelítettek a közfigyelem középpontjába állított 1945–1948-hoz, esetenként nagyobb hangsúlyt fektetve a személyes előtörténetre (mint tettem például magam Mátrai László kapcsán), máskor az életút, a hatások, sőt a visszaemlékezés továbbhullámozására (amint történt ez például Országh László, a Lukács-iskola, vagy Bibó István történeti viszonyosságairól szólva).

Mindezzel együtt a konferencia (illetve e tanulmánykötet) reményünk szerint meggyőzően demonstrálja, hogy immár nem egy korai és elszigetelt tudományos vállalkozásról van szó, hanem annak bizonyítékáról, hogy az 1945 utáni évek ma már tanulmányozhatóak higgadt tárgyyszerűséggel, ami természetesen sokféle következtetés levonását alapozhatja meg és továbbvezető kérdések sokaságát szüli. Ha van és kell, hogy legyen „akadémiai stílus és szint” a közelebbi múlt vizsgálatában, akkor az nélkülözi a direkt politikai hivatkozásokat és utalásokat, nem világnézeti pozíciók sarkos elhatárolására törekszik, hanem hitelt érdemlő tények gazdagságának feltárásán és átgondolt rendszerezésén munkálkodik, s érzékenyen leképezi a kor-specifikumokat, amikor a múltban azonosítja a mában is megjelenő kulturális kötöttségeket, politikai logikát és morális dilemmákat. A magyar demokrácia egykori felvillanása és megszenvedett eltorzulása különösen tanulságos a demokrácia alapkérdéseivel kapcsolatban ma világviszonylatban és a hazai társadalomban egyaránt felfakadó követelések, kétségek és konfliktusok idején. A Filozófiai és Történettudományok Osztálya immár meghonosodott hagyományaihoz volt hű, amikor a 45 utáni értelmiség útelágazásait tette sok szempontú

vizsgálat tárgyává. Az ülés közönségének odafordulása, kitartó figyelme és kedvező rezonanciája alátámasztotta azt a reményt, hogy a konferencia – itt majdnem hiánytalanul közölt, ugyanakkor nem egy esetben bővebben kifejtett és okadatolt – anyaga számot tarthat a szélesebb olvasókör érdeklődésére is. Az értő olvasóközönség számára ugyanakkor nem kell hangsúlyozni, hogy a társadalmi tudatosság magasabb fokára emelkedő értelmiség hazai történetének tudományos taglalását ez alkalommal korántsem zárjuk le, hanem épp megnyitni kívánjuk szélesebb körök számára, további kutatásokat és eszmecseréket is ösztönözve.

Hunyady György

Standeisky Éva

**A SZELLEMI ELIT
ÉS A POLITIKA VÁLTOZÁSA
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚT
KÖVETŐ ÉVEKBEN**

„Ki tagadná, hogy egy új világ van születőben, nagy változások vajúadásának fájdalmas-keserves időszakában élünk, de valljuk be, hogy ez a kor is kínokkal és szenvedésekkel teljes még, és semmiképpen nem jutott még túl a káosz zűrzavarán.”^[1] Borbíró Virgil építész, közíró és közszereplő, parasztpárti újjáépítési államtitkár hittel és aggodalommal teli írásából idéztem, amely 1947 végén jelent meg.

A gazdaság, a politika és a társadalom megváltoztathatóságába vetett hit számos alakváltozatban uralta a 20. századi magyar szellemi elitet. A lehetőségek a gyökeres változások idején nem ábrándnak, hanem a közeljövő valóságának tűntek. A válságos időszakok különösen kedveztek a jobb jövőre vonatkozó elképzelések és illúziók születésének. Hogy mi tekinthető „jónak”, a köz számára is kíváncsnak, alapvetően az azt kigondoló értelmiségi világszemléletétől, tapasztalataitól függött. Írásomban azokat emelem ki, akik a társadalmi és vagyoni egyenlőtlenségeket mérséklő, a jogállamiságon alapuló Magyarország megteremthetőségében bíztak. E tág körbe vallásosak és vallástalanok, konzervatívok, szocialisták, liberálisok éppúgy beletartozhattak, mint politikai pártnak elkötelezettek vagy pártonkívüliek.

A 20. század két világháborúja – beleértve a két háborút megelőző és az azt követő éveket – válságócokkal teli időszak volt. A két periódus között alig telt el fél emberöltő, így akik az elsőt átérték, abban értelmiségiként, alkotóként s egyben közéleti szereplőként részt vettek, még erejük teljében lehettek a másodikban, mint Szekfű Gyula, Kodály Zoltán, Márai Sándor, Kassák Lajos, Illyés Gyula, Bernáth Aurél, Moór Gyula és mások.

A DEMOKRÁCIAILLÚZIÓK SAJÁTOSSÁGAI 1942 ÉS 1946 KÖZÖTT

A második világháború befejeződése nem hozott lényegi fordulatot a szellemi elithez tartozók világlátásában. Azok az elképzelések, amelyek megvalósításában 1945 után maguk is szerepet vállaltak, már 1942, 1943 óta gondolkodásuk meghatározó elemei voltak.

1942 tavaszán jelent meg a *Petőfi útján* című kiadvány,^[2] amelybe az ellenzéki kisgazdapártiak (Bajcsy-Zsilinszky Endre, Barankovics István), szociáldemokraták (Szakasits Árpád) és szociáldemokratának álcázott illegális kommunisták (Kállai Gyula, Nagy István) éppen úgy írtak, mint újságírók (Parragi György), írók (Kárpáti Aurél, Darvas József, Illyés Gyula^[3]) és tudósok (Szekfű Gyula). A közös bennük a hit, hogy a jövőben a munkásság és a parasztság nem lesz a vezetők kiszolgáltatottja, s a nemzeti megújulás alapvetően a magyar kulturális örökségre fog épülni.

A válságidők kiútkereső készítése a hatalom berkein belül is megfigyelhető.

A magyar hadsereget ért doni katasztrófa idején zajlott a politikusok és az írók lillafüredi találkozója. Miniszterelnök (Kállay Miklós), vezérkari főnök (Szombathelyi Ferenc) és propagandaminiszter (Antal István) győzködte a meghívásra méltónak tartott közvélemény-formáló írókat – mindenekelőtt a népieket, a nem zsidó származásúakat és a nem kommunistagyanúsakat –, hogy saját eszközeikkel támogassák az ország háborús erőfeszítéseit. Sikertelenül. A felszólalók többnyire a művészet autonómiájáról, a „nemzetnevelő” kultúra támogatásának fontosságáról beszéltek. Ez utóbbiról szólt Márai Sándor nyitó előadása is.

Fél évvel később a lillafüredi összejövétel legtekintélyesebbjei az Illyés szerkesztette *Magyar Csillag* című folyóiratban álltak ki a „szellem méltósága”, a „szellem erkölcsi tekintélye” mellett. Az *Együttes vallomás* aláírói: Illés Endre, Illyés Gyula, Kodolányi János, Márai Sándor, Tamási Áron, Veres Péter és Zilahy Lajos.^[4]

Az 1943-as szárszói találkozót a népi írók eszmetisztázási próbálkozása volt, ahol az egyformán német- és szovjetellenes, antikapitalizmusát zsidóellenességgel ötvöző Németh László, valamint a kommunista társadalomfelfogást hirdető Erdei Ferenc vizionálta a háború utáni jövőt. Szekfű Gyula 1943–1944 telén írta meg az Ady Endre versére utaló *Valahol utat veszítettünk* című cikksorozatát, amelyben a reformkor centralistáit idézve próbált a jövő felé utat mutatni.^[5] „Az

igazi demokrácia, mely nem kíván többé beszédek, s az igazi szabadság, melyet nem kell emlegetni” – írta.^[6]

Ugyanebben az évben kötöttek politikai szövetséget a Horthy-kori két ellenzéki parlamenti párt, a szociáldemokrata és a kisgazdapárt vezetői.

A politikusok és a vezető értelmiségiek közeledése, egymást segítése a háború befejeződését követő egy-két évben is megmaradt. Írók, tudósok, művészek vállaltak vezető közéleti szerepet, politikai funkciót, parlamenti képviselőséget abban a reményben, hogy segíteni tudnak az ország átalakításában, mindenekelőtt a kultúra értékeinek terjesztésében. Az 1945-ös nemzetgyűlési választásokat követően a szellemi élet következő képviselői kaptak mandátumot: Bölöni György, Juhász Nagy Sándor, Kodály Zoltán, Moór Gyula, Pátzay Pál, Szent-Györgyi Albert, Szőnyi István, Vámbéry Rusztem, Zsedényi Béla: írók, képzőművészek, zeneszerzők, természet- és jogtudósok. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselője lett Bartók Béla (ő szeptemberben elhunyt) és Illyés Gyula, aki néhány hónapig a Nemzeti Parasztpárt politikai képviselőjére cserélte „értelmiségi” mandátumát, majd 1946 tavaszán pártbéli tisztségeiről és képviselői mandátumáról is lemondott.^[7]

A szélsőjobb írói, tudósai hallgatásra kényszerültek, voltak, akiket felelősségre is vontak.^[8] Németh László belső száműzetésbe ment, szárszói vitapartnere pedig a Nemzeti Parasztpárt színeiben kommunista érdekeket követő belügyminiszter lett. Erdeiéhez hasonlóan alakult Ortutay Gyula politikai magatartása is. A kisgazdapártot képviselő néprajztudós, aki 1947-ben a parasztpárti Keresztury Dezsőtől vette át a kultusztárcát, már 1945 kora tavaszán kriptokommunista lett.^[9] (Keresztury irodalomtörténész, tanár és költő az Eötvös Collegium igazgatói székéből került a VKM élére. Elődje a Polgári Demokrata Párt képviselőjében a földrajztudós gróf Teleki Géza volt.)

1945 nyarán az ország legismertebb egyetemén, a budapesti Pázmány Péter Egyetemen politikusok és neves értelmiségiek több napon keresztül próbálták értelmezni a demokráciát. A jogtudósok, Moór Gyula és Horváth Barna elméleti fejtegetéseikben a demokrácia ellentmondásaira, politikai célú kihasználhatóságának veszélyeire figyelmeztettek – s ugyanezt tették korabeli publicisztikaikban Szekfű Gyula és Kassák Lajos is –, míg a kormánykoalíció politikusai (Rákosi Mátyás, Szakasits Árpád, Tildy Zoltán és Veres Péter)^[10] meglepően

együttműködőnek és frázisvisszatartónak mutatkoztak. Hajnal István, a Bölcsészettudományi Kar történelemtudós dékánja így nyilatkozott Rákosiról előadása meghallgatása után: „államférfi, mellékgondolatok nélkül”.^[11]

A második világháború utáni koalíciós kormányok miniszterelnökei nem kívánták magán- és nyilvános találkozókra maguk mellé állítani a legismertebb értelmiségieket, mint 1935-ben Gömbös Gyula és 1942-ben Kállay Miklós. Nem úgy a koalíció legdinamikusabb pártjának vezetői! A Magyar Kommunista Párt politikusai, ideológusai már 1945 tavaszán kidolgozták értelmiségpolitikájukat, s az év nyarán pedig kötetlen beszélgetésre – teára – hívták a legbefolyásosabbnak tartott nem kommunista tudósokat és művészeket, többek között Kodály Zoltánt, Szekfű Gyulát, Füst Milánt és Rusznyák Istvánt.

A Magyar Kommunista Párt vezetői a széles háttértámogatás reményében egymást nem kedvelő, világszemléletükben eltérő szellemi kiválóságokat hívtak párbeszédre, ami sértette a kommunisták legközelebbi értelmiségi szövetségeseit, a népi írókat. Ők különösen Szekfű Gyula „pátyolgatásával” nem értettek egyet, akit a Habsburgokkal rokonszenvező, német orientációjú „labancnak” tartottak, s nem vettek tudomást az 1930-as évek közepétől datálható fordulatáról. Végül siker koronázta a kommunisták szándékát: *Új szellemi front* című kiadványukban az értelmiségi egységfront jegyében egymás mellett sorakoztak a kommunisták, a szociáldemokraták, a parasztpárti népiek és a pártonkívüliek – a „polgárok” – írásai. A személyi folytonosságot az 1935-ös *Új szellemi front*tal két író, Zilahy Lajos és Illyés Gyula képviselte.^[12] A két kommunista vezető, Rákosi Mátyás és Révai József más ideológiai indíttatással, de ugyanazon hatalmi mentalitástól vezérelve próbálta megnyerni pártjuk társadalomjobbító politikai céljainak az írói elit prominenseit, mint korábban Gömbös Gyula. 1935-ben elsősorban a *Szép Szó* szerkesztői, József Attila és Ignó Pál támadták a hatalmi csábnak rövid időre behódoló írókat, de Kassák Lajos is vitriolos cikket írt a Gömbössel lepaktáló író társai ellen. 1945-ben a demokráciának, az alkotói függetlenségnek elkötelezett Kassák ismét felemelte a szavát az új körülmények között életre hívott *Új szellemi front* ellen, amelyben az értelmiség nagy részét uraló szellemi zavar újabb megnyilvánulását látta.^[13] Őt sem Gömbös teadélutánjára, sem a lillafüredi írótalálkozóra,

sem Rákosi zöld asztalához nem hívták vendégnek. Tekintélye, ismertsége egyik korszakban sem volt kisebb, mint a meghívottaké.

ROSSZ ELŐÉRTET ÉS LANKADÓ LELKESEDÉS

Összeegyeztethető-e a szakmaiság és a közéleti szerepvállalás? Nem okoz-e tudományos és esztétikai értékromlást a részvétel a társadalmi mozgalmakban és a politikai küzdelmekben? Akit mindkét tevékenységi forma vonz, dilemma elé kerülhet. Ritka az olyan történelmi szituáció, amikor ez a kettősség nem nyomasztja az alkotót. Látszólag könnyebb azoknak, akiket az új idők, a gyökeres változások politikailag és művészileg egyaránt kiszabadítanak addigi periferikus, elnyomott helyzetükből. Ezt élték meg azok a kommunista érzelmű alkotók, akik a modern művészi törekvések elkötelezettjeiként a Horthy-korban nem számíthattak állami támogatásra, széles körű elismertségre. 1945-ben abban a hitben éltek, hogy a gyökeres politikai fordulat nyomán végre számukra is eljött a méltányos megméréstetés ideje. Kiállíthatják nonfiguratív műveiket, előadásokon, könyvekben, cikkekben népszerűsíthetik a klasszikus és új alkotásokat, s ezzel hozzájárulnak a demokratikus átalakulás sikeréhez, a nép kulturális felemelkedéséhez. Hitük egyre inkább tévhitnek bizonyult. Míg 1945 nyarán még furcsaságnak, balos túlbuzgóságnak vélhették, hogy egyes kommunista politikusok a párt politikai törekvéseit segítő agitatív hatású, könnyen érthető művek létrehozására buzdítják őket, azonban már néhány hónap után kénytelen-kelletlen rá kellett döbbernük arra, hogy festményeik, szobraik pártjuk ideológusai, kritikusai szerint nem kívánatosak, sőt egyenesen károsak: a kapitalizmus válságát tükröző irracionális művészeti megfelelői. Az absztrakt képzőművészet kommunista hívei egyre nagyobb elkeseredéssel figyelték a konzervatív kultúraértelmezés, a lukácsi nagyrealizmus-elmélet pártjukon belüli térnyerését. A többi művészeti ág kommunista képviselői könnyebb helyzetben voltak. A kommunista íróknál (Déry Tibor) és a színészeknél, rendezőknél (Major Tamás, Both Béla) zökkenőmentesnek látszott az alkalmazkodás az MKP politikájához és kultúrpolitikai elképzeléseihez. Major Tamás az MKP értelmiségi politikáját kidolgozó megbeszélésen a következőket javasolta pártjának 1946 tavaszán: azok az értelmiségiek,

„akik azelőtt kissé fasiszták voltak, de a felszabadulás óta nagy szolgálatot tesznek a demokráciának [értsd: támogatják a kommunista pártot – S. É.], azokat nekünk valamilyen formában jutalmaznunk kell. [...] Nekünk nemcsak konstruktív, hanem destruktív munkát is kell végezni. Azokat az értékeket, amelyeket az értelmiség általában értékeknek tart, teljes erővel robbantanunk kell. (Schöngeistség, politikai, irodalmi stb. nézetek.)”^[14]

A kommunista nonfiguratív művészek kiszorultak a kiállítótermekből, s egyre több bírálóat érte őket nem csupán a nem kommunisták részéről, hanem a saját pártjuk felől is.^[15] Az elvont művészet egyik kommunista híve – Fekete Nagy Béla – így emlékezik: „a párt megbízta Schubert Ernő festőművészt – aki nem sokkal azelőtt szakított az absztrakcióval –, hogy hívjon össze bennünket, kommunista absztraktokat és rokon szakmájúakat, és barátilag magyarázza meg, hogy ennek a dolognak egyszer és mindenkorra vége van, valamint, hogy egy éven belül a pártból való kizárás terhe mellett, teljes meggyőződéssel és őszinte hittel, önkéntesen át kell térnünk az illetékes szervek által pontosan körvonalazott szocialista realizmusra.”^[16] A visszaemlékezőt igazolja a kommunista párt egyik vezető kultúrpolitikusának immár a kívánt stílusdiktátum bevezetése utáni fejtegetése arról, hogyan sikerült a párt soraiba betörő „ellenséges, kifejezetten polgári művészeti, irodalmi áramlatokat” felszámolniuk. „Az absztraktok többsége Pártunk tagjai voltak, de művészeti-ideológiai vezetést a szociáldemokratáktól és a kispolgári csoportoktól kaptak” – írja Horváth Márton 1950-ben *Lobogónk: Petőfi* című könyvének bevezetőjében.

ILLÚZIÓCSORBÍTÁS, ILLÚZIÓCSORBULÁS

A rideg, egyszínűre csupaszult 1950-ből visszatérek a még ősziessen sokszínű 1947–1948-hoz. Ahhoz az időszakhoz, amikor az 1945 után létrejött kulturális intézmények munkatársai és a rokonérdeklődés alapján szerveződő művészeti, irodalmi társaságok alkotói még hangot találtak egymással, s ha véleményük számos kérdésben el is tért egymástól, kritikai megjegyzéseiket az esetek többségében nem támadó, megbélyegző szándékkal hozták nyilvánosságra, hanem abban a hitben, hogy a vita, a véleménycsere a demokratikus nyilvánosság természetes állapota. Ugyanakkor – s ez utólag világosan látszik – ebben a két évben,

s különösen 1948 tavaszától kezdve egyre gyakoribbak lettek az alkotói sokféleséget szűkíteni, a szellemi szabadságot korlátozni igyekvő hatalmi megnyilvánulások, amelyek a koalíciós szervezetekben, így az állami és az önkormányzati testületekben is, az irányító szerepet megkaparintó kommunistákhoz köthetők. A módszer a befolyásnövelés volt. A többpárti szervezetek, vagyis valamennyi állami és társadalmi szerv energikus kommunista tagjai vagy közvetlenül, vagy közvetve – más pártba vagy egyesületbe beépített kommunisták révén – ki tudták erőszakolni demokratikus úton, vagyis a többségi elv alapján a számukra kedvező döntést. A hatalmi harc módozataiban járatlan alkotó értelmiségiek többnyire észre sem vették az álcázott területfoglalást. Akik érzékelték a lopakodó hatalomátvételt, az értelmes beszédnek az adott körülmények nem túl hatékony fegyverével próbáltak védekezni ellene.

Két példára van csak lehetőségem. Az egyik forrása a Magyar Művészeti Tanács hetes tanácsának jegyzőkönyve, a másiké egy kiskönyvnyi terjedelmű véleményfüzér, amelyben a kor szellemi kiválóságai a művészet és a politika viszonyát taglalják.^[17]

A Magyar Művészeti Tanács a kultuszminisztérium önálló, intézményesült szervezeteként valamennyi művészeti ágat képviselte, tagjai, vezetői maguk is alkotó művészek voltak. A tanács tagjai véleményt nyilvánítottak anyagi és személyi jellegű művészeti ügyekben, fő feladatuknak azonban a magas kultúra színvonalának védelmét, a régi és az új művészeti értékek terjesztését tekintették. Élén Kodály Zoltán állt, színvonalas, szép kiállítású folyóiratát, az *Alkotást* Kassák Lajos szerkesztette. Bár a háború után a politikát és a közéletet a kormánykoalíció pártjai uralták, a döntések pedig a pártok közötti erőviszonyoktól függtek, a Művészeti Tanács igyekezett ezt figyelmen kívül hagyni. Mércéje a minőség és a tehetség volt. Példánk azt mutatja, hogy ez az elv egyre inkább csorbult a gyakorlatban. Ahogy növekedett a koalícióba 1945-ben 17 százalékos, majd az előrehozott 1947-es választásokon 22 százalékos szavazati aránnyal bekerülő, egyeduralmi törekvéseit demokratikus álcába bújtató kommunista párt hatalmi befolyása, úgy csökkent az értékalapú, az egyenrangúak vitáján és kölcsönös megegyezésén alapuló közös döntések és megvalósítások lehetősége.

Az MMT legfőbb döntéshozói szervének 1947. október 30-ai zárt ülésén az órákig tartó szenvedélyes vita látszólag egy előadói állás lehetséges betöltőjének szakmai alkalmassága körül forgott, valójában a kommunista párt próbálta újabb emberét becsempészni a tanácsba. Az ügy pikantériája, hogy a protezsálós tanácstag (Schubert Ernő, az Iparművészeti Szaktanács képviselőjeként) és az általa előadói munkakörbe javasolt személy (Murányi-Kovács Endre) is Kassák egykori tanítványi köréből kiválva lett kommunista. A javaslat elfogadását éppen Kassák Lajos ellenezte leginkább. A jelölt rossz jellemére hivatkozott, ami mögött kimondatlanul a kommunista behatolási törekvés elutasítása rejlett. Az elnök, Kodály Zoltán Kassák mellé állt, ami eldöntötte az ügyet. A korabeli antidemokratikus fejlemények ismeretében talán nem meglepő, hogy az állás betöltésére alkalmatlannak talált hivatalnok feljebb bukkott: a Vallás és Közoktatási Minisztériumban kapott állást, amelyet a kommunistákat kiszolgáló kiszagdapárti Ortutay Gyula vezetett.

A Művészeti Tanács ülésén a második téma az a teljes egyetértést kiváltó nyilatkozat volt, amelyet az Építészeti Szaktanács képviselője, Borbíró Virgil terjesztett elő a művészeti szabadság védelmében, vagyis a politika befolyásolási törekvései ellen. A pártonkívüliségét hangsúlyozó Kodály Zoltán melegen támogatta Borbíró előterjesztését: „A pártpolitikát a legminimálisabb arányban sem szabad belekeverni a Művészeti Tanács munkájába. Legalább a magam részéről nem tartanám lehetségesnek, hogy tovább vállaljam az elnökséget, ha egy pártba belépnék. A tagokra nézve az a véleményem, amit Borbíró most ékesszólóan kifejtett. Ha tagja is valamely pártnak – hiszen vannak köztünk többen, akik évtizedek óta tagjai egy pártnak, és azt nem lehet kívánni, hogy most azért kilépjenek a pártból, mert a Művészeti Tanács tagjai, de azt igenis el lehet tőlük várni, hogy pártember-mivoltukat hagyják a kapun kívül, amikor ide jönnek. Amennyire én észleltem, eddig nem is igen lehetett panasz a Tanács tagjai ellen. Most azonban a ma feltárult dolgokban megdöbbenő távlatok nyílnak meg...”^[18] A korabeli demokrácia elleni hatalmi manipulációkat ismerve nem csodálkozhatunk azon, ami az elkövetkező hónapokban történt: a nyilatkozatot megjelentető *Alkotás* működési engedélyét visszavonták, a Magyar Művészeti Tanácsot pedig megszüntették.

A második példám *A Láthatatlan Symposion*, ami kérdésekre adott válaszok tematikus rendbe szedett gyűjteménye. Ahogy évtizedekkel későbbi közreadói, György Péter és Pataki Gábor írják: „E vita az eltérő álláspontok feletti művészeti szolgálatba vetett bizalom dokumentuma.”^{19} A szümpozion kitalálója, lebonyolítója és kötetbe rendezője Pán Imre művészetteoretikus, újságíró, szerkesztő, mecénás és költő, az Európai Iskola elnevezésű művészcsoporthoz^{20} egyik létrehozója volt, aki 1947 végén írásban kérdéseket tett fel a szellemi elit ismert tagjainak arról, hogy mi a véleményük saját korukban a politika és a művészet kapcsolatáról. A reagálásokat is írásban várta. A tizenhét válaszoló között csaknem egyenlő arányban vannak az írók és a képzőművészek. Az írók: Füst Milán, Illés Endre, Illyés Gyula, Kállai Ernő, Lukács György, Márai Sándor, Németh Andor, Szentkuthy Miklós és Vámbéry Rusztem, a festők és szobrászok: Barcsay Jenő, Bernáth Aurél, Bokros Birman Dezső, Egry József, Gadányi Jenő, Márfy Ödön és Vilt Tibor. Két zeneszerző, zenekritikus (Jemnitz Sándor és Kadosa Pál) is található a válaszolók között.^{21} A válaszolók pártpreferenciái megoszlottak a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt és a Polgári Demokrata Párt között. A vitában, „a láthatatlan symposionban” részt vevők közül többen – Bernáth Aurél, Illyés Gyula, Kassák Lajos, Márai Sándor és Lukács György – már szereplőim voltak. Valamennyien egyetértettek abban, hogy a művész nem vonhatja ki magát kora politikai és szellemi életének hatása alól, hiszen alkotásaiban önkéntelenül is reagál a világ történéseire, miközben művei az örökkévalóságnak is szólnak.^{22} E közhelyszerű megállapítás akkor töltődött meg baljós politikai tartalommal, amikor Lukács György fejtette ki véleményét. A filozófus és kommunista pártideológus azt ismételte meg, amit korabeli cikkeiben és könyveiben számtalanszor kifejtett: „a nép felszabadulását” követő új demokratikus társadalomban, vagyis a kommunisták vezette haladó politikai erők teljes hatalomátvétele után nem csorbul a művészek szabadsága, a művészet sokszínűsége. Az új demokráciában élő művészek világnézete azonban Lukács szerint megváltozik: „mély meggyőződésből, önként és szabadon” fejezik ki majd művészetükben is a társadalmi átalakulást.^{23}

A szociáldemokratából frissen kommunistává lett Kadosa Pál Lukács György szellemében nyilatkozott: „Jó kommunista cipész jó cipőt csinál, jó kommunista művész az, aki jó művész.”^{24}

Illyés Gyula nem érzékelt 1947 végén az irodalomra, művészetekre leselkedő veszélyt. „Szolgáld korodat. De elárulod, ha szolgája leszel. Az író és a politikus viszonya a haladásban az, ami a menésben a két lábé. Egyik sem mozdulhat a másik nélkül. De az egyik mindig előbb van, mint a másik. Nehéz megállapítani, hogy melyik van éppen elől.”^[25] Az elvont, absztrakt művészetet 1945 után gyanakodva szemlélő „természetelvű” Bernáth Aurél bizakodó volt a művészetek jövőjét illetően: „bár helyesnek tartom azt, hogy egyes politikusaink bizonyos igénnyel lépnek fel művészeinkkel szemben, lépésük csak az esetben hasznos és célravezető, ha gesztiójukban a megfélemlítésnek nincs szerepe. Kíváncsi tehát, hogy azokat a művészeket vegyék igénybe, akik már eddigi munkásságukkal alkalmasnak látszanak időszzerű feladatok megoldására, vagy pedig azokat, akik még elég fiatalok ahhoz, hogy új témakörükbe beleéljék magukat.”^[26] Ugyanakkor elképzelhetetlennek tartotta, hogy eljöhet Magyarországon olyan idő, amikor a politika hatalmi szóval lép fel a kísérletező művészek ellen. Az absztrakt művészekről – vélekedett a festőművész – „nem szabad elvitatni egy bizonyos fajtájú kulturális építőmunkát, akármilyen gyéren csordogál is festővénájuk”.^[27] Ha mégis bekövetkezne a kísérletezők ellehetetlenítése, a művészek más belátásra bírnák a politikusokat – jelentette ki magabiztosan Bernáth Aurél. Az illúzióvédők, a kommunisták politikájában bizakodók közé tartozott Németh Andor, József Attila egykori barátja és értő monográfusa is, aki 1945 után az MKP egyik vezető politikusának^[28] kérésére tért haza franciaországi emigrációjából: „A közösség igyekezzék megérteni és eltartani a művészt. Úgy látom, erre megvan a törekvés intézményeinkben és lapjainkban. A tömegekkel meg kell értetni – és ez már a politikusok szerepe –, hogy a művész földeríti az életet, szépségeket hoz. Művészeink egy része tovább akarja játszani a különcködő szerepet, és azt állítja, hogy jobb volt a szabad verseny kora” – írta Pán Imre kérdésére adott válaszában.^[29]

A vitában Lukács Györggyével ellentétes véleményt fejtett ki többek között Kállai Ernő. Az 1930-as, 1940-es évek egyik legnagyobb hatású művészetkritikusa szerint „pártokra szakadt közéletünk érdekellentétek, szövetkezések és kompromisszumok sűrű szövevényébe fonódott, és ebben a hínárban csak úgy hemzsegek a népszerűséget hajhászó jelszavak. Az örök hivatásnak élő írótól,

művésztől bizonyára elvárhatjuk, hogy bírálatával és útmutatásával tisztultabb és emelkedettebb, emberibb és szabadabb szempontból nyúljon hozzá ennek a közéletnek vitás napi kérdéseihöz, beteg tüneteihöz, mint merev szemellenzők közé szorított, doktriner pártemberek, betűragó ideológusok és politikai szólamharsonázók. [...] százszorosán jaj annak a művészetnek, mely szellemi önkormányzatán és önkénytelen, belső indítékain kívül jelentkező kíváncsalmakra vagy éppenséggel parancsokra hallgat. Korunkban is éppen elég riasztó példáját látjuk annak, hogy milyen következményekkel jár, ha a művészet akár pénz, akár pedig az állami és egyházi hatalom járma alá hajtja fejét. Ugyanilyen katasztrofális volna, ha a művészet filozófusok, társadalomtudósok vagy esztétikusok eszmei és formai irányítása után igazodnék.

A művészet legtudatosabban, legszigorúbban konstruktív szellemű, modern jelenségeiben is megőrizte azt a lényeges jellemvonását, hogy olyan közvetlen életnyilvánulás, akár a természet.”^[30] A hozzá hasonlóan gondolkodó Pán Imre így fogalmazta meg a nonfiguratív kommunista alkotók és pártjuk közötti dilemmát: „Mi a probléma ma? Az, hogy Picasso tagja a francia forradalmi [értsd: kommunista] pártnak, úgy politizál, ahogyan pártja kívánja, de nem úgy fest.”^[31] Ilyen kettősség – jegyzem meg én – csak a „hanyatló Nyugaton” létezhetett, a szocialista diktatúra felé menetelő kommunisták saját absztrakt művészeit kivetették soraikból. A fenyegető hatalmi uniformizálás ellen berzenkedők közé tartozott Gadányi Jenő festőművész is: „A művészethamisítók, az alacsonyrendű közízlés kihasználói társadalomellenesek. Egyrétű [a művész társadalmi szerepe], ha egy osztályt képvisel, sokrétű, ha osztályok felett az embert és az emberiséget képviseli.”^[32] Márai Sándor pedig így nyilatkozott: „Úgy tapasztaltam, a gyakorlatban az író nem vezeti a politikust, viszont a politikus mindig kitol az íróval.”^[33] Jemnitz Sándor a jelenre vonatkozó borúlátását általánosságba csomagolta: „Aki a művészet szabadságát megnyírbálja és fejlődésébe belekontárkodik, az emberiség súlyosabb büntetést követi el. Mert a gyilkos csak halandó embert öl meg, aki előbb-utóbb amúgy is elhunyt volna. De egy-egy korszak gerinctelen, szolgálalkú művészete évszázadokra hirdeti e korszak szolgálalkúságát.”^[34] Bokros Birman Dezső hozzá hasonlóan vélekedett: „Kommunista művész vagyok. Népi művészetre törekszem, de [...]

helytelennek tartanék olyan művészetpolitikát, amely például az absztrakt művészeket nemcsak visszautasítja, de valósággal ledorongolja.”^[35] Szentkuthy Miklós a politikai visszahúzó erők elleni harcot kapcsolta össze a szellem szabadságával: „Hogyha a reakció és a nagytőke ellen akarunk harcolni, akkor különlegesen védjük a művészek és a tudósok szellemi szabadságát, mert a kegyelemdőfést (éppúgy mint a legelső fricskát is) a művészek fogják megadni nekik.”^[36] Gadányi Jenő nem leplezte aggodalmát: „A politikusoknak meg kell végre érteniük, hogy [...] a szocialista realizmus nem más, mint a reakciós múlt itthagyt szellemének salakja. A végzetes tévedésért a politikusok felelősek. Demokráciáról, szocializmusról beszélnek, ugyanakkor a művészetben támogatják és életre keltik a legsilányabb kispolgári szellemet.”^[37]

A VÉGJÁTÉK ÉS A JÖVŐ

A szellemi elit legkiválóbbjai a művészet egységét a sokféleség szabadságaként értelmezték. A Művészeti Tanács említett, 1947. őszi jegyzőkönyvéből idézek: „...[Borbíró Virgil] az igazi művész élményeinek összességét fejezi ki, érzelmi és értelmi élményeit, ezek között természetesen a társadalmi, nevezetesen politikai élményeit is. – Kassák Lajos: Ez így is van! – Pátzay Pál: Teljesebben fejezi ki. – Kassák Lajos: Nem politikai szolgálatot csinál. – Kodály Zoltán: Nem arról van szó, hogy egy kiherélt, apolitikus művészetet csináljon.”^[38]

Pán Imre, A Láthatatlan Symposium megszervezője baljós előérzetének összefoglalójában így adott hangot: „Megállapíthatjuk, hogy a művészetnek valóban van örök és van napi feladata, de nagy korokban ez szerencsésen egybeesik. Olyan vajúdó korban, mint a miénk is, mikor e kettő elszakad egymástól, van külön napi és örök feladatunk. Művészeink általában az örök feladatok felé fordulnak, politikusaink pedig a napi feladatok felé szeretnék fordítani őket. [...] e vitának az volt a célja, hogy képet adjon szellemi életünk vezetőinek állásfoglalásáról. Tekintsük ezt a vitát vázlatos följegyzésnek, szemelvénygyűjteménynek, mely az utókor számára készült és azt lesz hivatott egykor eldönteni, hogy ki milyen álláspontot képviselt 1948-ban Magyarországon, és ezt az

álláspontot milyen erővel, milyen kitartással, milyen bátorsággal állta és valósította meg műveiben és életében.”^[39]

Azok hangja, akik féltették a művészet szabadságát a politikától, nem véletlenül erősödött fel 1947 végén, 1948 elején. Az alkotó értelmiségiek zsigereikben érezték a diktatúrávesztélyt, a jövőbe azonban nem láthattak bele. Amit *még* megtehettek, megtették: szavakba foglalták aggodalmaikat, és hitet tettek a megbecsülendő értékek mellett. Jóhiszeműségük naivitásnak tűnhet. Én inkább bátorságnak mondanám, hiszen annak ellenére maradtak meg szuverén értelmiséginek, hogy már 1945 előttről lehettek tapasztalataik az alkotói és a véleménynyilvánítási szabadság korlátozásáról és arról, hogy milyen művészi és egzisztenciális következményekkel jár a szembeszegülés a hatalmi akarattal. 1949 után újra át kellett élniük – kommunistaként és nem kommunistaként egyaránt –, hogy mit jelent a hatalom kiszolgáltatottjának lenni.

Az írásomban szereplők közül egyesek – Kassák Lajos, Gadányi Jenő, Kállai Ernő, Jemnitz Sándor, Füst Milán, Szentkuthy Miklós – belső száműzetésbe, mások – például Kadosa Pál, Bernáth Aurél, Illyés Gyula, Illés Endre – alkalmazkodásra kényszerültek, s voltak, akik külföldre távoztak, s emigránsként, mint Márai Sándor, Zilahy Lajos és Pán Imre egy másfajta kiszolgáltatottság megszenvedői lettek.

Weiss János

**ÜLDÖZÉSEK
ÉS ÜLDÖZTETÉSEK
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁNI MAGYAR
FILOZÓFIAI ÉLETBEN**

LUKÁCS GYÖRGY ÉS TANÍTVÁNYAI

*Nem az a feladatunk, hogy bármit is
szépítsünk vagy takargassunk.
Nincs mit takargatni, nincs mit titkolni.*^[40]

A szocializmus egész története elmesélhető a filozófia üldözésének és üldöztetésének történeteként. Ezzel a kicsit illetlenül erős tézissel indítanék, de szeretném jelezni, hogy eltekintek bizonyos kézenfekvő utalásoktól: például attól, hogy a filozófia már a kezdetektől és mindig is fenyegetett helyzetben volt stb. De azt mégis csak meg kell kérdezmem, hogy *miért* üldözte a szocializmus a filozófiát, miért gondolta, hogy az különös fenyegetést jelent rá nézve? A szocializmus a saját legitimációs bázisát egy olyan ideológiában látta, amelyet általában marxizmus-leninizmusnak nevezett, és többnyire filozófiaként értelmezett. Az üldöztetések pedig rendre abból adódtak, hogy ez az ideológia mégsem volt kompatibilis a filozófiával (annak történetével), meg sem tudta közelíteni annak szellemi szintjét stb. A szocializmus korabeli üldözéseknek és üldöztetéseknek az alábbiakban három nagy hullámát fogom megkülönböztetni.

ÖTVENES ÉVEK:
A KONCEPCIÓS PEREK ÁRNYÉKÁBAN

1949-ben a párt hivatalos ideológiai folyóiratában, a *Társadalmi Szemle* 6–7-es számában jelent meg Rudas László recenziója Lukács György *Irodalom és demokrácia* című kötetéről. (A meglehetősen ócska papírkiadású könyv előszavában Lukács ezt írta: „Ezt a cikkgyűjteményt abban a reményben adom ki, hogy az új helyzetnek, a fejlődés perspektíváinak legalábbis a fő vonalai kidomborodnak belőle.” Hát kidomborodtak.)^[41] Jó okkal feltételezhetjük, hogy a folyóirat kb. június közepén jelent meg, és így mindössze néhány nap telt el azóta, hogy (május 30-án) letartóztatták Rajk Lászlót. Ekkoriban lehetett, hogy az Eötvös úti titkos ÁVO-villában a kihallgatások lassan verésbe fordultak át.

A történetet most nem mesélem el részletesen. Lukács számára minden esetre nagy rejtély volt, és egész életében az is maradt, hogy az ellene indított támadás összefüggött-e a Rajk-perrel. Esetleg ő is kerülhetett volna Rajk helyébe, vagy az ő esete a Rajk-per folytatása lett volna? A kései önéletrajzi interjújában Lukács ezt mondta: „Én ott tévedtem – nem teszek emiatt magamnak szemrehányást, mert a Rajk-per idején nem volt nehéz tévedni –, hogy nem tudtam: Gerő és Rákosi olyan utasítást kaptak Moszkvából, amely szerint egyedül a moszkvai emigráció megbízható, a magyarországi és a nyugati emigrációból visszatért emberek, kétes megbízhatóságúak.”^[42] Egy ilyen utasítás azóta sem került elő. De nemrégiben felbukkantak olyan orosz archívumi anyagok, amelyekből az derült ki, hogy a magyar politikai vezetés a Rajk-per *folytatására* készült. 1949. július 11-én Rákosi Mátyás (tanácsot kérni) Moszkvába repült, Farkas Mihály kíséretében. Őket az SZKP egyik megbízottja fogadta, akinek Farkas a következőket mondta: „A Rajk-ügy befejezése után [...] elővesszük az ideológiai kérdéseket. Legelső kötelességünk, hogy lerántuk a leplet az idealista, kozmopolita Lukács Györgyről. E cél érdekében központi napilapunkban és a párt elméleti orgánumaiban cikkeket fogunk közölni különféle ideológiai kérdésekről. Utána pedig a Politikai Iroda meghozza határozatát.”^[43]

Lukács tévedett: valóban életveszélyben volt. Nem lehet kétséges: Rákosi és Farkas további halálos leszámolásokra készült. És Farkas óvatosan fogalmaz: elhallgatja, hogy a támadást már meg is indították. És most Lukács válaszára várnak; a Rudas-dolgozathoz fűzött jegyzetben ugyanis már beharangozták a válaszcikket, és így Lukácsból mintegy kikényszerítették a reakciót. Ráadásul a válaszcikket még át is írták –

erről tanúskodik a korabeli levelezés. Gerő Ernő 1949. július 25-én ezt írja Rákosinak: „Ami magát az önkritikát illeti, ez nem csak a forma miatt, de tartalmilag is teljesen elégtelen. Lukács előbb igyekszik bebizonyítani, hogy valótlan Rudasnak az az állítása, hogy ő, Lukács, nem ismeri el a szovjet irodalmat, mint az eddigi fejlődés csúcsát. [...] Ezután pedig lényegileg elismeri, hogy az ő gyakorlati tevékenysége tulajdonképpen Rudas álláspontját igazolja, vagyis beismeri, hogy a gyakorlatban teljesen negligálta az egész szovjet irodalmat, hogy a szovjet irodalom elismerése nála üres szó maradt.”^[44] Gerő nem azt mondja, hogy az önkritika rosszul van megírva, hanem azt, hogy Lukácsnak nincs esélye védekezni. És egy nappal később Horváth Márton is hasonlókat ír Rákosinak: „Lukács cikke legkevésbé sem kielégítő. Lényegében elutasítja Rudas minden állítását, és »önkritikája« arra szorítkozik, hogy »taktikai« hibákat ismer csak el: nem vette elég korán figyelembe a »fordulat évét«. A helyzet ezzel súlyosabbá vált.”^[45] A készülődő halálos ítélet így egyelőre biztosnak tűnik. A „Politikai Iroda” döntése vagy előzetesen meghozott ítélete így egyelőre mozdíthatatlannak tűnik. De néhány napon belül megváltozik valami. Telefon Rákosinak, pontosabban telefonüzenet, melyre Rákosi majd augusztus 6-án levélben válaszol: „Csak azt kérem, hogy gyorsan írja meg [pontosabban: írja át] a cikket, és ha elfogadja a tanácsomat, akkor a cikk kezdődjék az önkritikai résszel, és a Rudassal való polémia a végén legyen, és elég két-három oldal, mert az önkritikai rész maga a polémia jelentékeny részét feleslegessé teszi.”^[46]

Rákosi világosan Lukács tudomására hozza, hogy ez itt most nem a filozófiai viták, hanem a politikai meghunyászkodás ideje. („Ha elfogadja a tanácsomat.”) De mivel itt valóban az önkritika szerkezetéről van szó, azt gondolom, hogy kb. egy hónap leforgása alatt, mielőtt Rajk bírósági tárgyalása elkezdődött volna, Rákosi lemondott a Rajk-per folytatásáról. Lukács megmenekült, augusztus 10-én írja Dobogókőről Rákosinak: „Még egyszer köszönet, hogy segítségemre volt önkritikám tisztázásában.”^[47]

Mintegy húsz évvel később Lukács nagy valószínűséggel elsősorban nem azért szégyellte magát, mert önkritikát gyakorolt, hanem inkább azért, mert hagyta, hogy vezető politikusok – akik éppen ekkor váltak gyilkossá – beleszóljanak egy „írásbeli dolgozatába”.

HATVANAS ÉVEK: PUBLIKÁCIÓS TILALOM + MEGFIGYELÉSEK

Lukács 1957. április 11-én térhetett haza a snagovi száműzetésből, utána a hatalom hallgatólagos szerződést kötött vele: „1957-ben abban állapodtunk meg Lukáccsal, hogy neki a közéletben nincs helye, az Akadémián nincs helye, és örüljön, hogy komolyabb konzekvenciái ügyének nem lesznek. Ha akar, dolgozzon tudományos munkán, majd megnézzük mit csinált és annak megfelelően fogunk dönteni.”^[48] Ebben a helyzetben Lukács külföldön kezdett el publikálni, a kéziratait külföldre csempészte/csempésztette; a hatalom pedig egy óriási felügyeleti-besúgói rendszert épített ki Lukács köré.

A párt a legfelső szinten 1959–1960-ban háromszor is foglalkozott a „Lukács-kérdéssel”. Az 1959. április 28-i ülésen Kádár János egy hosszú felszólalásban (amelyben még Balzac és Engels is szóba került) ezt mondta: „Azt ajánlom, hívassák be a pártközpontba Lukácsot újból a »gondozók« [...]. Beszélgetést kell vele folytatni. [...] Meg kell mondani, hogy a tapasztalatok szerint neki se becsületérzése, se lelkiismerete, se erkölce nincs, arról nem is beszélve, hogy a párthoz, a rendszerhez hogyan viszonylik. Egy ember, aki miközben felvételét kéri a pártba, egy másik pártnál [az olasz Kommunista Pártnál] kér nyomást gyakorolni ránk, hogy Déryt engedjük szabadon. Ez politikai banditizmus. Meg kell mondani, nekünk vannak bizonyos kötelezettségeink, hogy védjük a pártot minden rendű és rangú ellenségével szemben. Nem nyugodhatunk bele az ő működésébe [...]. Ez nem jelenti, hogy halálra ítéljük őt, mint élő embert, de az ilyen lépésektől a rendszert meg kell védeni. Vagy ha neki ez megalázó és kellemetlen, vegye tudomásul, hogy rendőri ellenőrzés alá helyezzük postáját és őt magát is. A rendszer ellenségeivel szemben mi nem cicázhatunk, és ez rá is vonatkozik. [...] [És] azt is megkérdezhetjük tőle, nincs-e szándékában kivándorolni?”^[49]

Ezek a sorok egyértelműen mutatják, hogy Lukács személye és tettei (a forradalom után kiállt Déry mellett, Eörsi István családját pedig anyagilag támogatta) valóban próbára tették a hatalom tűrőképességét; de ezekre a drasztikus lépésekre (a rendőri felügyeletre, az országból való kiutasításra) mégsem került sor.

Talán ehelyett került sor Lukács titkosszolgálati behálózására. Ezt a hálózatot 1957-től fokozatosan építették ki, és néhány év elteltével

Lukácsról már hat ügynök jelentett folyamatosan és alaposan. Közülük az egyik, „Borisz” fedőnévvel, Nagy Péter irodalomtörténész volt (Móricz Zsigmond és Szabó Dezső avatott kutatója, az MTA rendes tagja), aki egy alkalommal azt jelentette Lukácsról, hogy egy beszélgetésen azt mondta (találta mondani?), hogy az SZKP XX. kongresszusának előbb-utóbb Magyarországot is el kell érnie, de egyelőre csak azt láthatjuk, hogy a „sematizmus” kezét fog a „polgári giccskultúrával”.

Ki tudja, hogy Lukács mondott-e ilyesmit, de ha igen, akkor fontos dolgot állíthatott az 1956 utáni „szocialista kultúráról”. Először is azt mondhatnánk, hogy az SZKP XX. kongresszusának igazi ígérete egy valóságos „szocialista kultúra” létrejötte lett volna. De ehelyett csak a régi sematikus kultúra „átgiccsesítésére” került sor. (Tudjuk, hogy egy pár évvel később a „szocialista kultúra” elméletének kidolgozása Hermann István kutatási programja lett. A következő megfogalmazásban nem csak a Lukáccsal szembeni folytonosságot, de a szakítást is érezni lehet: „[A XX. kongresszus] jelentősége nem abban állt, mintha akár önmagában, akár pedig következményeiben teljes fordulatot jelentett volna a szovjet kultúra fejlődésében.”)^[50] – Vagy milyen értelmezési problémát jelenthetett „Dávid Mátyás” (Antal Gábor, újságíró) 1960. szeptemberi jelentése, amelyben azt írja, hogy Hermann István a filozófiai élet jobboldalán helyezkedik el, az irodalmi életnek meg a baloldalán, mestere, Lukács György, pedig éppen fordítva.^[51] Micsoda kirakós játék; és közben Heller Ágnesről csak azt veti oda, hogy „még nem szabadult meg teljesen a revizionizmus egyes mozzanataitól”.^[52] És aztán a besúgó tanácsokat is ad: „Vizsgálják meg, »nincsenek-e baloldali elhajlások« a filozófiai életben, s »Lukács filozófiai revizionizmusának helyes bírálata közben nem folytatnak-e egyesek hajszát (nem elvi hajszát) Lukács és a Lukács-tanítványok ellen?»”^[53] Mintha csak egy pillanatra megsajnálta volna a besúgóit.^[54]

Szőnyi Tamás a következőképpen összegzi a jelentések némileg szövevényes történetét: „A belügy nem gátolta, sőt – a minél több információ érdekében – még segítette is Lukács György külföldi kapcsolattartását. [...] A [Lukács] lakásában berendezett [...] archívumban őrzött anyagok [azt] mutatják, hogy levelezésének és külföldi publikációinak csak töredékéről szerzett tudomást a rendőrség. Ám ez is épp elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy lássák, mit tesz,

következtetéseket vonjanak le belőle, és tájékoztassák a pártot, mely aztán politikai döntéseket hozott vele kapcsolatban.”^[55]

HETVENES ÉVEK: VISSZAKEMÉNYEDÉS

Az 1972-es év úgy vonult be a magyar történelembe, mint a reform visszavonásának éve. Pető Iván írja: „Nem túlzás azt állítani, hogy a politikai vezetés nagyobb része úgy sodródott bele a reformok elfogadásába, hogy a döntések léptékét, jellegét igazán nem is látta világosan. Valószínűleg csak fokozatosan tárult fel számukra, hogy a változási tervek mit is jelentenek.”^[56] És így még jól is jött nekik, hogy 1972. február 3-án a *Pravda* bíráló cikket közölt Magyarországról, amelyben az „új gazdasági mechanizmust” és az állítólag erősödő „kispolgári tendenciákat” kárhoztatta.^[57] Az persze továbbra is hatalmas rejtély, hogy hogyan juthatott a felső vezetés eszébe, hogy ez elsődlegesen az értelmiségiek bűne.

Az 1972-es novemberi KB-ülésen a gazdaság „recentralizációja” mellett számos értelmiségellenes határozat is született: „Az értelmiség számára tagfelvételi zárlatot hirdettek a pártban, tömegével, kampányszerűen emeltek ki képzettség nélküli munkásokat értelmiségi képzettséget igénylő vezető beosztásokba, ismét meghirdették a »produktív« munka, a kétkezi munka felsőbbrendűségét az »improduktív« tevékenységgel szemben.”^[58] Révész Sándor azt sugallja, hogy az ettől függetlenül megjelenő Aczél elleni támadások hoztak létre egy olyan cselekvési kényszert, amely az értelmiség sanyargatásához vezetett. (1973. január 23–24-én volt egy ideológiai tanácskozás, amelyen Sütő Gábor az első nap végén egy előre be nem jelentett, finoman fogalmazva is erős antiszemita felhangokkal fűszerezett beszédet tartott. Ez a beszéd „zsidó elfogultsággal” vádolta az egész magyar politikát és kultúrpolitikát. Mindenesetre a beszéd teljes jegyzőkönyve azóta sem került elő. Az azonban erősen valószínűsíthető, hogy ennek hatására Aczél erős cselekvési kényszerben érezte magát.)^[59]

A „renegát” Lukács-tanítványok legújabb publikációinak megvitatása a párt különböző fórumain viszont már néhány hónappal korábban megkezdődött. Lehmann Miklós írja egyik tanulmányában: „1972 nyarán a TKO [Tudományos és Kulturális Osztály] összegyűjti a Lukács-

tanítványok azon írásait, melyekről a beérkezett információk alapján gyanítja, hogy revizionista nézeteket képviselnek. Az írásokat Huszár Tibornak küldik meg véleményezésre, aki augusztus 30-án egy átfogó, kifejezetten politikai (nem pedig tudományos) szempontból kategorikusan elítélő bírálatot ad.”^[60] Lehet, hogy Huszár Tibor (az MTA rendes tagja) részletesebb bírálatot írt, de nem hiszem, hogy egyedül tőle kértek volna szakvéleményt. Nagyjából ugyanezekben a napokban kapta kézhez az anyagot Király István is (az MTA rendes tagja) Nagy Miklóstól, a TKO akkori osztályvezetőjétől.

Nem tudjuk, hogy a naplófeljegyzésen túl írt-e valóságos szakvéleményt. Mindenesetre érdemes fölidézni a naplófeljegyzés első és utolsó mondatát (amelyek akár még egy kabaréműsorban is helyet követelhettek volna maguknak): „Lényegük [mármint az írásoké]: az új baloldalra való orientálódás.” „Pozitív programjuk lényege: az új baloldal jobboldali korrekciója.”^[61] Királyt szemmel láthatóan nem is nagyon érdekli az egész, mintha már régen leszámolt volna Lukács „későbbi” tanítványaival. 1973-ban és a közvetlenül következő években nincs érdemleges bejegyzés az elítélt filozófusokról: Király az ítéletet is, és az eljárást is, szemmel láthatóan helyénvalónak tekinti. – Aczél György aztán 1973. február 5-én egy ideológiai konferencián beszél „Hellerről és társairól”. (Név szerint említve Hegedűs Andrást, Márkus Györgyöt és Vajda Mihályt.) És ekkor két fontos vádat fogalmaz meg: (1) tagadják a szocialista társadalmak szocialista voltát (véletlenül se ejti ki a „reálisan létező szocializmus” kifejezést), (2) tagadják a munkásosztály vezető szerepét. Majd a végkövetkeztetés: „A marxizmus alapvető tételeinek megkérdőjelezése túl van mind ideológiai, mind tudományos értelemben azokon a kereteken, amelyek között a vitát lehetségesnek, termékenynek tartjuk.”^[62] És néhány Lukácsról szóló pártpolitikai futam után jön még egy következtetés a végkövetkeztetésből: „Azért is szükségesnek tartottuk kitérni minderre, hogy világos legyen: Lukács György életművének és egyes volt tanítványai mai nézeteinek nem sok közük van egymáshoz.”^[63]

Mindenki tudhatta: következik a nagy leszámolás, egy példátlan támadás a magyar filozófiai élet ellen. A KB titkársága az ideológiai konferencia napján, és nyilván annak hatására, úgy döntött, hogy „Heller és társai” ellen az eljárást le kell folytatni. A KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség (amelynek elnöke természetesen Aczél

György volt) április végén hozta nyilvánosságra a maga „állásfoglalását”.^[64] Ezt a szöveget a *Magyar Filozófiai Szemlé*nek már az 1–2-es száma közölte; ez a kicsit több mint tíz oldal az 1957-ben elindított folyóirat legeslegsötétebb lapjai közé tartozik. A szöveg egy olyan politikai-hatalmi beszédmódot képvisel, amely a nyílt elnyomásra vagy megsemmisítésre irányul. De ki is beszél itt, és kivel? (És ezúttal tényleg nem akarok rátérni arra, hogy milyen írásokat bírálnak és miért.)^[65]

Egy rövid passzust mégis szeretnék felidézni: „[A renegát filozófusok] nem egy esetben azzal igyekeznek hitelt adni ártó és káros mondanivalójuknak, hogy a párt által már régóta felvetett kérdéseket – mint például a bürokratikus jelenségek leküzdése, a szocialista demokratizmus, szocialista életforma, a teljes, értelmes emberi élet – mintegy kisajátítják. Úgy tüntetik fel, mintha ez a problémamegoldás az ő kérdésfeltevésük, az ő érdemük lenne, illetve állításaik, téziseik igazolására próbálják felhasználni az általuk kisajátított, helyes kérdésfeltevéseket is.”^[66]

Itt nyilvánvalóan egy konkurens szituációval állunk szemben: ezek a kutatók azért renegátok, mert nem fogadják el a párt vezető szerepét, vagyis az ideológiai marxizmus dominanciáját a saját szakmájuk felett. (És ráadásul mindezt a válságjelenségek kapcsán teszik, amelyek megnevezését a pártpropaganda rögtön át is fordítja a saját nyelvére.) Ez a néhány mondat a pártpropaganda uralmának helyreállítására vonatkozó kísérlet. És közben még egy fontos elmozdulásra is fölfigyelhetünk. Az ötvenes évek végén Lukács és tanítványai még egyetlen egységet alkotnak. A PB 1959. április 28-ai határozata szerint: „Elsősorban Lukács hamis filozófiai nézeteit kell cáfolni, megmutatva, hogy ezek hogyan jelentkeznek, kritikai, esztétikai, illetve politikai nézeteiben is. [...] [A PB] helyesli, hogy a bírálatot tanítványaira is kiterjesszék.”^[67] (Azt is tudjuk, hogy ekkoriban Almási Miklós volt a célkeresztben.)^[68] Most (1973-ban) viszont már éles a szembenállás: „Ezen írások szerzőinek szakítása a marxizmussal szakítást jelent Lukáccsal is. Minderre azért szükséges külön is felhívni a figyelmet, mert Lukács György életművét egy sor kérdésben vitatható és vitatandó, egészében azonban kiemelkedő teljesítménynek tartjuk.”^[69] (Aczél biztosan a maga érdemének tartotta, de önmagában véve katasztrófa volt: Lukács „államosítása” röviddel a halála után már befejeződött.)^[70]

* * *

A történet itt tulajdonképpen véget is ért, de mégis szeretnék szólni néhány szót a filozófusper fogadtatásáról és következményeiről. Meglepő? Nem tudom: nyílt szolidaritásra nem került sor. „Az ideológiai határozat áldozataival kapcsolatos szolidaritás [...] fájdalmasan gyenge volt” – állapítja meg Ludassy Mária.^[71] Révész Sándor mindenesetre azt állítja, hogy Aczél György „ekkor vesztette el hitelét a magyar értelmiség egy igen jelentős, véleményformáló csoportja előtt”.^[72] A hatalmon *belüli* értelmiségiek általában úgy gondolták, hogy még ha ez veszteség is a magyar tudományos életre nézve, a büntetés jogosságához nem férhet kétség. 1984-ben Tőkei Ferenc (az MTA rendes tagja) egy történelmi materializmus szemináriumon valóságos kiselőadást tartott a következő gondolatmenettel: Magyarországon a reálisan létező szocializmus geopolitikai adottság, a szocializmus pedig lényegileg egy ideológiára épül, egy államideológiára, a marxizmus-leninizmusra. És egy ilyen ideológiát valló államot semmi sem kötelezheti arra, hogy a másként gondolkodókat állami állásokkal támogassa. Sőt az állami állásokból való kizárásuk már csak a szellemi élet „tisztulása” (és pluralizálódása) miatt is kívánatos.

Ugorjunk még egyet: már 1989 májusában vagyunk, amikor Király István ezt jegyzi föl: „Az akadémiai közgyűlésre lejövők a Mátrából. A szünetben Ancsel [Éva], Almási [Miklós], Pataki Ferenc azon töprengenek, hogy Hellert tiszteletbeli tagnak kellene választani. Nem állhatom meg, hogy ne szóljak ellene, s ne jelezzem, hogy túlzásnak tartom.”^[73] De ekkorra már (bár ezt a hatalom védőszancain belüli filozófusok nem vették észre) a filozófia *elszakadt* a hivatalos pártpropagandától. Újra Ludassy Máriát idézem: „A marxizmus mint szalonképes filozófiai téma egyszerűen megsemmisült. A [...] hivatalos dialektikus és történelmi materialistákat leszámítva, senkit sem érdekelt többé.”^[74] És innen kezdve egy példátlan fellendülés kezdődött el, élvezve és kihasználva a környezet nyugalalmát és támogató bizalmát. És *mindez el is tartott mintegy két és fél évtizedig.*

Frank Tibor

**A MAGYAR ANGLISZTIKA
NEHÉZ SZÜLETÉSE:
SZENCZI MIKLÓS
ÉS ORSZÁGH LÁSZLÓ**

A budapesti Tudományegyetem a 19. század végén, de még a 20. század első felében is sok tekintetben más világba tartozott, mint mai utóda. A professzorelvű, gyakorlatilag minden más oktatót nélkülöző tanszéki struktúrára, a professzor óriási tekintélyére és vitathatatlan irányító munkájára, kis hallgatói létszámra épült. A felsőoktatásba kevesen jutottak be, ráadásul szinte kizárólag a társadalmi elit tudta gyermekeit bejuttatni az Egyetemre, ahol nagyjában-egészében ennek a rétegnek az önreprodukciója folyt. Különösen az idegennyelv-szakok voltak a privilegizált társadalmi csoportok képzési színterei, ahol a nyelv ismeretét kezdettől adottnak vették. Igazi elsőgenerációsok emellé elsősorban az Eötvös Collegium közbenjöttével kerültek. Később, a Rákosi-korszakban gyakran a munkásparaszt származás erőltetésével jöttek diákok. Kádár alatt politikai hátszéllel érkeztek a „káder-gyerekek”.

Az idegennyelv-szakok hivatalos neve és krédója a „[Valamely] nyelv és irodalom” szak volt, tehát például Angol Nyelv és Irodalom szak, ahol a 19. századi hagyomány és program szorosan összekapcsolta a magas szintű nyelvi ismeretszerzést az irodalommal. A nyelv legfőbb megjelenési formáját, példatárát, gyökerét sokan, sokáig a szépirodalomban vélték megtalálni, az angol szakon a szépirodalom történetét és – politikai és praktikus könyvtárellátási megfontolásokból is – különösen a klasszikus angol szépirodalom történetét hangsúlyozták, illetve ezzel a lehetőségig összekapcsolták az angol leíró nyelvészetet, többek között a szintaxist, a fonetikát, összekapcsolva ezeket az irodalmi szövegekkel. Oly nagy volt a szükség használható szövegekre és a hiány a modern, főként jól olvasható kiadásokból, hogy

a legelső professzor, Arthur J. Patterson eredeti könyvtárának és gróf Károlyi István, illetve Sándor fői gyűjteményének nagy értékű, archív köteteit egészen 1981-ig bármelyik diák kölcsön vehette.

A tanári gárda lényegében a professzorból állt, kivéve azt az egy-egy fizetéstelen gyakornokot (mint a 30-as években Róna Éva, utóbb egyetemi docens), aki a gyakorlatban segítette a professzor munkáját. Ugyanilyen kis létszámú volt akkor a diákság, ahová a kevés nem budapesti, nem a felső középosztályból származó, kiugró tehetség az Eötvös Collegiumból jött, mivel ott igényes, nemzetközileg is megbecsült előképzést kapott. Többek között Lutter Tibor, Ruttkay Kálmán, Szász Imre tartoztak ide. Utóbbiról írta könnyen általánosítható pályaképében Lator László: „Talán eleve benne volt a vidékről felkerültek riadalma is: angoltudása fogyatékos a magabiztos fővárosiakéhoz képest, egyéb ismeretei is hézagosak, helyt tud-e majd állni ebben a nyomasztóan igényes kistársadalomban?”^[75]

Az 1950-es években a hallgatói létszámot egy-két tucatra vagy az alá szorították (volt 5 fős évfolyam is!), hiszen az angol az „imperialisták” nyelve volt, ismerete így nagyon „veszélyes”. Még a mi hallgatói időnkben, a 60-as évek végén, a 70-es évek elején is mindössze 60–70 fős évfolyamok működtek. Mindezekhez képest valóságos forradalmat jelentett 1990 után a ma közel 300-as létszámok elérése, a szak – és a hozzárendelt, olykor 90–100 főt is elérő, mára 70 fölötti főállású oktatóra szűkített tanári kar – „dagálya”.

Az angol alapítású budapesti angol szak máig öröklődő, kiváló és országossá lett hagyománya, hogy az előadások és a szemináriumok angol nyelven zajlanak. Ez a brit alapító professzorok, illetve egyes magyar professzorok nagy-britanniai képzésének maradandó érdeme, s a magyarországi angol szakos egyetemi képzésnek a világszínvonalhoz mérhetően nagy előnye és érdeme.

A BUDAPESTI ANGOL TANSZÉK

Az első magyarországi egyetemi Angol Tanszék a budapesti Tudományegyetemen jött létre. Ez volt az Egyetem fejlesztésének fénykora, Trefort Ágoston (1872–1888 közötti vallás- és közoktatásügyi miniszter) bölcs, messze tekintő tudomány- és oktatáspolitikájának

jóvoltából. Trefort Ágoston 16 éven át állt a kultusztárca élén, sőgora volt báró Eőtvös Jőzsefnek, nagybátyja báró Eőtvös Lorándnak. Miniszteri mőködését egy sor nagyszerő reform, alapítási és építkezési szenvedély és a legkiválóbb professzorok meghívása tette emlékezetessé. Tőbbek között ő hozta létre a Mőzeum körőti egyetemi campust.

Trefort Ágoston hívta meg Arthur J. Patterson (1835–1899) is a budapesti Tudományegyetemre, hogy 1886-ban vele alapítsa meg az Angol Nyelv és Irodalom Tanszékét. Patterson kiváló ilológus volt, Magyarországhoz és a magyar politikához, a magyar irodalomhoz, a magyar kultúrához több évtizedes, bensőséges kapcsolat fűzte.^[76] Már 1869-ben kiadta legjelentősebb munkáját, a kétkötetes *The Magyars: Their Country and Institutions* címő társadalmipolitikai tablót, amelyet Vámbéry Ármin a legjobb, Magyarországról írott könyvnek nevezett.

A *The Magyars* megszerezte Pattersonnak a Kisfaludy Társaság (1869) és a Magyar Tudományos Akadémia (1873) külső tagságát. 1885-ben alapos áttekintést adott a magyar filológia helyzetéről Londonban, a *Transactions of the Philological Society* hasábjain.^[77] A magyarbarát brit filológus jogos várakozásokkal nézhetett egy magyarországi egyetemi állás elébe. Egy nagy sikerő magyar témájú könyv és számos magyar vonatkozású cikk szerzője, Jókai Mór és Gyulai Pál elismert mőfordítója, a magyar irodalom szorgos angliai kritikusa jól ismert volt a magyar vezető körökben. Trefort miniszter 1884-ben kezdett a professzúra megszervezéséhez, és az álláshirdetésre hét pályázat futott be. Nem lehetett nehéz az országosan ismert és elismert Arthur J. Patterson (vagy ahogyan Magyarországon később nevezték: Patterson Arthurt) a hét jelentkező közül kiválasztani. Pattersonnak a magyar törvények értelmében (1879:XVIII. és 1883:XXX.) fel kellett vennie a magyar állampolgárságot. 1886-tól 13 éven át, egészen 1899-ben bekövetkezett haláláig tanított a budapesti Tudományegyetemen. Nemcsak megalapította az Angol Tanszékét: akkoriban ő maga volt a Tanszék, s ez a hagyomány egészen a második világháborúig folytatódott.

A Patterson halálával megőrült budapesti Angol Tanszékre – ma már nehezen érthető módon – közel egy évtizedbe került megtalálni az alkalmasnak tűnő utódot. Az új professzor, Arthur B. Yolland (1874–1956), aki Pattersonhoz hasonlóan ugyancsak Cambridge-ben végzett, s ott BA diplomát szerzett, futballcsapatának edzőjeként került

Magyarországra, 1896-ban. Ennek a későbbi egyetemi professzornak sportvezetőként, edzőként, bíróként, sportszakíróként és játékosként nagyon sajátságosan, mondhatjuk rendhagyóan indult magyarországi pályája.^[78]

Yolland a 19. század végére, a 20. század elejére jellemző sportágak közül a golf, a futball, a tenisz, az atlétika, az evezés és a krikett világában mozgott. Sportolt, oktatott a BEAC, a BTC, a MAC, az Öreg Gárda egyesületeiben. Yolland minden poszton otthonos volt, elsősorban csatárként. A magyar labdarúgás egyik alapítója, terjesztője és játékvezetője volt. Teniszedzőként a Magyar Athlétikai Clubban (MAC) szerepelt, játékosként a férfi egyesben nyert országos bajnokságot 1899-ben és 1890-ben. Több éven át a párosban is országos bajnokságot nyert.

1897-ben, az első magyar „football-match”-et követően futótűzként terjedni kezdett a labdarúgás. A Ferenc József Nevelőintézetben^[79] Arthur B. Yolland, a BEAC tornaszakosztály elnökének vezetésével gyakorolták a fiatalok a futballt. Yollandot a Magyar Labdarúgó Szövetség 1902-ben terjesztette fel nemzetközi játékvezetőnek.

Ez a Budapesten immár jól ismert brit sportember hamarosan bölcsészeti munkába is fogott. 1896-tól a Ferenc József Nevelőintézetben tanított angolul, majd 1901-től a Kereskedelmi Akadémián, végül az Egyetem üresen álló angol katedráján lett nyelvi lektor. Fő műve a még egyetemi lektorként készített és sok kiadást megért *Magyar és angol szótár* volt, amelyet a Franklin-Társulat adott ki, először 1908-ban, majd 1921-ben, 1924-ben és végül 1938-ban. A „Yolland-szótár”, amely a „Bizonfy-szótár” [1878, 1886]^[80] után, az „Ország-h-szótár” [1948, 1953, 1955] megjelenéséig Magyarország lényegében egyedül használatos angolszótára volt, valószínűleg nagy szerepet játszott szerzője tudományos reputációjának felértékelésében. Nem lehet véletlen, hogy Yollandot éppen a szótár megjelenésének évében nevezték ki nyilvános rendkívüli tanárrá Budapesten. 1914-ben lett egyetemi nyilvános rendes tanár és egészen 1945-ig övé maradt a budapesti Angol Tanszék.

Yolland órái idővel, a 20-as és a 30-as években társaságiesemény-számba mentek az Egyetemen: a budapesti felső középosztály – főként – lányai döntően inkább beszélgettek, mint tudománnyal foglalkoztak itt. Míg Pattersonnak 1890-ben csak 20 hallgatója volt, Yolland előadásainak hallgatósága 1935-ben már 150 körül mozgott.^[81] Erős pedagógiai

kisugárzása volt, s kiválóan megtanult magyarul is, ami többek között a dékáni tisztségre is alkalmassá tette, 1925–26-ban, a Bölcsészettudományi Karon.

A náciellenes Yolland pályájának általam nemrégiben publikált mozzanata az a kísérlete, hogy 1943-ban (69 évesen) elhagyja Magyarországot és a Carnegie Endowment for International Peace segítségével az Egyesült Államokba utazzon (meneküljön?).^[82] Fia, Edgar H. Yolland 1942. szeptember 30-án, majd 1943. május 12-én kelt, a Carnegie Endowmenthoz intézett isztambuli levelei ismételtén rávilágítottak apja nehezedő magyarországi helyzetére. Az ifjú Yolland leveleiben tanítási lehetőséget kért apja számára Amerikában. A Carnegie Endowment a kérést elutasította, a menekülő és már korábban befogadott európai tanárok nagy számára való hivatkozással. Az alapítvány arra is utalt, hogy időközben különböző háborús okoknál fogva erősen csökkent az amerikai diáklétszám. Arthur B. Yolland az Egyesült Államokban angol nyelvű irodalmakkal, illetve az európai problémákkal foglalkozott volna előadásain, ám az utazás nem vált valóra.^[83]

A végül itthon maradó Arthur B. Yolland 70. születésnapjára, 1944-ben (!) kiadott budapesti emlékkönyvben az utána következő anglista generáció kiváló neveivel találkozunk: Országh László, Kéry László, Fest Sándor, Berg Pál, Maller Sándor, Gál István, Halász Gábor, Kónya Sándor is írtak a kötetbe.^[84] Yollandnak tehát komoly és értékes tanítványi, szakmai köre volt, és kisugárzása túlterjedt a második világháborún. Gróf Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi miniszter 1945. augusztus 31-én még (újra) kinevezte egyetemi tanárrá. De a következő évben, Szenczi Miklós meghívásakor (hivatalosan 1947. január 1-jével)^[85] nyugállományba vonult és 1956-ig nyugalmazott professzorként élt Budapesten.^[86]

SZENCZI MIKLÓS

A Yollandot közvetlenül követő professzor, Szenczi (eredetileg Schmidt) Miklós (1904–1977) a budapesti Tudományegyetemen, 1923-ban kezdte tanulmányait, immár Arthur B. Yolland professzori korszakában. 1925-ben a gróf Klebelsberg Kuno által alapított ösztöndíjjal a skóciai

Aberdeenben folytatta felkészülését, és 1928-ban ott szerezte meg magisteri fokozatát, angolból és ógörög nyelvből, kitüntetéssel. Aberdeeni angol irodalom professzorának, A. A. Jacknek a véleménye szerint „Schmidt úr munkája megállta az összehasonlítást a verseny legjobbjáival”.^[87] Jack professzor Szenczit másutt „rendkívüli kapacitásként” írta le.^[88] Az aberdeeni egyetem értékelése szerint „Schmidt úr magyar kutató és író, aki ebben az országban [Nagy-Britanniában] is alkalmas az egyetemi munkára, de meg kell mondanom, hogy a hazájában kiemelkedő pályafutás elé tekinthet. Szellemének ereje, amelyet vizsgálja tanúsított, valóban egészen különleges.” (“The powers of mind to which his Examination bore witness are indeed very unusual”).^[89] Jack professzor e diploma értékű okmányra azt is rávezette, hogy amikor Schmidt [Szenczi] Miklós „Shakespeare nyelvéről írt részletes tanulmányt, második lett az egész osztályban, míg a Shakespeare-ről és az Erzsébet-kori irodalomról írt általános dolgozatának minősége nekem a legjobb beküldött dolgozatnak tűnt.”^[90]

Hazatérte után középiskolai tanár lett és az Eötvös Collegiumban is tanított. Közben megjelentette magiszteri disszertációját, 1932-ben, *Webster tragikus művészete* címen mint a „kir. magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Angol Philológiai Intézetének kiadványai” című sorozatának IX. kötetét. Irodalmár munkája mellett írta meg *Tanuljunk könnyen, gyorsan angolul!* című könyvét, amely 1937-től kezdve vagy 15 kiadást (1937–2002) ért meg. A német Ernst Häckel módszerével írott angol nyelvkönyve generációknak lett népszerű nyelvtanulási segédlete.

1935-ben magyarosította német eredetű családnevét, egy angol nekrológírója szerint „hazafias megfontolásokból”.^[91]

Szenczi Mikós 1937-től Londonba került, ahol megszervezte és megindította a magyar nyelv- és irodalomoktatást a Londoni Egyetem *School of Slavonic and East European Studies* nevű intézetében, és annak egy évtizeden át gazdája maradt. Számos, jobbára méltatlanul elfeledett, bár kiváló cikket írt Magyarországról, a magyar történelemről és kultúráról angol lapoknak, így a tekintélyes *The Slavonic and East European Review*-nak, amelyet londoni intézete adott ki. Már 1937-ben itt jelent meg „East and West in Hungarian Literature” című cikke^[92], majd 1939-ben a „Great Britain and the War of Hungarian Independence” című dolgozata,^[93] s kintléte alatt utolsóként, 1946-ban, Robert A. Hall, Jr. magyar nyelvtanáról írott elismerő kritikája.^[94] Bátran nyúlt tehát irodalmi,

történeti és nyelvészeti témákhoz is, amelyekben minden esetben otthonosan mozgott.

1946-ban hazahívták: megpályázta Egyetemünk angol nyelv és irodalom professzúráját és 1947-től egyetemi nyilvános rendes tanára lett az akkori Pázmány Péter Tudományegyetem Angol Nyelv és Irodalom Tanszékének – mint hamarosan kiderült, mindössze alig három esztendőre. Budapesti meghívásához angliai ajánlóleveleket kért és kapott. Henderson professzor jó benyomásokkal emlékezett vissza Szenczi Miklós „Magyarországról szóló kis könyvére, amelyben Ön meggyőződéssel és érvekkel védte meg a hazáját olyan időkben, amikor Magyarország a fasiszták által okozott világméretű küzdelem áldozata volt.”^[95] William John Rose, a *University of London School of Slavonic and East European Studies* intézetének igazgatója is azt hangsúlyozta, hogy Szenczi Miklós „hazájának méltó képviselője volt, távol maradt a politikai vitáktól és valóban tudományos attitűdöt mutatott fel az egyetemi tanulmányokkal kapcsolatos minden ügyben”.^[96]

Ezt a szelíd és dolgos tudóst 1949-ben, szégyenletes módon, politikai vádaskodások közepette eltávolították az egyetemről, ahová csak 1957-ben kerülhetett vissza. Helyét a Debrecenben frissen habilitált Lutter Tibor, az Eötvös Collegium igazgatója és felszámolója vette át.^[97] Lutter tanszéke egészen kevés hallgatóval, méltatlanul rossz körülmények között működött.^[98] Szenczinek nehéz, állástalan éveiben Angliában szerzett orosznyelv-tudása volt a segítségére: fordításokból tartotta fenn magát és feleségét. Amikor a forradalom után, 1957-ben visszahelyezték katedrájára s egyszersmind a tanszék élére, népszerű tanárnak és rendkívül produktív kutatónak bizonyult. Emellett néhány kiváló, új tanárt is odavett a tanszékre, többek között Péter Ágnes, Ruttkay Kálmánt, Sarbu Aladárt. Tanszékvezetői időszakában a tanszék megkezdte nemzetközi kapcsolatainak sokoldalú újjáépítését. 1967-ben azonban – immár végleg – felmentették a tanszékvezetés feladatköre alól. 1973-ban vonul nyugdíjba, közben már az MTA Irodalomtudományi Intézetében folytatja komparatív irodalomtörténeti kutatásait, egészen haláláig.^[99]

Szenczi professzor sokoldalú anglista volt, akinek szakirodalmi munkássága 1957-es rehabilitálása után felívelt. Elsősorban Shakespeare érdekelte, de kiadta magyarul Shakespeare kortársainak húsz drámáját is, három kötetben (*Angol reneszánsz drámák*, I–III., Budapest, Európa,

1961). Foglalkozott Miltonnal és az angol romantikus költők költészetelméleti értékelésével. Megírta az első, magyar szerzőktől származó angol irodalomtörténet felét (700 oldalból 355 oldalt, nyolc fejezetből négyet), bevezetést adva az angol középkor, a reneszánsz, a korai Stuartok, a polgárháború és a restauráció élvezetes irodalomtörténetébe (*Az angol irodalom története*, Budapest, Gondolat, 1972). Nagyszerű műfordító volt, máig az ő fordításában él könyvben, színpadon, a tévé képernyőjén és a filmvásznon egyaránt Jane Austen *Pride and Prejudice* című regénye, a kongeniális *Büszkeség és balítélet* címmel, magyarul.

Utolsó könyvét, szép tanulmánygyűjteményét már nem tudta sajtó alá rendezni, ezt a munkát tanítványa, Géher István végezte el, és Sőtér István írt hozzá bevezetést (Szenczi Miklós: *Tanulmányok*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989). Egy sor más, korábban már publikált tanulmányával együtt itt jelent meg Coleridge irodalomesztétikájáról szóló, monográfia értékű és terjedelmű tanulmánya is, második kiadásban. Sőtér professzor, főnöke az akadémiai intézetben, ihletett és találó szavakat talált e nagy, bár sokszor mellőzött tudós méltatására. „Szenczi Miklós tudósi működésében emelkedett nemzetközi szintre a magyarországi anglisztika. Ő emelte ki ezt a tudományágat bizonyos provinciális kezdetlegességéből, az ő működése által vált a magyar anglisztika egy nemzetközi stúdium partnerévé. Kutatásai, írásai többé nem egy félreeső terület hozzászólásai az anglisztika legfontosabb kérdéseire, hanem önálló vélemények, melyek az egész nemzetközi tudományágat gazdagíthatják. Működését éppen ezért jobban megbecsülték Oxfordban és az amerikai egyetemeken, illetve Moszkvában és Leningrádban, mint, sajnos, Budapesten. Szerény és visszahúzódo természetű lévén, mindezt sosem vetette mások szemére. Még így is iskolát tudott alapítani, mely ugyan nem zászlóként lobogtatja a nevét, de sok mindent neki köszönhet.”^[100]

Tanítványa, Sarbu Aladár (maga is az angol irodalom professzora) ugyanebben a szellemben búcsúztatta mesterét: „Mint tanár, anglisták nemzedékeinek nevelője, tanítványainak munkásságában él tovább. A mi feladatunk [...], hogy emberségét is követendő példának állítsuk.”^[101]

Szenczi Miklós egy magánlevelében maga is ugyancsak ebben a szellemben emlékezett oktatómunkájára, amikor szeretett

tanítványairól írt büszkén: „Számomra a legnagyobb öröm, hogy akadt néhány tehetséges és kedves tanítványom.”^[102]

Ennek a kiváló tudósnek és tanárnak a révén az Angol Tanszék közel évszázados hagyományt folytatott, lényegileg felépítve a magyarországi tudományos anglisztikát. Emelkedés és süllyedés váltakozott pályáján, siker és kudarc, eredmény és mellőzés. 1977. július 11-én halt meg Budapesten.

1886-tól 1967-ig tartott a három első professzor által fémjelzett hősor, amelyben felnőtt és nagykorú lett egy korábban hiányzó stúdium.

ORSZÁGH LÁSZLÓ ÉS A DEBRECENI ANGOL TANSZÉK

Sok a jellegzetes hasonlóság, de sok a markáns eltérés is a korszak másik jelentékeny hazai anglista professzora és kutatója, Ország László (1907–1984) és Senczi Miklós szakmai életútja között. Kettejük sorsa jól példázza a II. világháború utáni tudósnemzedék lehetőségeit és korlátait, kereszt- és válaszüjtait.

Ország 1907. október 25-én született Szombathelyen.^[103] Régi polgárcsaládból származott. Édesapja, Pekker László ügyvéd, városi képviselő, majd vármegyei főügyész volt. A család 1925-ben az anyai nagyszülők iránti tiszteletből felvette az Ország nevet. Szombathelyen, a premontrei gimnáziumban érettségizett. Egyetemi tanulmányait mint az Eötvös Collegium növendéke kezdte, majd ösztöndíjjal az Egyesült Államokban, a floridai Rollins College-ban fejezte be. 1935-ben szerzett bölcsészdoktori oklevelet. 1937-től az Eötvös Collegium tanára volt. 1942-től a budapesti bölcsészkar angol tanszékén oktatott, majd 1947-től 1950-ig a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen az angol nyelv és irodalom tanszékvezető tanára volt.^[104]

A debreceni Angol Tanszéket az ország második ilyen jellegű felsőoktatási központjaként, 1938-ban nyitották meg, Fest Sándor professzor kinevezésével. Az ünnepélyes felavatás azonban a közeledő háború miatt egyre csak elmaradt, ahogyan arról Balogh Józsefnek az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött levelezése alapján Maller Sándor a Tanszék létrejöttének 40. évfordulóján részletesen beszámolt.

^{105} Fest Sándor (1883–1944), a magyar irodalomtörténész Horváth János sógora elsősorban a magyarangol irodalmi és művelődési kapcsolatok történetének kutatásával szerzett magának jó filológusi nevet, debreceni katedráján hat éven át tartotta angol irodalomtörténeti előadásait.^{106} 1939 legvégén a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. Székfoglalója alkalmával Melich János osztályelnök kiemelte: „legjobbaink mindig az egyetemes európai műveltség értékeinek ápolására törekedtek”.^{107} Az 1943–1944-es tanévben a debreceni Bölcsészkar dékánja is volt. 1944. december 30-án Fest ideiglenes budapesti lakóhelyét aknabecsapódás érte, ami életét követelte.^{108}

A debreceni tanszék így 1945-ben betöltetlen, „üresedésben lévő”, „függő tanszék” maradt. Vezetésére a háború után elsősorban Országh László neve merült fel, aki azonban csak 1946-ban tért haza amerikai hadifogságából. A tanszéket ekkor pályázta meg, Szenczi Miklóssal, Berg Pállal és Gál Istvánnal egyidejűleg. A debreceni Bölcsészkar ülése Országh pályázatát fogadta el, s ő már 1946 szeptemberében meg is hirdette kurzusait, véglegesítéséig „kinevezendő tanár” címmel, helyettesként.^{109} Egyetemi „nyilvános rendes” tanári kinevezésére 1947 tavaszán került sor, saját datálása szerint 1947. március 1-jétől. Országh ekkor már jól ismert anglista volt, amint azt debreceni éveinek legjobb ismerője, Abádi Nagy Zoltán gondosan dokumentálta.^{110} Jelentős tanítási gyakorlattal is rendelkezett, hiszen 11 éven át, 1932 és 1943 között a budapesti II. kerületi Érseki Katolikus Gimnázium (a mai II. Rákóczi Ferenc Gimnázium jogelődjének) tanára volt, 1936-tól ún. rendes tanár.^{111} 1948-ban a budapesti Franklin Társulatnál megjelent angol–magyar kéziszótárának első kiadása. Kevés ideje maradt a tanszék újraindítására: mire kialakította minimális működési feltételeit, 1949. október 31-ei keltezéssel már meg is érkezett a VKM rendelete, amely „szüneteltetni” (Szabó István dékán szóhasználatával: „megszüntetni”) rendelte a debreceni egyetemi angol, francia, német, olasz és latin szakos tanárképzést.^{112}

Szenczi Miklóssal ellentétben Országh Lászlót nem egyszerűen menesztették, hanem áthelyezték Budapestre, az MTA Nyelvtudományi Intézetébe, ahol a *Magyar Nyelv Értelmező Szótárának* (I–VII. kötet) főszerkesztője lett, tizenkét esztendőre.^{113} A munkásságát közéről ismerő nyelvészek emlékezete szerint „Ő szervezte meg a

szerkesztőséget, harmincnál több félretett, mellőzött értelmiségit gyűjtött össze az 50-es évek elején, megtanította őket a szótárírás csínjára-bínjára, kenyeret adott néhány tucat kenyértelennek...”^{114} – amint azt Kontra Miklós írja. Közeli munkatársa és helyettese, Balázs János emlékeiben „A szótári osztály [...] a zaklatott ötvenes években valóságos szellemi oázis volt. Ország László a maga bölcs nyugalmaival és türelmével, mindig sikeres tárgyalókészségével minden nehézséget eloszlatott, minden lehetséges támadást elhárított, így biztosítva a munkálatokhoz szükséges nyugodt légkört. Hogy ez milyen nagy teljesítmény volt, azt csak a korunkbeliek képesek méltányolni és megérteni, akik velünk együtt éltek végig e döbbenetes évtizedet.”^{115} A hatalmas munka 1962-re készült el.

Angol–magyar és magyar–angol szótárai egymilliót meghaladó példányszámban jelentek meg,^{116} Magyarországon bevezetve az angol szavak kiejtésének jelölésére használt nemzetközi fonetikai jeleket.

Fő kutatási területe a lexikográfia mellett az angol és az amerikai irodalom története volt. Jelentős mértékben járult hozzá az amerikanisztika magyarországi megalapozásához. Ez a munkássága akkor teljesedett ki, amikor a Debreceni Egyetemen visszaállították a nyugati nyelvek tanszékeit és 1957-ben – tizenkét évre – Országot is visszahelyezték katedrájára.^{117}

Megjegyzendő, hogy Ország – Szenczitől eltérően – 1947-ben belépett a Szociáldemokrata Pártba, s a pártegyesüléskor az MDP tagja lett és maradt 1956-ig.^{118} A két anglista professzor, Szenczi Miklós és Ország László pályájának 1949 utáni alakulását ez a tény nyilvánvalóan jelentősen, talán éppen meghatározóan befolyásolta. Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy Ország is lesújtóan vélekedett az 50-es években kialakult politikai rendszerről, és a politikától mindvégig hangsúlyozottan distanciálta magát.^{119}

Ország László 1957. augusztus 16-ai hatállyal visszakerült a Debreceni Egyetemre, ahol azonban sokáig nem jött még létre önálló Angol Tanszék, hanem a német szakkal együtt Germanisztika Tanszék létesült. Csak 1964-ben merült fel először hivatalosan a két tanszék újbóli elválasztása. Ország a Germanisztika, majd az Angol Tanszék ismételt felépítése terén úttörő munkát végzett, kezdetben párhuzamosan a közel hét és fél ezer oldalas Értelmező Szótár budapesti munkálatainak befejezésével. Közben folyamatosan gondozta az angol–

magyar és magyar–angol szótárcsalád új meg új kiadásait, közel száz szócikkkel állandó munkatársa lett a *Világirodalmi Lexikonnak*, nekilátott a magyarországi amerikanisztika felépítéséhez, olyan eredményekkel, mint *Az amerikai irodalom története* (Budapest, Gondolat, 1967) és a *Bevezetés az amerikanisztikába* (Budapest, Tankönyvkiadó, 1972), és mindeközben töretlenül folytatta nyelvészeti munkásságát, különösen *Angol eredetű elemek a magyar szókészletben* című művével (*Nyelvtudományi Értekezések*, 93, 1977).^{120}

Hetvenedik születésnapját Budapesten, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen is megünnepeltük. Köszöntésünk nyomán visszaemlékezett egész pályafutására és annak budapesti állomásaira. „...mint angol szakos egyetemi hallgató, majd mint proszeminárium-vezető, lektor és 1942-től mint egyetemi magántanár s 1946–1947-ben mint helyettes egyet. tanár anglisztikai pályám itt indult el és több mint harminc éves ’kitérő’ után (mint a debreceni KLTE angol tanszékének vezetője, ill. az MTA Nyelvtud. Intézet osztályvezetője) nyugdíjazásom után évtizedünk elejére mint vendégtanár Hozzátok, e ’kirepítő fészekbe’ tértem vissza, nyugdíjasként, négy félévre.”^{121}

Munkásságának elismeréseként magas brit kitüntetésekert kapott, így 1970-ben a londoni *Institute of Linguists* jubiláris aranyérmét, 1977-ben, az angol nyelv és kultúra terjesztésében vállalt szerepéért a brit birodalmi lovagrend parancsnoki kitüntetését (CBE). Lexikográfiai munkássága mellett fő kutatási területe az angol és amerikai irodalom története volt, de foglalkozott az angol–magyar művelődéstörténeti kapcsolatokkal is. 1984. január 27-én hunyt el Budapesten.^{122}

Akiben szakmai érdeklődést látott, annak mindig segítette a munkáját. Jellemzésül és példaként ide iktatom egy nekem szóló postai levelezőlapját, mellyel az én munkámat ösztönözte, de amelyhez hasonlót sok valamikori munkatársa kapott tőle. Ez a kártya egy – talán elmúlt – tudós tanár típus minden ízében hű képét adja, benne egy valahai világ filológiai akribiájával és pedagógiai ethoszával.

„Bp 1972. dec. 12.

Kedves Kartárs,

A napokban könyveimet rendezgetve kezembe került egy ütött-kopott Walter Scott életrajz R. H. Hutton-tól. Megjelent 1887-ben.

A lyleaf-re ez van írva szép, nyugodt, minden betűt megformáló írással, fekete tintával:

Patterson Arthur

24/VIII/89

Ugyanez a dátum, de név nélkül s ceruzával írva található a hátulsó könyvtábla belső oldalán. (A tintával írott a címoldali lyleaf-en van.) A könyvet emlékezetem szerint az 1946-os inflációs időkben vettem meg egy zug-antikváriusnál a Báthory utcában.

Tudom, hogy ez a közlés pusztán egy morzsányi adalék az Ön Patterson kutatásaihoz. De talán van annyi értéke, hogy felhívja a figyelmet Patterson könyvtárára. Egy kis szerencsével még pár további adatot is össze lehetne gyűjteni a The Bookshelf of A.J.P. című fejezethez. Nézetem szerint valószínű, hogy Patterson hagyatékából annak idején Yolland Arthur is vásárolt. Yolland könyveinek egy kis részét dr. Róna Éva vásárolta meg, más részét a pesti angol tanszék. Tehát érdemes lehetne megnézni, nincs e 2 helyen Patterson kézjegyét viselő kötet.

Szívélyes üdvözlettel

Ország László

V. Pálffy György utca 12. IV. 4.”^{123}

Diákjai mindig lelkesen ragaszkodtak hozzá. Emlékét, emberi és tanári alakját, munkásságát – elsősorban Egerben működő egykori tanítványa, Vadon Lehel jóvoltából – két emlékkönyv (1993, 2007) is őrzi.^{124} Válogatott tanulmányait 2007-ben Virágos Zsolt rendezte sajtó alá.^{125} Szombathelyen utca, szülőházán, budapesti lakóhelyén és a debreceni Angol Tanszéken emléktábla,^{126} illetve az egyetlen, valamely személy emlékének ajánlott amerikai magyar Fulbright-ösztöndíj emlékeztet Ország Lászlóra.^{127}

* * *

A két anglista professzor és tanszékeik 1945 utáni sorsa tükre a korszak politikai önkényének. Jelzi az angolszász országok iránti bizalmatlanságot, kulturális hatásuk kivédésének heves igyekezetét, nyelvük és művelődésük ellenségesnek beállított képét. A 40-es évek

végétől egy jó évtizeden át az angol nyelv és kultúra hazai képviselőinek és képviselőiténak – szovjet nyomásra, de sok helyi igyekezettel is – az „imperializmus ügynökeinek” szerepe jutott, osztályrészük mellőzés és gyakran büntetés volt. A korszak ideológiája és ebből eredő gyakorlata rajta hagyta bélyegét Magyarország szellemi fejlődésén, és sokáig lehetetlenné tette felzárkózási igyekezetét a nyugati világhoz.

IRODALOM

- G. F. Cushing: Arthur Patterson, *Hungarian Studies in English* 18 (1985), 5–21.
- Fest Sándor: *Skóciai Szent Margittól a Walesi Bárdokig. Magyar–angol történeti és irodalmi kapcsolatok*. Szerk. Czigány Lóránt és Korompay H. János. Budapest, Universitas, 2000.
- Tibor Frank: *Picturing Austria–Hungary: The British Perception of the Habsburg Monarchy 1865–1870*. East European Monographs, No. DCLX; Wayne, N. J., Center for Hungarian Studies and Publications; New York, Columbia University Press, 2005.
- Frank Tibor: Három professzor. Az angol szak kezdetei Budapesten. In Frank Tibor és Károly Krisztina (szerk.): *Az angol tudománya. 125 éves az egyetemi angol szak (1886–2011)*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2013.
- Sándor Maller: Inauguration Cancelled. In *Angol Filológiai Tanulmányok* XII. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1979. 7–18.
- Ország László: *Az amerikai irodalom története*. Budapest, Gondolat, 1967.
- Ország László: *Bevezetés az amerikanisztikába*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1972.
- Ország László: *Angol eredetű elemek a magyar szókészletben*. Nyelvtudományi Értekezések, 93, 1977.
- Ország László válogatott írásai. Szerk. Virágos Zsolt. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007.
- Pál Zoltán: Lutter Tibor államvédelmi megfigyelése. *Betekintő*, 2010/3.
- Sinkovics István (főszerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970*. Budapest, ELTE, 1970.
- Szenczi Miklós – Szobotka Tibor – Katona Anna: *Az angol irodalom története*. Budapest, Gondolat, 1972.
- Szenczi Miklós: *Tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.
- Vadon Lehel (szerk.): *Emlékkönyv Ország László tiszteletére*. Eger, 1993.
- Vadon Lehel: *Ország László*. Eger, 1994.
- Vadon Lehel (szerk.): *In memoriam Ország László. Születésének 100. Évfordulójára*. Eger, Eszterházy Károly Főiskola Amerikanisztika Tanszék, 2007.
- Yolland *Emlékkönyv*. Angol Filológiai Tanulmányok V–VI. Budapest, 1944.

Palasik Mária

**SZENT-GYÖRGYI ALBERT
ÉS BAY ZOLTÁN VÁLASZÚTJAI
1945–1948**

1944 végével új korszak kezdődött a magyar történelemben – erőteljesen sürgetve a társadalom gyökeres átalakulását is. Már az 1930-as években megjelent egy fiatal nemzedék, amely mélyreható reformok bevezetésével szándékozott megváltoztatni a Horthy-rendszert. Megtalálhatjuk közöttük a népieket, a kisgazdákat, az egyházi megújulási mozgalmak fiataljait, a polgári radikálisokat, a szociáldemokratákat, sőt még a hazai kommunista mozgalomhoz tartozókat is. Belőlük a háború végére egy új politikusgeneráció formálódott, amely fontosnak tartotta a társadalom demokratizálódását, a választójogot, a földreformot, a szegény sorsú fiatalok tanulási lehetőségeinek biztosítását.^[128] Ehhez a generációhoz tartozott Szent-Györgyi Albert, a világhírnek örvendő Nobel-díjas tudós szintúgy, mint barátja, Bay Zoltán, aki éppen 1945–46-ban ízelgette a világhírt a holdradar-kísérleteivel. Mindketten részt vettek a nemzeti ellenállási mozgalomban, üldözött antifasiszták voltak, mindkettőjüket megérintették az 1945-ben feltárulni látszó lehetőségek. Bay Zoltán később úgy fogalmazott, hogy „1945 után jött az ún. demokratikus kísérlet, amit szívvel-lélekkel támogattam”.^[129]

Szent-Györgyi Albert még elmaszkírozva bujkált az ostrom alatt álló Budapesten, amikor is Pest ostromának utolsó napjaiban R. Ja. Malinovszkij marsallnak, a 2. ukrán front parancsnokának utasítására egy orosz őrnagy és csapata felkutatta, és átadta neki a marsall főhadiszállására szóló meghívását, amelyre feltételezhetően V. Molotov külügyminiszter adta Malinovszkijnek az utasítást.^[130] Az orosz járőrt látva, Szent-Györgyi professzor felkészült a legrosszabbra, ugyanis nemcsak elítélte a Szovjetunió Finnország ellen vívott háborúját, hanem 1940-ben a Finn Vöröskeresztnek ajándékozta Nobel-díjának 200

grammos aranymedálját. Ám azonnal kiderült, bosszúról szó sem volt, a tudóst népes családjával együtt egyszerűen kimentették a háborús zónából, a romba dőlt fővárosból. Nem tudni, hogy Molotov vagy Malinovszkij honnan kapta a sugallatot, lehetséges, hogy Szent-Györgyi szovjet tudós kollégáitól,^{131} de előfordulhat, hogy közvetve a professzorral jó kapcsolatot ápoló illegális kommunista Major Tamástól és Kállai Gyulától.^{132} Tény, hogy 1945. február 9-én Szent-Györgyi már Malinovszkij főhadiszállásáról látogatott Szegedre,^{133} ahol 1944 októberében a Gestapo elől menekülve hagyta hátra az általa vezetett kutatóintézetét. 1945. február 11-én a szegediek ott láthatták a színház Lehár Ferenc daljátékának, a *Mosoly országának* vasárnap délutáni előadásán lányának, Nellynek és vejének, Libik Györgynek a társaságában. A *Délmagyarország* munkatársa fel is kereste a páholyban, és gyorsinterjút készített vele, amelyben „rendkívül jóleső megtiszteltetésként” értékelte Malinovszkij marsall vendéglátását.^{134} Szent-Györgyi Szegedről visszatérve a főhadiszállásra továbbította a Szegedi Tudományegyetem rektorának, dr. Hermann Egyed Istvánnak 1945. február 11-ei Malinovszkij marsallhoz írt levelét, amelyben a rektor arra kérte a marsallt, biztosítson szállítójárműveket egyeteme Budapesten rekedt tanárainak Szegedre történő lejuttatásukhoz. Szent-Györgyi ekkor még úgy tudta, hogy Moszkvába küldik kutatni, ezért azt kérte, hogy ha a moszkvai útja Debrecenen keresztül vezetne, akkor hadd tölthessen el a városban egy-két napot, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány minisztereivel tárgyaljon.^{135} Február 15-én Malinovszkij I. Z. Szuszajkov vezérezredest, a 2. Ukrán Front haditanácsának tagját kérte, hogy az ügyet belátása szerint rendezze. Valószínűleg Szuszajkov saját hatáskörben döntött, aminek következményeként a szegedi professzoroknak az orosz vasúti parancsnokság két teherkocsit bocsátott rendelkezésre, hogy eljussanak az egyetemi városba. Szent-Györgyivel kapcsolatban pedig az eredeti levélre annyi megjegyzést írt rá Szuszajkov: Szent-Györgyi professzort kísérjék el Szegedre, hagyják ott lakni és kutatni, „Moszkvába egyelőre nem visszük”.^{136} Egyértelmű, hogy Szent-Györgyi Albert a Vörös Hadseregben a felszabadítókat látta: „Őszintén az oroszok pártján álltam. Egyszerűen azért támogattam őket, mert világos volt, ha már egyszer együtt kell élnünk, akkor meg kell próbálnunk megérteni egymást” – mondta Ralph Mossnak adott életútinterjújában.^{137} Szent-Györgyit ez idő tájt akkora tisztelet övezte,

hogy az amerikai hírszerző szolgálat, az OSS 1945. február 13-ai jelentése is említést tett arról, hogy Szent-Györgyi professzor egyformán nagy népszerűségnek örvend Moszkvában, Londonban és Washingtonban, „az az általános vélemény.., hogy Szent-Györgyi lesz a demokratikus Magyarország első elnöke”.^{138} Hazai dokumentumokban ennek nyomaival nem találkozni, de az tény, hogy Szent-Györgyi professzor nagy lendülettel kapcsolódott be a közéletbe. Ő maga nem csatlakozott egyik párthoz sem, bár a Polgári Demokrata Párthoz közel állt. Az alakuló párt budapesti csoportjánál felmerült 1945 februárjában, hogy ő legyen a párt elnöke, de végül az ötletet elvetették, mert nem sikerült vele felvenni a kapcsolatot.^{139}

Szent-Györgyi Albert 1945 márciusában azért lobbizott, hogy laboratóriumát Budapesten állíthassa fel. Ez iránti kérelme 1945. március 19-én került először az Ideiglenes Nemzeti Kormány elé, majd egy jó hét múlva, március 28-án Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök tett egy bejelentést, miszerint Szent-Györgyi professzor azt kérte, bocsássanak rendelkezésére egy laboratóriumot, különben „kimegy Oroszországba”.^{140} 1945. április 25-i ülésén a kormány elfogadta a javaslatot, és hamarosan publikussá vált, hogy a professzor valóban elhagyja Szegedet, és a Pázmány Péter Tudományegyetem Biokémiai Intézetének lesz az igazgatója egyetemi tanárként.^{141}

Szent-Györgyi 1945. áprilisban kapott konkrét meghívást a Szovjetunióba, hogy tartson előadásokat új kutatásairól, építse a magyar–szovjet kulturális kapcsolatokat, és majd vegyen részt a Szovjet Tudományos Akadémia megalapításának 220. évfordulójára szervezett ünnepségeken. Útját előkészítve április 22-én az alábbi levélben fordult Miklós Béla miniszterelnökhöz – találkozót kérve tőle: „Úgy hiszem, megtaláltam a hadifogoly-ügy megoldását, amelytől az egész magyar ügy függ. Az én nemzetközi nevem és súlyom is lényegesen segíthet a kérdés megoldásában, és hajlandó vagyok az egész ügyért felelősséget vállalni, ha Tőled e cselekvéshez a felhatalmazást megkapom” – írta.^{142} Balogh István miniszterelnökségi államtitkár a másnapi kormányülésen számolt be a levélről, majd a miniszterelnök hozzátette: Szent-Györgyi járt nála és közölte vele, kizárólag a kormány felelős azért, hogy a deportáltak és a hadifoglyok még mindig nem kerültek haza, és ő nemzetközi hírnevével óhajtja az ügyet kedvezően elintézni. Kérte, hogy kapjon erre vonatkozó felhatalmazást. Továbbá vázolta, hogy Szent-

Györgyi a szovjet–magyar kulturális kapcsolatokat is veszélyben látja emiatt. Megállapította, szerinte a professzor mindezzel a hozzáállásával megronthatja a jó viszonyt az oroszokkal, és fel kell kérni, álljon el tervétől, amit a kormánytagok egyhangúlag el is fogadtak.^[143]

Ennek ellenére Moszkvában Szent-Györgyi saját szakállára mégiscsak akciót indított a deportáltak ügyében. Május 6-án indult a szovjet fővárosba, és ott-tartózkodása alatt levelet írt Sztálinnak személyes találkozót kérve tőle. Sztálin helyett azonban V. Gyekazanov, a külügyminisztérium népbiztoshelyettese fogadta. Mikor Gyekazanov megkérdezte tőle, hogy mit akar, Szent-Györgyi elmondta, hogy a hadifoglyok hazaengedéséről szeretne Sztálinnal beszélni. Missziója azonban kudarcra végződött: „Számomra váratlanul [Gyekazanov] kiabálni kezdett. Abban a pillanatban megértettem, hogy amit én a helyi parancsnokok túlbuzgóságának tartottam, az Moszkvából ered” – számolt be erről a találkozásról később Szent-Györgyi Albert.^[144]

Ezen kívül az afféron kívül úgy tűnt, Szent-Györgyi kitűnően érezte magát a Szovjetunióban. Erről vall Zilahy Lajos barátjának hazaküldött levele,^[145] majd hazatérése után a Magyar Távirati Iroda munkatársának adott interjúja. 1945. július 4-én érkezett haza, s a július 6-ai *Magyar Nemzet* lehozta, illetve a július 7-ei *Délmagyarország* ismertette a vele készült beszélgetést. Ebből megtudjuk, hogy a moszkvai ünnepekre 1200 tudós érkezett a világ minden tájáról, értékelte, hogy ez volt az első nagyszabású tudóstalálkozó a háború után. Dicsérte a szovjet vendégszeretetet, a Szovjetuniót úgy említette, mint az első államot, amely kézbe vette a világ művelődésének az ügyét. Szóba hozta, hogy a Szovjetunióban milyen megbecsülésben élnek a tudósok, illetve hogy az akadémikusok miniszteri rangban vannak. A *Szabad Nép* 1945. augusztus 2-ai számában a maga írta cikkben fejtette ki: „Mélységes meggyőződése, hogy a Szovjetunió céljai békések, hogy barátságot és együttműködést keres, nem pedig másokon való uralmat... A szabadságon nemcsak politikai szabadságot értenek, hanem az egyes személy vagy embercsoport egyéniségének teljes és szabad fejlődését is” (Szent-Györgyi Albert: *Szovjet-oroszországi utazásom benyomásai*). Máshol arról számolt be, hogy a Szovjetunióban mennyire megbecsülik a természettudósokat.^[146] Ám valószínűleg nem volt minden rendben a Szovjetunióban szerzett tapasztalatokkal. Erről tanúskodik Eric Ashbynak, az Ausztrál Kutatási Tanács képviselőjének a Szent-Györgyi

korábbi kutatásait jelentős összegekkel támogató Rockefeller Alapítványhoz Szent-Györgyi felkérésére írt levele. Ebből megtudjuk, hogy Szent-Györgyivel Moszkvában találkozott, aki bizalmas információként közölte vele: a szovjet kormány azért vitette Moszkvába, hogy a két ország között erősítse a kulturális kapcsolatokat. Majd rátért a lényegre, vagyis hogy a professzor nagyon szeretne Angliába vagy az Egyesült Államokba látogatni, de ezt valószínűleg nem engedélyezik számára, mivel a Magyarországról kimenő összes vízumkérelmet az oroszok ellenőrzik.^[147] Szent-Györgyi még abban sem volt biztos, hogy a Nyugatra küldendő levelét kiengednék. Ashby az alapítványértésére adta, hogy Szent-Györgyi úgy érezte, Moszkvában nem találkozhat angolokkal, gyakorlatilag csak titokban tud velük szót váltani. Ashby vállalta, hogy elküldi Szent-Györgyi a *Nature*-be szánt új tanulmányát, valamint tapintatosan közölte, hogy Szent-Györgyi „még mindig nagyon kötődik az angolul beszélő tudományos világhoz, és nagyon szeretné újra felvenni a kapcsolatot velük”.^[148]

A szovjetunióbeli útja felvértezte Szent-Györgyit a Magyar Tudományos Akadémia megreformálásáért vívott csatájában. Itt ütőkártyaként használta a tudományos intézményrendszer szovjet szervezetét, amelyben kulcsszerepet játszanak a természettudományok és a műszaki tudományok, amelyek eredményeire igényt tart a politikai vezetés, a kutatásokra pedig jelentős anyagi támogatást szán. Határozott meggyőződése volt, hogy a magyar Akadémián is növelni kell a természet- és a műszaki tudományok súlyát és csökkenti a társadalomtudományokét. A szakításig elment, 1945. július 30-án Szent-Györgyi Albert és Bay Zoltán vezetésével megalakították a Természettudományi Akadémiát.^[149] Szent-Györgyi ígéretet tett, hogy az új Akadémia segíteni fogja az államot, de elvárta azt, hogy az állam is igényt tartson a tudomány eredményeire és támogassa tudományos kutatást.^[150] 1945. december elején adott interjújában azzal támadta a Tudományos Akadémiát, hogy nagymértékben felelős a nemzeti katasztrófákért,^[151] ahelyett hogy a szellemi függetlenség és a haladás fellegvára lett volna, a szervilizmusnak és a féltudományosságnak adott teret. Végül Keresztury Dezső vallás- és közoktatásügyi miniszter közvetítésével a válság 1946 júliusára megoldódott,^[152] a két akadémia újra egyesült. Szent-Györgyi abban az értelemben elérte a célját, hogy Természettudományos Akadémiájának tagjait mind beválasztották az

MTA-ba, amelynek elnöke Kodály Zoltán, másodelnöke pedig Szent-Györgyi Albert lett. A szervezet is megújult, amelyben helyet kaptak a biológia és az orvosi tudományok, illetve a műszaki tudományok.

Szent-Györgyi lelkesen szolgált minden jó ügyet. 1945 áprilisában a következő szavakkal vállalta el az átmenetileg megszűnt Vörös Keresztet felváltó Nemzeti Segély díszelnöki tisztét: „A közjóra irányuló tevékenység nem állhat meg a karitás határai között. Nagy elszántsággal és szenvedéllyel kell szolgálni a jó ügyet, hiszen a rossz ügyet is politikai szenvedéllyel szolgálták a félrevezetett emberek. Ehhez a mozgalomhoz szívesen csatlakozom.”^{153}

Még a Szovjetunióban tartózkodott, amikor itthon 1945 júniusában Zilahy Lajos elnökletével megalakult a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság, Szent-Györgyit díszelnökké választották. Zilahyval együtt szerkesztették a társaság frissen indított *Irodalom-Tudomány* című folyóiratát, amely a magyar-szovjet kulturális kapcsolatok elmélyítését tűzte ki célul. A két barát azt gondolta, hogy a kultúra kibontakozásának soha nem látott lehetőségei nyíltak meg Magyarország előtt. Szent-Györgyi bábáskodott a Magyar-Román Társaság megalakításánál 1945 júliusában, és ő lett az 1945 szeptemberében alakult Magyar-Francia Társaságnak a társelnöke. Ő maga 1946. július 23-án újabb rangos kitüntetést kapott: elnyerte az Edinburgh-i Egyetem Cameron-díját.^{154}

Szent-Györgyi kulcskérdésnek tartotta az ifjúság nevelését, nem véletlen, hogy amikor a kormány az Országos Köznevelési Tanács felállításáról döntött, elnöki tisztére Szent-Györgyi Albertet kérte fel.^{155} Szent-Györgyi a *Szabadság* 1945. április 1-jei számában felelősségteljesen nyilatkozott arról, hogy a szellemi életben is sürgős és mélyreható reformokra van szükség, „ha meghunyászkodó, üres lelkű tömegember helyett öntudatos, átlaglelkű és szellemű egyéneket termelünk, akkor a fasizmustól nem kell többé tartanunk, és nem fog többé megismétlődni hazánk katasztrófája” – mondta. Szent-Györgyi 1945. szeptember 16-án felszólalt a Madisz országos nagygyűlésén, kijelentette, örömnép számára, hogy a fiatalok között lehet, beszélt a Szovjetunióban tett látogatásáról, valamint foglalkozott a nevelés és a természettudományos nevelés fontosságával.^{156} Angolszász típusú professzor lévén Szent-Györgyi sokféle sportot kipróbált, így nem meglepő, hogy a Szegeden megalakult Délvidéki Sportrepülő Egyesülete díszelnöknek

választotta mint a vitorlázó repülés nagy barátját,^{157} és a Magyar Sí Szövetségnek is elnökségi tagja volt.

1945 áprilisában – koalíciós egyeztetéssel – beválasztották az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe a nyolc közéleti férfiú egyikeként, a szeptemberi ülészakon pedig beválasztották az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottságába,^{158} amely a plenáris ülés mellett a törvényhozás legfontosabb testülete volt. 1945. szeptember 4-én az akkor alakult Országos Nemzeti Bizottságba delegálták, majd az 1945. november 4-én megválasztott Nemzetgyűlés nyitó ülésén az ország szellemi és közéleti vezető személyiségei közül közfelkiáltással választott 12 képviselő között is ott találjuk.^{159}

Közben tudósként folyton hadakozott intézete működési feltételeinek biztosításáért, havonta írt kérelmet a kormánynak, hogy emeljék fel az infláció következtében elértéktelenedett havi támogatást.^{160} Ugyanilyen lendülettel harcolt a Természettudományi Akadémia költségvetési támogatásának növeléséért.^{161} Szent-Györgyi elfogadottságát jelzi, hogy amikor fiatal tudóstársai nélkülözése miatt a kormányhoz fordult segítségért, 40 millió pengőt kapott két részletben azzal a megkötéssel, hogy „az összeg dr. Szent-Györgyi Albert kezéhez fizetendő – utólagos elszámolás kötelezettsége mellett”, a kormány pedig tudomásul vette, hogy Szent-Györgyi professzor „határoz a segély folyósításának módja és a segélyt nyerő személyek tekintetében”.^{162}

Az egyetemek és kutatóintézetek háborús kárainak helyreállítására Szent-Györgyi külön akciót kezdeményezett „A tudomány a munkásokért, munkások a tudományért” címmel, amelyben a munkások által vezetett gyárak dolgozói számára az újjáépítésben nyújtott segítségükért cserébe felajánlotta a kutatók tudását a termelés javítására. Az akció keretében megújultak a természettudományos laboratóriumok, míg a munka után az építők „diákokká” váltak, akik számára a kutatók külön előadásokat tartottak. Szent-Györgyi professzor Csepelre is elment e célból.^{163}

1945 tavaszán energiája még arra is futotta, hogy magáncéget alapítson Servita Labor néven két társával, dr. Gözsy Bélával és dr. Ráth Istvánnal, amelyet 1946 nyarán részvénytársasággá alakítottak Servita Gyógyszergyár és Vegyipari Rt. néven, vezérigazgatója Ráth István, kutatási igazgatója Szent-Györgyi Albert lett. Ez a cég hozta be a magyar piacra például az első törzskönyvezett penicillint.^{164}

Parlamenti képviselőként is a tudomány és az oktatás ügyét szolgálta. Első megmozdulásaként önálló indítványt terjesztett be az 1946. július 23-ai plenáris ülésen; azt indítványozta, a nemzetgyűlés utasítsa a honvédelmi minisztert, hogy a Budapest Üllői úti Ludovika épületeit kertjével és minden egyéb tartozékával együtt engedje át a Pázmány Péter Tudományegyetemnek, illetve a pécsi Zrínyi Hadapródiskolát pedig az egyetem orvosi karának adja át.^[165] Ezt követően az *Új Magyarország* 1946. augusztus 20-ai számában nyílt levelet intézett a Magyar Nemzetgyűléshez *Magyarország jövője a kultúrával áll, vagy bukik* címmel. Ebben kifejtette, hogy a nemzet szellemi életének két döntő tényezője van: a nemzet szellemi elitje, akiket a tudósok és művészek jelentenek, valamint a diákság és az egyetemi hallgatók, akik a jövőt képviselik. Felhívta a figyelmet a szellemi alkotóerő elpazarlására. Beszámolt arról, hogy vezető tudósokat kérdezett végig, vajon miből élnek. A válasz lehangoló volt: „cipőfoltozás, lombfűrészmunka, gombfestés, borsószedés, vagy egyéb mezei munka. Egy igen kitűnő fiatal tudósunk most megy el bányásznak, a másik kerti munkásnak” – állította. Mindebből nagyon súlyos következtetést vont le: „Egy nemzet, amelyik így gazdálkodik szellemi kincseivel, pusztulásra van ítélve.” Ugyanilyen drámai szavakkal ecsetelte a diákínséget. „Sokat beszélünk a magyar jövőről – írta. – Ez a magyar jövő az ifjúság, s amíg ezen nem segítünk, minden szavunk csak üres szó marad.” Arról beszélt, hogy a felelősség alól nem lehet azzal kibújni, hogy nincs pénz. Szerinte a kérdést másképpen kell felvetni: ha annyira szegények lettünk, hogy csak egy krajcárunk van, akkor az a kérdés: ezt az egy krajcárt mire költjük? – szegezte az olvasónak. Ezután egy olyan képet közvetített, amelyben a tudós cipőjének talpa leválik, ruhája rongyos, míg az utcán új ruhában, új cipőben feszítenek a katonatisztek. Majd egy újabb kérdés következett: Mi lett volna ebből az országból, ha az 1945 előtti kormányzat a nemzeti jóvedelmet nem katonaságra, hanem kultúrára költötte volna. Mi lehettünk volna ezzel a sok tehetséggel a világ első nemzete – érvelt. Végezetül megismételte a parlamentben tett indítványát a katonai épületek átadásáról a felsőoktatás számára.

Előfordult, hogy Szent-Györgyi Albert baráti beszélgetésekben is kifakadt, egy ilyen alkalomról barátja, Bay Zoltán is beszámolt: „Beszéltem a pártvezérekkel, megmagyaráztam nekik, hogy erős tudomány nélkül nincs erős és boldog ország. Az nem igaz, hogy a

tudomány padlásszobákban születik, és az sem igaz, hogy a tudományt korgó gyomorral kell csinálni. Elegünk van abból, hogy mindig azt halljuk, a tudományra nincs pénz. Az ország eltartott arisztokratákat, s eltartotta egy légióját a tábornokoknak. Egy ezred többbe kerül, mint egy egyetem, egy ágyú többbe kerül, mint egy elektronmikroszkóp. Miért kell a kis Magyarországnak kétszázharminc tábornok? Azért, hogy a kardunkat csörtessük, és hadat üzenjünk az Egyesült Államoknak? Se én, se te nem üzentél hadat, hát akkor ki üzent? A tábornokok és az arisztokraták, hogy magukat mentsék.”^[166] Bay Zoltán ezeket a sorokat elhangzásuk után pár évvel, 1950–51-ben jegyezte le, hitelességét megerősíti Szent-Györgyi ez ügyben tett parlamenti felszólalása is. Szent-Györgyi professzor az 1946–47. évi állami költségvetés vitájában 1947. február 6-án kért szót. Ez volt a magyar államnak a háború utáni első költségvetése, tehát mindenképpen példaértékűnek számított. Szent-Györgyi leszögezte, hogy a nemzetgyűlés a nemzet öntudata kell legyen. Ezért a költségvetés a képviselők számára nem csupán számok összege, hanem „ez egy útjelző, hogy merre akar a demokrácia megindulni, ez számszerű kifejezése és hitvallása a mi hitünknek, hogy milyen irányban keressük mi a békességet és a boldogulást” – mondta felszólalása bevezető gondolataként. Áttekintve a költségvetést, két tételt kifogásolt: a 80 millió forintos^[167] hadügyi költségvetést, és a felsőoktatásra és kutatásra szánt – a háború előttinek a felére csökkentett – költségvetést. (A már elfogadott költségvetésben az a tétel, amelyet a felsőoktatási intézményekre és a tudományos kutatásokra beterveztek, valamivel kevesebb mint 30 millió forintot tett ki, ezen belül az előbbire 25 millió, az utóbbira 4,5 milliót szántak.)^[168] Ez utóbbin belül is kifejezetten sérelmezte, hogy a műszaki és természettudományos felsőoktatásra és kutatásra szánt kiadások csökkentése 90–100 százalékos, a Műegyetem működésképtelen. Felvetette, hogy a 80 millió forintot mi mindenre lehetne fordítani: „felépíthetnénk kultúránkat, felemelhetnénk diákságunkat, de erre nem telik, mert nekünk katonaság kell” – mondta drámaian. Feltette a kérdést is, hogy vajon ki ellen kell ez a katonaság: „Ki ellen akarunk mi háborút viselni? Talán valamelyik nagyhatalom ellen? Ez olyan nevetséges, hogy erre nem is kell felelni. Vagy a szomszédaink ellen, akikkel mi békességben akarunk együtt élni, s akikkel meg akarjuk egymást érteni?” Amellett érvelt, hogy „a múlt tapasztalata azt mutatja,

hogy nekünk a katonaság mindig csak a magyar nép ellen kell idegen érdekek szolgálatában”. Kezdeményezte, hogy a „kezdődő militarizmus útjáról letérve kijelentsük katonai semlegességünket, és hadseregünket végérvényesen leszereljük!” Indítványozta továbbá, hogy a nemzetgyűlés törölje el az egész hadügyi költségvetést, ebből 40 millió forintot tartalékoljon a hadsereg leépítésére, 40 milliót pedig a felsőoktatás és kutatás gondjainak enyhítésére.^{169} A parlamenti napló szerint Szent-Györgyi beszédét taps és helyeslés fogadta a Ház minden oldalán, azonban a másnapi ülés legelején Bartha Albert honvédelmi miniszter személyes kérdésben szót kérve, a következőképpen utasította vissza Szent-Györgyi szavait: „képviselőtársunk tegnap azt mondotta beszédében, hogy a Ludovika intézményesen hazaárulókat tenyésztett és onnan csak hazaárulók jöttek ki. Ötvenhét évvel ezelőtt szintén a Ludovikán végeztem, és azóta kijött onnan száz és száz becsületes honvédtiszt, akinek nevében ezt a rágalmat a leghatározottabban visszautasítom.” Felkérte képviselőtársát, hogy „kijelentését a parlament védőszárnyai nélkül ismételje meg, hogy a magyar bíróságnál elégtételt tudjak ezért szerezni magamnak és a megsértett tisztikarnak”.^{170} A kijelentés megismétlésére nem került sor, viszont a nemzetgyűlés a tetszésnyilvánítás ellenére sem fogadta el Szent-Györgyi indítványát.

Szent-Györgyi Albert 1945–1946-ban a kommunista pártot és annak vezetőit a tudomány és a felsőoktatás anyagi megbecsüléséért folytatott küzdelmében szövetségeseinek vélelmezte. Olyannyira, hogy Rákosi Mátyás felkérésére még az MKP III. kongresszusán is felszólalt 1946. szeptember végén. A tudósokat következetesen tudományos munkásnak nevezve kifejtette, hogy a helyük mindenképpen a demokrácia oldalán van. A demokráciát sajátosan értelmezte, azt mondta, a demokrácia jóakarát, tudás, világosság, amely szemben áll azzal, amit reakciónak hívnak. Örömeinek adott kifejezést, hogy szerinte a munkásság, a demokrácia és a tudomány összefogóban van, kifejezte reményét, hogy ha a demokrácia segíteni fogja a tudományt, és nem hagyja szegénységben elpusztulni, „akkor itt hamarosan a romokon olyan virágzás fog megindulni, amelyet az ország még a gazdagság idején sem látott soha”.^{171} Ennek a felszólalásának azután messze ható következményei lettek. Szent-Györgyi 1946. október 3-án Varga Béla házelnökhöz címzett levelében a nemzetgyűléstől háromhavi szabadságot kért azzal, hogy az Egyesült Államokba utazik előadásokat

tartani az MIT-re (Massachusetts Institute of Technology). A kormány 1946. október 25-ei ülésén hozzájárult, hogy Szent-Györgyi Albert és kísérője, Ráth István – aki még fontos szerepet játszik a történetben – diplomata-útlevelet kapjanak.^[172] November 15-én Ráthtal el is indult Párizsba, hogy részt vegyen a Pasteur Intézet alapításának évfordulós ünnepségein, majd ott várta, hogy megkapja az USA-ba a beutazási engedélyt. Több mint két hétig várakozott, de a szükséges vízum nem érkezett meg. Állítólag az Egyesült Államok külügyi hivatala nem tagadta meg a beutazási engedélyt, csak éppen nem adta ki. A *Délmagyarország* tudni vélte, hogy mindez összefüggésben van a tudósnak az MKP III. kongresszusán történt szereplésével.^[173] A *Szabadság* 1946. december 24-ei száma szerint „Horthy ügynökei akadályozták meg Szent-Györgyi amerikai utazását”.^[174] December 5-én Szent-Györgyi valóban dolgavégezetlenül tért vissza Párizsból. Az eset a parlamentben is nagy vitát váltott ki. Lévay Zoltán, a Magyar Szabadságpárt képviselője interpellációt nyújtott be az összkormányhoz, kereste, ki a felelős azért, hogy a külügyminisztérium ilyen rosszul készítette elő a világhírű tudós útját.^[175] Utólag kiderült, hogy az amerikai igazságügy-minisztérium tartotta vissza a vízumot, valószínűleg azért, mert a professzor nem sokkal korábban járt a Szovjetunióban.^[176] A vízumügynek külföldön is nagy visszhangja volt, míg 1947 márciusában Szent-Györgyi végre megkapta a vízumot, és elutazhatott az Egyesült Államokba, ahol az MIT-n valóban meg is tartotta a meghirdetett előadásait. Mikor 1947 júniusában visszatért Budapestre, éppen a Nagy Ferenc miniszterelnök elleni puccs borzolta a kedélyeket. Szent-Györgyi fáradtságra, kimerültségre hivatkozva még júniusban néhány hétre egy svájci üdülőhelyre ment síelni és hegyet mászni. Ebben senki nem is talált semmi kivetnivalót. Alig ért ki Svájcba, máris táviratot kapott feleségétől, hogy barátja és üzlettársa, Ráth István eltűnt. Gombás Pál professzor szerint Ráth családja is azonnal értesítette Szent-Györgyit, hogy Ráthot elvitte az akkor éppen ÁVO-nak nevezett politikai rendőrség. Hogy miért állt útjában Ráth István a Péter Gábor vezette testületnek, illetve Rákosi Mátyásnak, arra csak következtetni tudunk. A *Servita Rt.*, amelyben Szent-Györgyi is érdekelt volt, már pár hónappal korábban politikai támadások keresztútjába került. A támadás 1946. november 3-án kezdődött, mikor is a *Szabad Népben* egy névtelen cikk jelent meg, amelyben azzal vádolták a céget,

hogy a penicillint forgalmazva nagy haszonra tettek szert, miközben a betegek egy része nem tudta megvásárolni azt. A kritika természetesen más gyógyszergyártó, illetve forgalmazó cégeket is érintett, valószínűleg ez már a gyógyszeripar államosítási szándékának előkészítése volt. A cikkekre válaszként Szent-Györgyi azonnal tollat ragadott, és külön-külön levelet írt Bán Antal iparügyi miniszternek és Molnár Erik népjóléti miniszternek, amelyben visszautasította a lapban elhangzó vádakát.^{177} A Ráth István elleni fellépést azért sem értették, mert 1945 decemberében még a kormány javaslatára az államfőt helyettesítő szerv, a Nemzeti Főtanács a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem tiszteletbeli doktorává nevezte ki. Keresztury kultuszminiszter előterjesztéséhez csatolta Ráth életrajzát, ebből ismerhetjük pályafutását, nagy ívű gazdasági karrierjét.^{178} Ráth kezelte például a Természettudományi Akadémia pénzügyeit is. Ráth letartóztatásának hírére Szent-Györgyi azonnal táviratozott Rákosi Mátyásnak, ebben követelte, hogy Ráthot haladéktalanul engedjék szabadon. Mikor ez nem történt meg, Dinnyés Lajos miniszterelnöknek táviratozott, illetve a Szovjet Tudományos Akadémián keresztül, amelynek különben 1947. márciusban lett tagja, Molotov szovjet külügyminiszternek is üzent azzal, hogy nemzetközi botrányt robbant ki, ha barátját nem engedik azonnal szabadon. Szent-Györgyi nem hagyta cserben Ráthot, aki dúsgazdag ember lévén hatalmas összegekkel támogatta a professzor kutatásait. Nem tudni, hogy Szent-Györgyi üzenetei következményeként-e, de Ráthot öt nap fogva tartás után szabadon engedték, és hozzájárultak, hogy családjával együtt saját autóján elhagyja az országot.^{179} Szent-Györgyi felesége, Borbíró Márta velük tartott, mivel úgy gondolták, őt nem merik elrabolni az oroszok ellenőrizte ausztriai zónában, de Szent-Györgyi valószínűleg akkor már feleségét is menekítette.^{180} Zürichbe megérkezve Ráth beszámolt fogva tartásának és kihallgatásának körülményeiről, Szent-Györgyi ekkor határozhatott úgy, hogy nem tér vissza hazájába. Bár szerintem Magyarország felé ő még hónapokig lebegtette, hogy készül visszatérni, a munkatársai is úgy tettek, mint akik minden percben várják érkezését. Így fordulhatott elő, hogy Szent-Györgyi Albert 1948. március 15-én megkapta a Kossuth-díjat, amelyet első alkalommal osztottak ki, de ő ezt soha nem vette át. Pestszentlőrincen még 1953-ig utca viselte a nevét, a Magyar Dolgozók Pártja budapesti pártbizottságának agitációs és

propaganda osztálya 1953. március 26-ai átnevezési javaslatában a következő indoklás szerepel a névváltoztatás mellett: „Nyugatra távozott kozmopolita tudós”.^[181]

A Rockefeller Alapítvány – amelyik Szent-Györgyi kutatásait az 1930-as évektől jelentős összeggel támogatta – egyik tisztviselője 1947. szeptember 18-án a következőket jegyezte le naplójába: „Szent-Györgyi sosem volt kommunista, bár szimpatizált velük. Most azonban már a gyomra is kavarog, ha rájuk gondol. Nem akar visszamenni, mert tudja, hogy viselkedésével elárulja, mennyire utálja őket” – egyszerűsítette le Szent-Györgyi álláspontját G. R. Pomerat.^[182] Szent-Györgyi és felesége a júliust Angliában töltötték, ahol a professzor átvette az oxfordi egyetem díszdoktora címet. Közben belépési engedélyt kértek az USA-ba, a vízumuk még érvényes volt, de a beléptetés úgy sem ment automatikusan. 1947. augusztus 2-án érkeztek meg New Yorkba.^[183] Egy új életet kellett kezdeni, azt gondolom, ez sem volt könnyebb, mint az addigi, de ez már egy másik történet.

Szent-Györgyi döntésében, hogy nem tér vissza hazájába, Ráth és Nagy Ferenc ügye mellett mindenképpen közrejátszhatott az a felismerés, hogy az 1945-ben megnyílni látszó lehetőségek egyre jobban beszűkültek. Harcos humanista^[184] volt, liberális demokráciában gondolkodott, de minden naivitása ellenére kénytelen volt felismerni a diktatúra jegyeinek megnyilvánulásait, belefáradhatott abba, hogy a kutatásaira beígért költségvetési pénzekért minden hónapban meg kellett küzdenie, hogy a politikai döntéshozók hosszú távú prioritásai között sem az oktatás, sem a tudomány nem szerepel. Ugyanakkor valóban átjárhatta a félelem, hogy konfliktusait nem tudja leplezni, s nyíltan szembefordul az akkor már félreérthetetlenül egyeduralomra törő kommunista párttal, ami viszont a személyes szabadsága elvesztésével járt volna.

Szent-Györgyi pályája több ponton is találkozik Bay Zoltánéval, élethosszig tartó barátságuk kezdete 1930-ra datálódik, mikor is Klebersberg Kuno vallás- és közoktatási miniszter hívására mindketten megkezdték pályájukat a szegedi egyetemen. Szent-Györgyi az orvosi vegytan tanszék, Bay Zoltán pedig az elméleti fizikai tanszék vezetését kapta meg. Bay 1936-ban elfogadta a felkérést az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. (Tungsram) kutató-fejlesztő laboratóriumának vezetésére, Budapestre költözött, de tartották a kapcsolatot. A német

megszállás alatti ellenállásban is tudtak egymásról, majd az ostrom után 1945. március vége felé találkoztak újra Budapesten, mikor nyilvánossá vált, hogy Szent-Györgyi a fővárosban folytatja kutatói munkásságát. Bay Zoltán úgy emlékezett vissza erre a találkozóra, hogy Szent-Györgyi tele volt lelkesedéssel: „új társadalmat fogunk csinálni, az országot kivezetjük a szellemi elmaradottságból” – mondta neki a Nobel-díjas barát. Bay Zoltán itt vele kapcsolatban megfogalmazott egy nagyon fontos mondatot: „Talán az elkövetkező néhány év volt az egyedüli időszak Albert életében, amikor ahelyett, hogy keserű ellenkezésben állt volna a társadalommal, a társadalmat próbálta a saját elveire átformálni.”^[185] Bay feltétlen híve és harcostársa volt Szent-Györgyinek az Akadémia megreformálásáért vívott harcában, a Természettudományi Akadémia megalapításában; a szervezet alelnöke lett. Bayt 1945 májusában a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjává választották, azonban erről 1945 decemberében, miután Szent-Györgyit a konzervatív akadémikusok perrel fenyegették, ő is lemondott tagságáról. 1946 szeptemberében, miután az Akadémia újra egységesé vált, tudományos munkásságának elismerésül megválasztották az MTA Matematikai és Természettudományi Osztálya elnökének.^[186]

Bay Zoltán eközben teljesen belemerült abba a munkába, hogy a német, majd a szovjet megszálló csapatok által leszerelt és tönkretett gyárat munkatársaival újra talpra állítsák. Az általa vezetett kutatócsoport 1942-től végzett radarkísérleteket az Izzóban. Munkájuk megkoronázásaként 1946. február 6-án az itt készült, s a Tungsram Kutató Laboratóriumának tetején elhelyezett lokátor segítségével radarvisszhangot fogtak fel a Holdról. Kísérletükhöz kidolgozták a nagy távolságokról visszajövő jelek észlelésénél napjainkig használt ún. jelösszegzéses módszert. „Ma is meghatódom, ha arra gondolok, milyen szűkösen éltek akkor az Izzóban a dolgozók, mégis mindenben segítették kutatócsoportomat, támogatták tervünket, így a romokból mégiscsak a Holdig értünk” – nyilatkozta Bay professzor a kilencvenes évek elején.^[187] Akadémiai székfoglaló előadását is a „Rádióhullámok visszaverődése a Holdról” címmel tartotta 1946. november 18-án. Kutatólaboratóriumi munkája mellett vezette az Egyesült Izzó támogatásával 1937-ben alapított atomfizikai tanszéket a Műegyetemen.

Évekkel később beszámolt kételyeiről, arról, hogy az ő demokratikus kísérletbe vetett hitét és lelkesedését mennyire megzavarta a gyár

szovjetek általi leszerelése, a megingás ellenére folytatta, amit elkezdett. ^[188] Bay Zoltán kutató, oktató és tudományszervező munkája mellett számos közéleti felkérésnek eleget tett. A Szent-Györgyi vezette Országos Köznevelési Tanácsnak és a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság elnöki tanácsának is tagja volt. 1946-ban a Magyar Elektrotechnikai Egyesület elnökévé és a Magyar–Angol Társaság természettudományi szakosztálya helyettes elnökévé választották. Ezenkívül tagja volt még az International Astronomical Union magyarországi Nemzeti Bizottságának, a Magyar Feltalálók Országos Szövetsége elnöki tanácsának, valamint társelnöke a Magyar Sí Szövetségnek.

A háború után az Egyesült Izzó talpra állítását a politikusok stratégiai célnak tekintették, és állami kölcsönből segítették. ^[189] 1946 közepére a gyár termelése már elérte a háború előtti 50 százalékát, a termékek nagy részét nyugat-európai országokba exportálták amerikai dollárért. Ezt azonban nem a cég kapta meg, hanem az országba érkező dollárt fele értéken az állam váltotta forintra, mesterségesen alacsonyan tartva az árfolyamot. A céget azzal vádolták, hogy veszteséget termel, mivel így az állami hitelt nem tudta visszafizetni. A csalóka pénzügyi machináció a nagyipar államosítását készítette elő. 1947 tavaszán Bay Zoltán a gyár műszaki igazgatójaként két másik vezetővel az Egyesült Államokban tárgyalt, hogy a General Electric vállalattal megújítsák az Egyesült Izzó kölcsönös szabadalom- és tapasztalatcseréről szóló szerződését. Május 15-én hazaérkezve Bay Zoltán a Gazdasági Főtanács mindenható főtitkárától, Vas Zoltántól kért találkozót, hogy a szerződéshez támogatást szerezzen a kormány részéről. Az érdemi megbeszélés helyett Vas Zoltán azzal támadt Bayra, hogy a gazdasági rendőrség információja szerint az Egyesült Izzó nagy értékű termékeket csempészik ki az országból. Bay hiába védekezett, hogy azért exportálnak alkatrészeket, mert a készterméket nagyon magas vámok sújtják, de Vas ezt nem fogadta el, a nyomozás a cég ellen pedig tovább folytatódott. Hamarosan kiderült, hogy semmiféle gazdasági szabálytalanság nem történt, mire a gyár egyik vezérigazgató-helyettesét, Fischmann Leót valutaüzérsséggel vádolták, meghurcolták. 1947 novemberében Bay Zoltánt is beidézték a gazdasági rendőrségre kihallgatásra. 1947. december 9-én letartóztatták Jankovich Dénes kereskedelmi igazgatót, hűtlen kezeléssel vádolták. Bay Zoltánt karácsony előtt a politikai

rendőrségre idézték be, kihallgatása öt órán át tartott. 1948. februárban a gyár munkásait, akik többsége szociáldemokrata volt, kényszerítették, hogy lépjenek át a kommunista pártba.^{190} Egy 1948. március 25-ei kormányrendelettel puccsszerűen államosították a 100 munkásnál többet foglalkoztató vállalatokat, köztük az Egyesült Izzót is. Közben az MKP vezetése megkereste, hogy szervezze meg az új magyar hadsereg haditechnikai kutatólaboratóriumát.^{191} Mindez már Bay Zoltánnak is sok volt. Egyesült izzóbeli kollégáinak meghurcolásán túl eleve fájlalta Nagy Ferenc miniszterelnök elvesztését, amikor Bay az USA-ból hazaérkezett, a miniszterelnök már svájci szabadságán tartózkodott, amiről gyorsan kiderült, hogy életfogytiglan számúzték hazájából. Nem hagyta szó nélkül még a Szegeden szerzett jó barát, majd később műegyetemi kolléga Náray-Szabó István vegyészprofesszor letartóztatását és elítélését köztársaság-ellenes összeesküvés koholt vádjával.^{192} Ezek a tényezők együttesen arra a következtetésre juttatták, amint később megfogalmazta: „én már nem tudok olyan rendszert támogatni, amely az elnyomáson alapul”.^{193} Ekkor úgy döntött, ő is elhagyja hazáját. Az elmenetel 1947 júniusa óta motoszkált a fejében, mióta megkapta Szent-Györgyi Albert titkos üzenetét, hogy nem tér vissza, illetve, hogy Bay is kövesse példáját.^{194} A szervezés több mint három hónapot vett igénybe, mire az amerikaiak pozitív választ adtak, és pár hétig tartó huzavona után ő is megkapta az útlevelét, amellyel hivatalosan Bécsbe érkezett előadásokat tartani. Mivel felesége és kislánya nem kaptak útlevelet, kalandos úton, a zöldhatáron követték őt. 1948 májusát írták, a konspirációs távozás ezúttal is olyan jól sikerült, hogy a politikai rendőrségen még hetekig nem fogták fel, mi is történt. A politikai rendőrségnek egy 1948. szeptember 18-ai jelentése számolt be arról, hogy Bay Zoltán az Egyesült Államokba távozott, valamint ekkor tudatosodott, hogy családotul hagyta el hazáját; amint a jelentés írója lejegyezte: „Bay feleségének és leányának disszidálása körülményeire csak most derült fény”.^{195}

* * *

Szent-Györgyi Albert és Bay Zoltán generációjából sokan nagy reményekkel néztek a második világháborút követően megvillanni látszó demokratizálódás lehetősége felé. Még kompromisszumok

kötésére is hajlandóak voltak; kénytelen-kelletlen tudomásul vették a beszűkült politikai mozgásteret, a szovjet megszállást, a nemzetközi trendekbe illeszkedő antifasiszta számonkérést, valamint valamilyen határig az államgazdaságok szerepének megnövekedését. 1947 második felére a nemzet kulturális felemelésében korábban reménykedő értelmiség nagyobbik része csalódottá vált, már nem volt mivel azonosulnia és miben bizakodnia: képviselői vagy elhagyták az országot, vagy önkéntes száműzetésbe vonultak, vagy börtönbe és internálótáborba kerültek, illetőleg olyanok is akadtak, akik – hittel vagy hit nélkül – beálltak a sorba szolgálni a diktatúrát.

Romsics Ignác

KÉNYSZEREK ÉS VÁLASZTÁSOK

TÖRTÉNÉSZSORSOK
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁNI
MAGYARORSZÁGON

Autoriter vonásai ellenére a negyedszázados Horthy-rendszert nemcsak politikai, hanem szellemi értelemben is pluralizmus jellemezte. A legalitás keretei közül egyedül a kommunista pártot és a kommunista ideológiát zárták ki, ám különböző áttételeken és fedőszervek mögé bújva korlátozott formában ugyan, de időnként még az ő képviselőik is szóhoz juthattak. Ebből következett, hogy a korszak történészeit is többféle értékrend vezérelte. Nemcsak módszertani szempontból alkottak iskolákat és műhelyeket, hanem világnézeti alapon is irányzatokká rendeződtek. A „céhes”, vagyis egyetemi diplomával rendelkező és általában doktori fokozatot szerzett történészek túlnyomó többsége a legtágabb értelemben felfogott polgári-parlamentáris társadalmi és politikai berendezkedés hívei közé tartozott. Iskolateremtő egyéniségeik a politikai ügyekben leginkább indifferens Domanovszky Sándor; az antiliberális és autokrata ellenforradalmi rendszer ideológiai megalapozójából annak liberális kritikusaként váló Szekfű Gyula; és a tőle eltérően ellentétes irányba mozgó, a németbarát és antiszemita szélsőjobboldal társutasává szegődő és 1942-ig éveken át miniszteri posztot is betöltő Hóman Bálint voltak. A fiatalabb, de ugyancsak nagy formátumú egyéniségek közül Mályusz Elemér ideológiai szempontból a népi mozgalom jobboldalával és a szélsőjobboldal viszonylag nívósabb és mérsékeltebb, Imrédy Béla körül tömörülő alakjaival rokonítható. A szakmailag és módszertanilag hozzá közel álló Szabó István ugyanakkor a népi mozgalom baloldalához kötődött, s bizonyos mértékig ez a társadalomtörténet megújításának harmadik nagy alakjáról, Hajnal Istvánról is elmondható.^[196] Utóbbit az

1930-as évek végétől többen kifejezetten „neomarxistának” minősítették, és a kelet-európai „kis nemzetek” történeti tipológiájáról írott 1942-es munkáját értékelve maga Szekfű is a szerző szemére vetette, hogy a „materializmus felé hajlik”.^[197]

A még fiatalabbak körében az 1940-es évek elejére körvonalazódott egy olyan csoport, amely a náci Németország és követőinek ideológiájával szemben a konzervatív-liberális angolszász parlamentáris hagyományokkal, sőt a francia republikánusok demokratikus örökségével rokonszenvezett. Az „utolsó és egyetlen mentsvár a végső pusztulás előtt: bevenni a magyar milliókat nemcsak az alkotmány, hanem a nemzeti élet sáncai közé is. És soha erre nagyobb szükség nem volt, mint ma, amikor a germán nyomás olyan vészesen nehezedik ránk s oly öntudatosodott formában, mint még soha” – vallott erről egyik Párizsból küldött háború előtti levelében Guóth Kálmán, aki 1936-ban Szentpéter Imre tanítványaként középkori diplomatikai témából doktorált a budapesti egyetemen.^[198] E nemcsak diplomával és bölcsészdoktori oklevéllel, hanem hosszabb és gyakran többszöri külföldi ösztöndíjaiknak köszönhetően kiváló nyelvtudással és világpolitikai tájékozottsággal is rendelkező csoport vezéralakja a fiatal Kosáry Domokos volt.

A kifejezetten fasiszta vagy náci ideológia jegyében alkotó történészek közül kettőnek a nevét őrizte meg a történelmi emlékezet: Baráth Tiborét és Málnási Ödönét. Baráth szakképzett történész, Eötvös-kollégista, Domanovszky tanítványa és éveken át egyik pártfogoltja volt. Ennek köszönhetően előbb Bécsben, majd Párizsban végzett posztgraduális tanulmányokat, ahonnan – több éves kultúrdiplomáciai szolgálat után – csak 1939-ben tért haza. 1940-ben az újjászervezett kolozsvári magyar egyetem újkori magyar történeti tanszékének élére került, ahol gyorsan jobbra tolódott, és hazai pályáját 1944 őszén és 1945 elején Szálas Ferenc kormányának egyetemi ügyekért felelős osztályvezetőjeként fejezte be. Szálas másik párthívének és ideológusának, Málnási Ödönnek a pályája jóval nagyobb kanyarokat írt le. Ő az egri papi szemináriumban kezdte pályáját, ám papi hivatásának a megkezdése helyett a háború kitörése után katonának jelentkezett, és 1918 októberéig – mindig felettesei elismerésétől övezve – különböző frontokon teljesített szolgálatot. Még kevésbé nevezhető tipikusnak, hogy 1919 tavaszán beállt a Vörös Hadseregbe, és főhadnagyként részt

vett a felvidéki hadjáratban, majd a kommün bukása után a Nemzeti Hadsereghez csatlakozott. Ezért és háborús hőstetteiért Horthy 1927-ben vitézzé avatta. Az 1920-as években bölcsészetet és jogot tanult Debrecenben, majd Budapesten, és 1924-ben filozófiai, majd 1927-ben jog- és államtudományi doktorátust szerzett. Ezt követően a hajdúszoboszlói gimnáziumban, majd az egri érseki tanítóképzőben tanított. Eközben éveken át az MSZDP tagja volt, majd 1937-ben a hungarista mozgalomhoz, pontosabban Szálasi Magyar Nemzeti Szocialista Pártjához csatlakozott. A kanyargós életút magyarázata a lelki egyensúlytalanság mellett minden bizonnyal Málnási alacsony származása, és ebből adódó szociális érzékenysége, valamint plebejus elkötelezettsége volt. 1937-es főműve, *A magyar nemzet őszinte története* a hivatalos Magyarország szemében botránykővé vált, amiért – egyébként Rákosi Mátyás társaságában – két és fél évet töltött a szegedi Csillagbörtönben.^[199]

A hazai marxista történetírást leginkább két autodidakta neve fémjelezte: Molnár Eriké és Mód Aladáré. Előbbi baloldali tanár családból származott, és a marxizmussal oroszországi hadifogolyként ismerkedett meg. Hazatérve jogi diplomát szerzett, és Kecskeméten ügyvédi irodát nyitott. Elméleti jellegű írásai Jeszenszky Erik, a magyar őstörténettel és középkorral foglalkozó munkái pedig Szentmiklósy Lajos név alatt jelentek meg. Nem tudni, hogy a magyar elhárítás ismerte-e Molnár kettős életét. A moszkvai kommunisták viszont tudták, hogy ki rejtőzik az álnevek mögött, és ezért Rákosi javaslatára Molnár már az 1944-es Ideiglenes Nemzeti Kormányban miniszteri tárcát kapott. Mód – eredetileg Oszkó – Aladár ezzel szemben szegényparaszti családból származott, és a budapesti egyetemen magyar–latin szakos tanári diplomát szerzett. Rajk Lászlóval és másokkal együttműködve még hallgatóként marxista diákcsoporthoz hozott létre, és 1932-ben az illegális kommunista pártba is belépett. Kommunista, majd háborúellenes tevékenységéért többször lecsukták, utoljára 1943-ban, *400 év. Küzdelem az önálló Magyarországért* című könyvének nemzeti kommunista szemléletéért. Kiszabadulva illegalitásba vonult, és csatlakozott az ellenállási mozgalomhoz. 1944 őszétől az újpesti partizáncsoport összekötője volt.^[200]

Molnár Erik és Mód Aladár mellett két ekkor még egészen fiatal és ezért ismeretlen pályakezdő kommunista említhető: Balázs Béla és

Győrffy Sándor. Előbbi 1918-ban született Aradon munkáscsaládból, és történelmi stúdiumait Bukarestben, majd 1941-től Budapesten végezte. Tanulmányait maga finanszírozta, úgyhogy a mezőgazdasági napszámosok, építőipari segédmunkások és a Weiss Manfréd Művek betanított munkásainak életmódjával és életkörülményeivel egyaránt megismerkedett. Munkástársait írásra-olvasásra és a marxizmus alapismereteire tanította.

1941-ben belépett a Kommunista Pártba, 1943-ban részt vett a szárszói konferencián, 1944 tavaszán pedig csatlakozott az ellenállási mozgalomhoz. Október végén lebukott, s miután magyar és német vallatói alaposan megkínozták, Dachaubá, majd onnan Buchenwaldba deportálták. Innen került haza 1945 nyarán.^[201] A dunántúli Győrffy Sándor, akinek a felmenői elszegényedett kisnemesek voltak, 1942-ben kezdte meg budapesti egyetemi tanulmányait Eötvös-kollégistaként, ám már 1943-ban átigazolt az 1939-ben alapított plebejus szellemű Bolyai Kollégiumba, amelyet

1942-től Győrffy Kollégiumnak hívtak. 1944-ben ő is részt vett az ellenállási mozgalomban, és 1945 után magától értetődően a MADISZ, a MEFESZ, majd a NÉKOSZ egyik aktivistája, illetve vezetője lett.

Összefoglalva e három csoport szociális hátterét és pályájuk jellegzetességeit, a következő megállapításokat tehetjük. A *main stream*hez tartozó professzionális történészek túlnyomórészt középosztályi – többnyire értelmiségi – családból származtak, egyetemet végeztek, bölcsészdoktori diplomát szereztek, állami ösztöndíjasként több hónapot, sőt gyakran éveket töltöttek külföldi egyetemeken és/vagy a magyar collegium hungaricumokban, és 30-as éveikre az egyetemeken, az 1941-ben létrehozott Teleki Intézet tagintézeteiben, levéltárakban és könyvtárakban, valamint középiskolákban helyezkedtek el. A két szélsőség reprezentánsai ezzel szemben jellemző módon alacsony sorból emelkedtek fel – Baráth apja is egyszerű vasutas volt –, szakirányú végzettséggel nem mindig rendelkeztek, és integrálódásuk az establishment körébe nem sikerült vagy felemásra sikerült.

A politikai helyzethez hasonlóan 1945 után a történészek front- és erővonalai is alapvetően átrendeződtek. A Szálasihoz és Imrédyhez kötődő historikusok közül Baráth Tibor, Málnási Ödön és Hóman Bálint a visszavonuló német és magyar hadsereggel együtt Nyugatra menekült.

Miután az amerikai hadsereg 1945-ben kiszolgáltatta őket a magyar hatóságoknak, a két utóbbi ellen népbíróági eljárást indítottak. Ismeretes, hogy Hóman Bálintot politikusi tevékenysége okán életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, s hogy a váci börtönéletem a volt miniszter szervezete 1951-ig bírta.^[202] Málnási szerencsésebben járt. Őt tízévi kényszermunkával büntették, amely éppen 1956-ban telt le. A forradalom után Bécsbe távozott, 1958-ban kiadta „őszinte” magyar történetének kibővített változatát, és 1971-es haláláig politikai nézeteihez ragaszkodva vett részt a magyar emigráció munkájában. Baráth Tibor néhány évig Franciaországban talált menedékre, majd 1952-ben Kanadába távozott, ahol könyvtáros lett. 1955-ös megszűnéséig szerkesztette a *Nyugati Magyarság* című folyóiratot, amely a nemzetiszocialista magyar emigránsok egyik fóruma volt, majd ennek megszűnte után őstörténeti kutatásokra adta fejét. Történészként érdemlegeset a továbbiakban nem alkotott, a magyar őstörténeti ezotéria fanatikusai azonban nagy becsben tartják idevágó összegző jellegű munkáit, amelyeket az utóbbi években Magyarországon is kiadtak.^[203]

Mályusz Elemért, aki itthon maradt, kényszernyugdíjazás formájában 1945 tavaszán azonnal elbocsátották az egyetemről, ám az új rektor, Horváth Zoltán ezt azzal enyhítette, hogy kijelentette: kutatóként továbbra is igényt tartanak munkájára. Ezzel azonban még nem múltak el a viharfelhők a katedrájától megfosztott professzor feje fölül. 1945 májusában ugyanis a Péter Gábor vezette Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya is vizsgálatot indított ellene fasiszta és antiszemita magatartás vádjával. Mivel a vizsgálatot, amely több hónapig húzódott, néhány évvel ezelőtti közleményében Pap István részletesen ismertette, itt csak a lényegre foglalkozunk össze. Részben a személyes sérelmeim felülemelkedett és az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagjai közé válogatott Szekfű Gyula korrekt, sőt jóindulatú tanúvallomásának, részben a kihallgató tisztek felületességének és/vagy műveletlenségének köszönhetően 1945. december 17-én úgy fejeződött be az eljárás, hogy sem felmentő, sem elítélő határozat nem született.^[204] Mályusz ezt követően 1954-ig az Evangélikus Egyház levéltárosaaként dolgozott havi 400 forintért, amit 840 forintos professzori nyugdíjjal egészített ki.^[205] Ez együttesen sem

érte el egy géplakatos vagy középiskolai tanár havi 1400 Ft körül ingadozó fizetését.

Az 1945 után általában polgárinak nevezett *main stream* történészek túlnyomó többsége az első egy-két évben lényegében akadálytalanul folytathatta munkáját. A régi professzori kar 1948 őszéig mindegyik egyetemen a helyén maradt, sőt közülük kerültek ki a különböző intézmények vezetői is. Az MTA élére 1945 májusában Kornis Gyulát, volt vallás- és közoktatásügyi államtitkárt és országgyűlési képviselőt választották; a pesti egyetem bölcsészkarának dékánja 1943-tól 1947-ig Hajnal István volt; az Országos Levéltár munkáját 1942-től 1949-ig és a Magyar Nemzeti Múzeumét 1945-től 1948-ig Jánossy Dénes, a levéltártan elismert művelője és a Kossuth-emigráció történetének kutatója igazgatta. A Teleki Intézet első háború utáni igazgatója gróf Révay István, a felvidéki volt Magyar Párt ügyvezető elnöke lett, akit 1948-ban Bibó István követett. A keretintézmény Történettudományi Intézetét 1945-től Kosáry Domokos vezette, s Benda Kálmán közreműködésével ugyancsak ő szerkesztette az intézet lapjaként kiadott *Revue d'histoire comparée*-t. Kosáry emellett az Eötvös Collegiumban is tanított, sőt a pesti egyetemen az 1945 végén moszkvai követséget vállaló Szekfű Gyulát is helyettesítette. A Történelmi Társulat elnöke – a bebörtönzött Hóman Bálint helyett – 1946-ban a Szekfűhöz közel álló Eckhart Ferenc, első alelnöke a Hóman-tanítvány Váczy Péter, főtitkára pedig Benda Kálmán lett. A *Századok* szerkesztői feladatait 1943–44-ben Eckhart és helyetteseként Berlász Jenő, ugyancsak a Teleki Intézet munkatársa, majd 1945–48-ban egyedül Berlász látta el.

A szélsőjobboldali vagy azzal kapcsolatba kerülő történészek távozása, illetve kiiktatása mellett az 1945 utáni átrendeződés másik fontos jellemzője az addig izolált és komolyabb befolyás nélküli hazai kommunista történészcsoporthoz megerősödése és fokozatos térnyerése volt. Ennek az ország szovjetizálásának keretében kibontakozó előretörésnek a bázisa több komponensből tevődött össze. Legfontosabbnak a Moszkvából hazatérő emigránsok csoportja tekinthető, akik közül a háború utáni években hárman játszottak fontos szerepet: a nemzeti kommunista történelemszemlélet megalapozójának tekinthető Révai József, aki kezdettől a párt csúcsvezetéséhez tartozott, valamint Berei Andor és Gerő Ernő felesége, a mozgalommal 1918–1919-ben kapcsolatba kerülő és azóta változatos életutat bejáró Andics

Erzsébet és Fazekas Erzsébet. Negyedikként a náluk fiatalabb Nemes Dezső említhető, aki hároméves börtönbüntetésének letöltése után, 1931-ben került Moszkvába, s akit fejlődőképes pártmunkásnak ítélve itt képezték át – életművének tanúsága szerint mérsékelt sikerrel – kárpitosból történészé. A második szociológiailag jól körülhatárolható csoportnak azok az itthoni fiatalok tekinthetők, akik zsidó származásuk miatt a háború előtt és alatt súlyos megpróbáltatásokon mentek keresztül, és akiknek több családtagját munka- és koncentrációs táborokban pusztították el. Ezek között voltak olyanok – például Karácsonyi Béla, Pach Zsigmond Pál és Zsigmond László –, akik a két világháború között a *numerus clausus* ellenére egyetemi diplomát, sőt doktorátust is szereztek, és voltak olyanok – például Hanák Péter, Sándor Pál és Spira György –, akik származásuk miatt egyetemre sem kerülhettek. Az említettek Karácsonyi kivételével munkaszolgálatosként élték át a háború utolsó szakaszát, 1945-ben valamennyien beléptek a kommunista pártba, s aki még nem rendelkezett diplomával, 1945 és 1948 között szerezte azt meg. Ez a két csoport a későbbiekben kiegészült egy harmadikkal: az 1948-as pártegyesülés időszakában és azt követően meggyőződésből és/vagy karrierizmusból párttaggá lett és a háború alatt nem üldözött diplomás történészek csoportjával, akiknek a száma az évek múltával folyamatosan nőtt.

A polgári és a marxista történészek közötti ideológiai harc megkezdésére a Kosáry Domokos irányításával készült új tankönyvsorozat szolgáltatta az apropót. Az 1945 ősztől megjelenő köteteket, melyekkel Kosáryék egy új és demokratikus szellemű történeti kánon megalapozására tettek kísérletet, a marxisták éles bírálatban részesítették. A Magyarország 1711-ig terjedő történetét bemutató általános iskolai tankönyvet, melyet Elekes Lajos, az Országos Levéltár allevéltárnoka és a Szekfű-tanítvány Tóth András írt, Molnár Erik a „múlt visszajáró kísértetének” minősítette, s gúnyosan úgy fejezte be ismertetését, hogy „Hóman Bálint elégtétellel állapíthatja meg, hogy őt magát bebörtönözhatték, de szelleme a magyar történeti oktatásból nem tűnt el”.^[206] Nem nyerték el tetszését Benda Kálmán és Kosáry Domokos gimnáziumi tankönyvei sem, egy harmadik Szekfű-tanítvány, Mérei Gyula „társadalomtörténeti fejtegetéseit” pedig kifejezetten „zavarosnak” minősítette. Molnár úgy látta, hogy demokratikus szellemű tankönyvek elkészítése és történelmünk demokratikus

szellemben történő oktatása „történettudományunk mai képviselőitől” nem várható; ehhez „Új történetírói nemzedék felnevelésére van szükség”.^[207]

A középiskolák számára készült egyetemes történeti tankönyv (*Világtörténelem a francia forradalomtól napjainkig*) szerzőit, Berlász Jenőt és Csapodi Csabát a diplomáját éppen hogy megszerző Hanák Péter részesítette éles kritikában. Hanák kétségbe vonta, hogy lehetséges lenne *sine ira et studio* foglalkozni a történelemmel, ahogy a szerzők jellemezték történetírói attitűdjüket, s egyben kifogásolta, hogy „teljesen hiányzik” a munkából a „társadalmi erők rajza”, vagyis az „osztályok harcának kibontása”. „A második világháború kora csak adatok, dátumok felsorolásából áll”; „A Horthy-rendszer bűneiről nem esik szó”. Mindezek miatt – zárta ismertetését –: „Ki e tankönyvvel a magyar közoktatásból!”^[208]

Az új tankönyvek mellett gyanakvás övezte a *Revue d'histoire comparée* háború utáni számait és a Történettudományi Intézet más kiadványait, például a *Hazánk és Nagyvilág* című sorozat köteteit is. Közvetve vagy közvetlenül ezek egyaránt a nyugati demokráciák értékeit népszerűsítették, s emellett azokhoz a háború alatti angolszász tervekhez szolgáltatott történelmi érveket, amelyek a kelet-európai kisállamok föderációjának vagy konföderációjának a létrehozását célozták. Egyik párizsi előadásában, amelyet a *Revue* 1947/2-es száma közölt, Kosáry személy szerint is azonosította magát e tervekkel.^[209] Az adott politikai helyzetben – mint Pach Zsigmond Pál és Hanák Péter utóbb megállapították – ezek a kiadványok és az ilyen szereplések a „nyugati imperialista hatalmak” szovjetellenes törekvéseit szolgálták ki, s ideológiai alapot nyújtottak a kelet-európai államok nyugati vezetéssel történő szövetkezéséhez.^[210]

A polgári történészek bírálata mellett a kommunista történészek saját munkákkal is törekedtek a magyar történelem marxista értelmezésének elterjesztésére. Az 1526-ig terjedő időszak „helyes” interpretálása magától értetődően Molnár Erikre hárult. A magyar őstörténettel és a honfoglalással foglalkozó korábbi munkái egy kötetbe szerkesztve 1945-ben, majd második kiadásban 1949-ben ismét megjelentek (*A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig*). Az 1526 utáni korszakok értékelésében Mőd Aladár 400 éve játszott fontos szerepet, amelyet 1945 őszén adtak ki másodszor és 1948-ban már

negyedszer. A magyar történelem függetlenségi és marxista értelmezési sémáinak kombinációjára épülő nemzeti kommunista történelemszemlélet, amely rövidesen uralkodóvá vált, ekkor és ezzel a munkával kezdett szélesebb körökben ismertté válni.

Az utolsó 100 év történelmének marxista értékeléséhez Mód Aladár könyve mellett Andics Erzsébet 30–50 oldalas brosrúrai szolgáltattak iránymutató támpontokat. 1945 és 1949 között ezekből több mint fél tucat jelent meg. Az 1867 utáni dualista berendezkedést Andics olyan „elnyomó” és „reakciós” rendszerként írta le, amely a magyar és nem magyar lakosságot egyaránt sújtotta. A világháború, az összeomlás és a trianoni békeszerződés, amely Széchenyi, Kossuth és Eötvös eszméit követve – állította – elkerülhető lett volna, ennek az „ostoba, reakciós nemzetiségi politikának volt egyenes és kikerülhetetlen következménye”.^[211] Az 1919 utáni időszak a dualizmusnál is lesújtóbb bírálatban részesült. A Horthy-rendszert Andics már 1945-ben úgy jellemezte, hogy „Magyarországon is lényegében fasiszta rendszer volt 25 éven keresztül”.^[212] E minősítés alól a Bethlen-kormány tíz évét sem vonta ki. A bethleni konszolidációs politika – mondta ki a verdiktet – csak „látszatra volt középutas politika”, valójában a „huszonöt éves reakciós korszak megalapozása volt, szerves kapocs a tizenkilences–húszas nyílt fehérterror korszaka és a Gömbössel meginduló egyre nyíltabb és totálisabb fasiszta és németbarát korszak között”.^[213]

A dualista időszak és a nála is sötétebb színekkel ábrázolt Horthy-korszak pozitív ellenpontjait Andics a korai munkásmozgalom, s különösen a kommunisták törekvéseiben találta meg. A nemzeti történelem első csúcspontjává ennek megfelelően az 1919-es Tanácsköztársaságot avatta, amikor a „magyar kommunisták [...] nemcsak nagy társadalmi átalakulást hajtottak végre, hanem a győztes antant imperialista követeléseivel, a csehek és románok inváziójával szemben ők voltak a nemzeti ellenállás, az igazságos honvédelmi háború megszervezői” is. Eközben „Horthy, Bethlen, Gömbös, Teleki, a későbbi »keresztény és nemzeti« kurzus egész vezető garnitúrája nyíltan az ellenséggel cimborált”. A „nagy történelmi hagyományok” hordozója és a „nagy magyarok” – Bocskai, Bethlen, Zrínyi Miklós, Rákóczi Ferenc, Kossuth – méltó örököse tehát nem a horthysta és általában a történelmi elit, hanem a Magyar Kommunista Párt, amely „híven képviseli a történelem alapvető törvényét, a haladást”, s így képes arra is, hogy „a

magyar nemzet szabadságának az ügyét az általános emberi haladás ügyével” összekapcsolja.^{214}

A polgári és a kommunista történészek interpretációs vitái az 1848–49-es forradalom és szabadságharc centenáriuma alkalmából megjelent ünnepi kiadványok kapcsán csúcsosodtak ki 1948-ban. Hanák Péter, Spira György, Sándor Pál és a még nem is diplomázott Balázs Tibor terjedelmes bírálatban „tették helyre” a polgári történetírás képviselőit. Egyik fő célpontjukká Eckhart Ferenc vált, aki *1848, a szabadság éve* (1948) című monográfiájában finoman, de félreérthetetlenül érzékeltette, hogy a szabadságharc bukása elkerülhetetlen volt, s ennyiben nem Kossuthnak, hanem Széchenyinek és Deáknak adott igazat. Elismerően írt Görgeyről is, miközben Táncsicsot nevetséges és zavaros gondolkodású álmodozónak festette le. Mindezek miatt a kommunista recenzens gárda Eckhart könyvét olyan „tudományos formába bújtatott ellenforradalmi propagandának” bélyegezte, amely „gyáva tagadása 48 forradalmi hagyományainak”. Hasonló minősítést kapott a Szabó István által szerkesztett kötet (*A szabadságharc fővárosa, Debrecen, 1849. január–március*, 1948) és Szabó egyik tanulmánya (*A jobbágypártok problémái 1848–49-ben*, 1948) is. Kijutott a kritikából a marxista csoporthoz közeledő és a helyzethez más tekintetben is alkalmazkodni igyekvő Mérei Gyulának is, ám érezhetően mérsékeltebb tónusban. Az ő „tévedései”, melyeket *Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790–1848* (1948) című, a Teleki Intézet által kiadott könyvében követett el, abból adódtak, hogy képtelennek bizonyult „széles körű tárgyi ismereteinek” és a „marxista-leninista történetfelfogás egységének” a megteremtésére. Ezek közül a tévedések közül a recenzensek szerint legsúlyosabbnak az számított, hogy Mérei nem tulajdonított elég nagy jelentőséget annak a „gyarmati helyzetnek”, amely Magyarország fejlődési lehetőségeit a Habsburg Birodalmon belül akadályozta. Persze születtek hibátlan vagy majdnem hibátlan munkák is. Ezek közé tartozott Pach Zsigmond Pál egyik tanulmánya (*A tőkés termelés feltételei a magyar mezőgazdaságban 1848-ban*, 1948), amelyben a szerző „egyszerre száll szembe mind a feudális viszonyok válságba jutásának esetlegességét hirdető szellemtörténészekkel, mind a magyar fejlődés gyarmati sajátosságait figyelmen kívül hagyó vulgáris materialistákkal”. Tökéletes munkával egyetlen személy jelentkezett: Andics Erzsébet. „Az események részletes elemzése” és „az eredmények marxista értékelése nála – olvasható Az

egyházi reakció 1848–49-ben című broszúrájáról írott bírálatban – példamutató egységet képeznek.”^[215]

A centenáriumi ünnepségektől függetlenül, de ugyancsak 1948-ban „lepleződött le” a Történettudományi Intézet egyik további fiatal és jól képzett munkatársa, Makkai László, aki a magyar–román közös múltról jelentetett meg kiváló, 1989-ben újra kiadott és még ma is jól használható áttekintést. A recenzens, a mára tökéletesen elfelejtett Kiss Tibor szerint „Makkai semmit sem tud a termelőviszonyok alakító hatásáról”, „Dózsa György parasztforradalmát egyetlen mondatban intézi el”, és „a Horia-, Closca-, Crisan-lázadásnak csak a negatívumait tárja elénk”. Oly cselekményeknek viszont, amelyek „csak egyes rétegek érdekeit szolgálták, túlzott fontosságot tulajdonít”, és emellett „faji, testi és pszichikai, gondolati és művelődési különbségekről ír”. „Mi más ez – fogalmazódik meg végül a költői kérdés –, mint az ismert fajelmélet továbbvitele és a bocskoros oláhnak, mint jellemzésnek burkoltan uszító leleplezése, a hódító imperializmus jogosságát bizonyító »kultúrfölény« igazolásának kísérlete.”^[216]

A centenáriumi ünnepségekre néhány hónappal a Szociáldemokrata Párt és a Magyar Kommunista Párt egyesülése előtt került sor. Az 1948. június 12-i esemény után a kommunista hatalomátvétel folyamata felgyorsult. Július 30-án lemondott Tildy Zoltán köztársasági elnök, és szeptember 8-án hatályba lépett az Országgyűlés határozata a tudományos élet újjászervezésére hivatott Országos Tudományos Tanács felállításáról. Gerő Ernő elnökletével és Ortutay Gyula társelnökletével ez utóbbi ténylegesen 1949. február 4-én kezdte meg működését.^[217]

Az Országos Tudományos Tanács három szakosztálya közül a történetírás szervezeti és tartalmi kérdései a társadalomtudományi szakosztály feladatkörébe tartoztak. Ennek 9 tagja között három történészt találunk: Andics Erzsébetet, Gerőné Fazekas Erzsébetet és Heckenast Gusztávot, aki diplomájának megszerzését követően 1945 és 1947 között a fasori evangélikus gimnázium történelemtanára volt, s onnan került előbb a kultuszminisztériumba, majd történész „szakreferensként” a Tudományos Tanács titkárságára. Munkájukat egy szűk körű, kezdetben kizárólag párttagokból álló ún. történészaktíva segítette, amelynek az említetteken kívül állandó tagja volt még Mód Aladár, Zsigmond László, Pach Zsigmond Pál, Karácsonyi Béla, Hanák Péter, Spira György, valamint a Történettudományi Intézet szlovák

referense és újsütetű párttitkára, az 1942-ben Szekfűnél doktorált Vigh Károly, továbbá az addig szociáldemokrata, ám a pártegyesülést követően MDP-taggá vált Lederer Emma és Mérei Gyula, és végül a pártba ugyancsak belépő levéltáros: Elekes Lajos.^[218] A Tudományos Tanács és különböző bizottságai 1949. december 15-ig működtek. E szűk egy esztendő alatt az egész magyar tudományos élet, és ezen belül a történetírás intézményrendszere átalakult, vezetői gárdája pedig kicserélődött.

Első lépésként, 1948. november 20-án megalakult a Magyar Munkásmozgalmi Intézet, amelynek a magyar munkásmozgalom dokumentumainak gyűjtése és történelmének szisztematikus feltárása volt a feladata.^[219] Az intézet igazgatójává az 1945 előtti illegális kommunista vezetők egyikét, Réti László textilmunkást nevezték ki, aki az 1930-as években 5 és fél évet töltött börtönben. Az intézet munkatársainak a száma az induláskor 12 fő, 1950-ben viszont már közel 50 fő volt, akik közül a tudományos osztályon 9-en dolgoztak. Többségük ugyanúgy az illegális mozgalom aktivistái közül került ki, mint Réti, s szakirányú végzettséggel csak ketten rendelkeztek: a már említett Györffy Sándor és a történelem–földrajz szakon frissen végzett Erényi Tibor.^[220]

A Történelmi Társulaton belüli hatalomátvételre a szervezet 1949. március 27-ei közgyűlésén került sor. Az elnöki székben Eckhart Ferencet Andics Erzsébet, a főtitkári pozícióban Benda Kálmánt Vigh Károly váltotta fel. A három alelnök egyike ugyancsak kommunista történész, Pach Zsigmond Pál lett, s a kontinuitást mindössze a két másik alelnök – Kosáry Domokos és az Országos Levéltár élére frissen kinevezett Ember Győző – személye biztosította. A hierarchia csúcsára „díszelnökként” Révai József került.

Székfoglaló előadásában Andics Erzsébet a „hivatalos magyar történetírást” egészben véve olyan „feudális és klerikális történetírásnak” minősítette, amely „nem ismerte el még a polgári történetírás alapvető tételeit sem”. Ezen belül – fejtette ki – a mélypontot a két világháború közötti időszak jelentette, amikor a „magyar történetírók egész sora magasan szárnyaló elméleti fejtegetéseiben a középkort állította piedesztálra”, magasztalta a „gyarmatosító” Habsburg-abszolutizmust, és „függetlenségi törekvéseinket irreális, romantikus aspirációknak nyilvánította”. Az

1918 utáni történetírók közül egyetlenegyét dicsért: Szekfű Gyulát, akinek háború alatti publicisztikája és 1945-ös szerepvállalása mellett 1947-es ominózus könyvét (*Forradalom után*) írta javára. Azzal, hogy a két világháború közötti szellemi történet agyagba döngölése és vezéralakjának piedesztálra emelése között ellentmondás feszül, Andics nem foglalkozott.

Az 1945 előtti történetírás tematikai egyoldalúságaival és „reakciós” szemléletével való szakítás jegyében Andics meghirdette a teljes magyar történelem marxista szellemű újraírását. Ennek érdekében külön munkacsoportok létrehozását javasolta, amelyek a következő hetekben meg is alakultak. Ezek tagjai zömmel azok a fiatalok lettek, akik – mint Andics megjegyezte – a történelmi kutatásnak ugyan még nem mesterei, ám szemléletük marxista, s így „a történelmi múltnak olyan elfogultságtól mentes objektív megismerésére képesek, amilyenre a kizsákmányoló osztályok és azok szellemi képviselői semmiképp sem lehettek képesek”.^{221}

A Történelmi Társulaton belüli hatalomátvétellel egyidejűleg kicserélődött a *Századok* szerkesztősége és szerkesztőbizottsága is. A nagy múltú folyóirat főszerkesztője Andics Erzsébet, felelős szerkesztője Elekes Lajos, szerkesztőségi titkára pedig Hanák Péter lett. A 13 tagú szerkesztőbizottságban mindössze három pártunkívüli történész képviselte a „múltat”: Benda Kálmán, Ember Győző és Kosáry Domokos. A kommunista túlsúlyt többek között Molnár Erik, Mód Aladár, Zsigmond László, Pach Zsigmond Pál, Nemes Dezső, Réti László, valamint az új párttagok közül Léderer Emma és Mérei Gyula jelenléte biztosította.

Az 1948-ban Kelet-európai Tudományos Intézetté átkeresztelt Teleki Intézet Történettudományi Intézete elleni támadások 1948-ban kezdődtek, és 1949 tavaszán erősödtek fel. A célkeresztben elsősorban az intézet vezetői és a *Revue* szerkesztői, Kosáry Domokos és Benda Kálmán, valamint legközvetlenebb munkatársaik álltak, akiket az intézet régi és új kommunista kutatói – Vigh Károly, Pach Zsigmond Pál, Hanák Péter és Spira György – többször feljelentettek az állambiztonsági szerveknél, s akik ellen utóbbiak szisztematikus nyomozást is folytattak.^{222}

Kosáryék természetesen érzékelték, hogy ritkul körülöttük a levegő. Ezért megpróbálták különféle gesztusokkal és engedményekkel menteni a menthetőt. Ezek közé tartozott, hogy 1949. január 31-én öt

munkatársukat – Berlász Jenőt, Csapodi Csabát, Komjáthy Miklóst, Polónyi Nórát és Tóth Andrást – azonnali hatállyal elbocsátották. Néhány nappal ezután Guoth Kálmán, akinek a demokratikus átalakulás szükségességével kapcsolatos 1938-as sorait fentebb idéztük, s akit a szovjet hadsereg 1945-ben sokakkal együtt befogott *málenkij robotra*, és aki 1948-ban idegroncsként került haza a Szovjetunióból, öngyilkos lett. „Elegem volt a Paradicsomból” – írta arra a cédulára, amit gondosan összehajtogatott ruháira tűzött, mielőtt vonat elé vetette volna magát.^{223}

Mindez nem segített.

A Kelet-európai Tudományos Intézetet 1949. szeptember 13-án feloszlatták, a Történettudományi Intézetet pedig október 24-én „átszervezték”. Az „átszervezés” részeként Kosáryt, Bendát és négy munkatársukat – Jászay Gabriellát, Jászay Magdát, Gyóni Mátyást és Kenyeres Lászlót – elbocsátották. Kosáry Domokos átmenetileg munkanélküli lett, majd 1951-től könyvtárosi állást kapott. Benda Kálmán egy évig alkalmi munkákból élt, ezután 1950-től a Dunamelléki Református Egyházkerület levéltárosaként kereste kenyerét. Az intézet régi munkatársainak maradéka tovább dolgozhatott. Néhányukat, így például Barta Istvánt és Makkai Lászlót azonban, akik kommunista megítélés szerint „súlyos hibákat követtek el a múltban”, önkritikára kényszerítették. Az átszervezett intézet igazgatójává Molnár Eriket nevezték ki, aki Pach Zsigmond Pált bízta meg helyettesítésével. Az intézet osztályvezetői Karácsonyi Béla (középkori osztály), I. Tóth Zoltán (a Szovjetunió és az ún. népi demokráciák történetét tanulmányozó osztály és a dokumentációs szolgálat) és 1952-től Zsigmond László (egyetemes történeti osztály), a növekvő számú párttagok titkára pedig Balázs Béla lett.^{224}

A Történettudományi Intézet „átszervezésével” párhuzamosan zajlott a Magyar Tudományos Akadémián belüli hatalomátvétel, amely a Magyar Tudományos Tanács legfőbb feladata volt. Erőteljes politikai presszió hatása alatt az akadémikusok kisebbsége 1949. október 31-én új alapszabályokat fogadott el. Az osztályok száma ezek értelmében négyről hatra emelkedett, a taglétszám viszont csökkent. A testületnek 1948 végén 260, az átszervezéskor 257 tagja volt. Az október 31-ei közgyűlés a rendes és levelező tagok új létszámát 128-ban szabta meg. Ezek közül 26-ot ekkor választottak meg újonnan, 102-t pedig a régi

tagok közül „kooptáltak”. A csökkentés célja bevallottan politikai tisztogatás, értelme pedig az új rendszerrel együttműködő testület létrehozása volt. A történészek közül rendes tagok mindössze négyen maradtak: Moravcsik Gyula, a neves bizantinológus, Révész Imre egyháztörténész, a tiszántúli református egyházkerület püspöke, Szentpéteri Imre, a segédtudományok professzora és Szekfű Gyula. Új rendes tagként ötödikként csatlakozott hozzájuk Molnár Erik. A levelező tagok között ketten képviselték a szakmát: Ember Győző, akit még 1945-ben és Andics Erzsébet, akit ekkor választottak meg. A „tanácskozó taggá” lefokozott, vagyis lényegében kizárt 17 történész közé tartozott többek között Domanovszky Sándor, Eckhart Ferenc, Hajnal István, Jánossy Dénes, Kerényi Károly, Mályusz Elemér, Szabó István, Váczy Péter és Wellmann Imre.^[225]

Az akadémiai tagságuktól megfosztott történészek egy része – például Váczy Péter a pesti egyetemen, Szabó István a debrecenin vagy Wellmann Imre az Országos Levéltárban – tovább dolgozhattak. Néhányan azonban állásukat is elvesztették. A már idős Domanovszky mellett közékük tartozott a még 60 alatti Hajnal István is, aki 1942-ben a *Századok* hasábjain utasította vissza Baráth Tibor programadó írását a magyar történetírás náci szellemű átalakításáról,^[226] ám akit Pach Zsigmond Pál és Mérei Gyula egyaránt „reakciónak”, sőt Mérei emellett még „mindig élesen antiszemitanak” is minősített.^[227] Előbb, már 1947-ben, a dékánságról kellett lemondania, majd 1950-ben katedrájától is megvált. Az ellene irányuló sajtótámadások miatt megviselt Hajnal maga kérte nyugdíjazását. 1956-os haláláig tudományos segédmunkák vállalásával, például cédulázással egészítette ki nyugdíját. Bírálója, a nála két évtizeddel fiatalabb Mérei Gyula ugyanakkor a szegedi egyetemen kapott állást, ahol 1952-től 1964-ig a történeti intézet vezetője, 1960 és 1964 között a bölcsészkar dékánja, ezt követően 1981-es nyugdíjba vonulásáig az Új- és Legújabb-kori Egyetemes Történeti Tanszék vezetője, valamint 1973-tól az MTA levelező, 1979-től pedig rendes tagja volt, s emellett megkapta a Munka Érdemrend ezüst és arany fokozatát, valamint 1981-ben a Szocialista Magyarorszáért Érdemrendet is. S mindezt úgy, hogy sem kandidátusi, sem akadémiai doktori disszertációt nem nyújtott be. Mindkét címet „addigi tevékenységéért”, illetve „kiemelkedő munkásságáért” ítélték oda neki.

A többi elbocsátás közül két különleges esetet említünk. Jánossy Dénesét, aki az Országos Levéltár mellett 1945-től a Magyar Nemzeti Múzeumot is vezette. Állítólagos németbarátságára hivatkozva őt fegyelmi és büntető eljárás keretében mozdították el állásaiból 1948-ban, illetve 1949-ben, majd 1949. március 31-én nyugdíjazták. Bár két hónappal nyugdíjazása után a bíróság minden vád alól felmentette, egyik állását sem kapta vissza. A másik Fügedi Eriké, aki Mályusz Elemér tanítványaként 1938-ban doktorált, a háború alatt megjárta a Don-kanyart, és az 1945 utáni években a kultuszminisztériumban, majd a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjában, illetve 1950-től az akkor létrehozott Levéltárak Országos Központjában dolgozott. Őt 1953-ban érte utol a sorsa. Elbocsátották, és évekig nem kapott végzettségének megfelelő munkát. 1953 és 1961 között a Gyümölcs és Főzelékkonzervgyár statisztikusaként, majd 1961 és 1964 között a Történelmi Társulat adminisztrátoraként építette a szocializmust. Ekkor a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárába került, ahol néhány év múlva egy kisebb kutatócsoport vezetője lett. Az 1970-es és 1980-as években közzétett könyveivel a magyar medievisztika élvonalbeli művelői közé emelkedett.

Az 1945-ben kezdődött, 1947–48-ban felgyorsult és 1949-re befejeződött kommunista hatalomátvétel miatt a történészek közül is többen elhagyták az országot. A sort az akkor még ismeretlen Lukács János, vagyis John Lukács nyitotta meg, aki már 1946-ban Cambridge-be, majd onnan az Egyesült Államokba távozott, s akinek sajátos, inkább esszékre, mintsem szakmonográfiákra emlékeztető művei nemcsak második hazájában, hanem a világ számos országában szereztek számára jól megérdemelt ismertséget. Alföldi András, a kiváló ókortörténész, aki 1947-ben vált meg budapesti katedrájától, Angliába emigrált, majd később Svájcban telepedett le, és 1956-ig a bázeli egyetemen, ezt követően pedig nyugalomba vonulásáig a Princetonon tanított. Veje, a korai magyar történelemmel foglalkozó Deér József, aki 1945-ig a Történettudományi Intézetet vezette, 1948-ban hagyta el az országot. Ő is Bernben lett egyetemi tanár. Munkássága olasz, német és angol nyelvű monográfiáiban teljesedett ki. Svájcban talált menedékre Kerényi Károly is, aki Lukács György 1948-as támadása – a „fasizmus szekértolójának” nevezte a már akkor is neves klasszika-filológust – miatt döntött úgy, hogy nem tér haza, hanem egy zürichi kutatóintézet

igazgatója lesz. Junggal írt közös közleményei, Thomas Mann-nal folytatott levelezése és mitológiai munkái világhírnevet szereztek számára. Deák István a pesti egyetem hallgatójaként döntött úgy 1948-ban, hogy a Sorbonne-on folytatja tanulmányait. Az 1950-es években a Szabad Európa Bizottság Sajtóosztályán dolgozott előbb Münchenben, később New Yorkban, majd miután tanulmányait befejezte és doktori disszertációját megvédte, 1964-ben a Columbia Egyetem tanára lett. A tanítás és kutatás mellett 1967 és 1978 között az egyetem Kelet-Közép-Európa Intézetét is vezette. Révay István, akit 1948-ban mozdítottak el a Teleki Intézet éléről, ugyancsak az Egyesült Államokba költözött, és Deákhhoz hasonlóan a Szabad Európa Bizottság New York-i kutatóosztályának lett a munkatársa. Rajtuk kívül az emigráció mellett döntött még Miskolczy Gyula levéltáros és Monarchia-kutató, aki Bécsben telepedett le, ahol 1948-tól 1962-es haláláig az egyetem professzoraként dolgozott. A medievista Bogtay Tamás Münchenben vert tanyát. Ott alapította meg 1962-ben a Magyar Intézetet, és indította el azt a magyar történelemmel foglalkozó német nyelvű kiadványsorozatot (*Studia Hungarica*), amelynek napjainkig közel 100 kötete jelent meg. Valamint Vajay Szabolcs, ugyancsak medievista, aki Dél-Amerikában talált új otthonra, s 1964 és 1976 között a Nemzetközi Heraldikai Társaság alelnöke, 1982 és 1986 között pedig a Geneológiai és Heraldikai Társaságok Nemzetközi Szövetségének az elnöke volt.

Az 1945 előtt és 1945 után kapott sebek a Kádár-korszak végére behegedtek. Spira György már az 1953-as történészvitában önkritikát gyakorolt, Hanák Péter pedig 1956 után távolodott el fiatalkori önmagától, s vált a modern Magyarország művelődéstörténetének külföldön is elismert művelőjévé. A rendszerváltás utáni években Kosáry Domokos, Pach Zsigmond Pál és Hanák Péter együtt ültek az MTA II. Osztályának értekezletein, s ha megérte volna, bizonyára ott ült volna Andics Erzsébet és Mérei Gyula is. Teljesen elfeledni ezeket a sebeket azonban sem azok nem tudták, akik kapták, sem azok, akik adták. És lehetséges, hogy ez éppen így volt rendjén.

Paládi-Kovács Attila

ORTUTAY GYULA

AZ ÉLETPÁLYA ELSŐ FELÉBEN

Ortutay élete összefonódott a magyar nevelés ügyével. Egyetemi hallgató korában s később is azért házitanítóskodott, hogy megéljen. A „szegedi fiatalokkal” szervezett falusi és munkásotthoni előadásait, szemináriumait azonban nem a megélhetés kényszere, hanem a népnevelés szenvedélye, politikai vállalása fűtötte. Amikor a rádióhoz került, egész népét akarta tanítani József Attila-i elszántsággal. A szegedi egyetem magántanáraként, majd a budapesti egyetem professzoraként csupán rövid, néhány éves periódusokban tudott teljes intenzitással a nevelés ügyének élni. Minisztersége nem csak azért emlékezetes, mert abban az időben hajtották végre az iskolák államosítását, s kezdték meg a felsőoktatás átszervezését. Ortutay – ezt világosan kell látni – a magyar nevelésügy szakmailag kitűnően felkészült, eötvösi formátumú egyénisége volt. Hosszan és tudatosan készült a feladatra, szakértő munkatársak egész csapatát tudta maga mellé állítani már a művelődéspolitikai alapelvek kidolgozásának stádiumában is. Néprajzkutatóként többször, visszatérően foglalkozott a magyar parasztság iskolázásának kérdéskörével, s etnográfus elődei közül különösen sokat és szívesen foglalkozott azokkal, akiknek volt mondanivalójuk a köznevelés ügyéről. [Tessedik Sámuelről, Benedek Eleken át Györffy Istvánig hosszú névsort említhetnénk!] Az Eötvös Loránd Tudományegyetem rektoraként és egyéb közéleti tisztségeiben is a közműveltség emelését s különösen a tanár- és tudósképzés ügyét szolgálta. ^[228]

SZEGEDI ÁRVASÁGA ÉS NEVELTETÉSE

Ortutay életútja, baloldali értelmiséggé, majd politikussá válása aligha érthető meg gyermekkori szegénységének és ifjúkori eszmélésének

ismerete nélkül. Írói ambíciókat dédelgető édesapja, a *Szegedi Naplónál* éjszakai szerkesztő Ortutay István 1918 nyarán meghalt. Női- és gyermekruhavarrásból élő édesanyja öt kiskorú gyermekkel maradt magára. Móra Ferencék támogatták őket, ahogy tudták, így 1927-ig bent lakhattak a *Szegedi Napló* házában. Elemi iskolai tanítójának köszönhetően került be a piarista gimnáziumba, ahol a félárva kisdíákot a II. és a III. osztály végén 50-50 korona alapítványi segélyben részesítette a gimnázium. Édesapja korai halála, családjuk elesettsége, szegénysége nyomasztóan hatott a serdülőkorban levő Ortutayra. Tehetsége csak hetedik–nyolcadikos korában mutatkozott meg. Házitanítói és egyéb keresetével már felső gimnazista korában is támogatta édesanyját. 1929-ben úgy jutott be évveszteség nélkül az egyetemre, hogy egyik osztálytársának, Reitzer Bélának az apja fizette be érte a beiratkozási díjat, mivel Móraék és tanárai sem tudták ebben segíteni.

Az egyetemista Ortutay anyagi helyzete ugyanolyan nehéz volt, mint annak előtte. Csak az utolsó két évben javult, amikor kollégiumi ellátást és ösztöndíjat sikerült elnyernie. Igen jellemző történet, amit Sík Sándorra emlékezve írt meg. Tolnai Gáborral együtt jelentkeztek hozzá a szemináriumába. A professzornak nyomban feltűnt a két diák soványsága. Első előadását a tejivás fontosságáról tartotta nekik és előfizetett számukra napi egy-egy liter tejet a közeli tejcsarnokban. „Ekkoriban még nem voltam kollégista – emlékezik vissza Ortutay –, hanem a népkonyhán kaptam ebédet, vacsorát, csak a második év eredményei után lehettem a város ösztöndíjasa a Szent Imre Kollégium egyik ingyenes helyén.”^{229}

A FALUKUTATÓ, A RÁDIÓS ÉS A FOLKLORISTA TUDÓS

Egyetemista éveinek sorsdöntő tényezője volt az a közösség, amelyet Buday György hívott életre 1928-ban a vidék agrártelepüléseinek és a tanyai életviszonyoknak a feltárása céljából. Kezdetben a parasztság ügyes-bajos dolgaiban való romantikus segítségnyújtás volt a célkitűzésük. Azonban a szegedi tanyavilágban szerzett tapasztalatok hatására fokozatosan áthangolódtak, egyre politikusabbá váltak.

Előfordult, hogy a tanyai kiszállásról csendőrszuronyok kíséretében tértek vissza a városba. Akkor már köztük volt Radnóti is, aki versben örökítette meg bekísérésüket: „szavaim messze, kakastollak közt port verve, menetelnek”. Az ún. „agrársettlement-mozgalom”-ból nőtt ki az 1930 decemberében megalakult falukutató közösség, a *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*, melynek többekkel együtt Erdei Ferenc, Reitzer Béla, Tomori Viola, Hont Ferenc is tagja volt. A falukutató ifjak írásaira, kiadványaira neves írók, költők, tudósok is hamar felfigyeltek és keresték velük a kapcsolatot (Móricz Zsigmond, Babits Mihály, Németh László, Szekfű Gyula és mások).

A falukutató Ortutay a népi szociográfia egyik irányadó személyisége volt, akit a népmese, a népköltészet gyöngyszemei mellett a falusi nyomor megtapasztalt tényei is mélyen megérintettek. Amikor Sík Sándornak az egri érsekség tiszapolgári földjein tapasztalt viszonyokról beszámolt, és tanára az érsek beteges öregségével mentegette a helyzetet, Ortutay felfedte politikai nézeteit: nem az érsek személyével van baja, hanem az egyházi nagybirtokkal, s általában a nagybirtokrendszerrel. „Hogyha Magyarországon az egyházi nagybirtok így terpeszkedhet, ilyen embertelen, akkor ez a katolicizmus megérett az ítéletre” – vágta oda kímélet és tapintat nélkül.^[230] Sík Sándor azonban nem neheztelt rá, továbbra is kedves tanítványaként kezelte és támogatta, amiben tudta.

Ortutay az egyetem elvégzése után egy évig Szegeden házitanítóskodott havi 40 pengőért, s úgyszólván az édesanyja tartotta el ismét. Akkoriban állástalan kezdő diplomásokkal tele volt az ország. Első fővárosi állását 1935-ben kapta, amikor ÁDOB-os gyakornok lett a Széchényi Könyvtárban. Később emellett – Németh László ajánlására – csaknem egy évig házitanító volt leveldi Kozma Miklós, a Rádió akkori elnökének kisebbik fia mellett. Kozma ugyanonnan indult el, ahonnan Bajcsy-Zsilinszky Endre, az ellenforradalom szegedi törzskarából. Az 1930-as években – bár még mindig szorosán kötődött Horthy köréhez – egyre többször csalódott. Akkoriban már nem Somogyváry Gyulára hallgatott, hanem Németh Lászlóra, Illyés Gyulára és Cs. Szabó Lászlóra. Ortutay a Kozma fiú sikeres érettségijének köszönhetette, hogy bekerült lektornak a Rádió irodalmi osztályára. Ezzel közel egy időben alapító-szerkesztője lett az 1935-ben meginduló *Magyarságtudomány* című lapnak. A lap címével mindjárt a nacionalizmus gyanújába keveredett.

Ugyanis Gaál Gábor a *Korunkban* kissé elhamarkodott, igaztalan kritikát írt róla. Utóbb aztán Gaál is belátta, hogy a *Magyarságtudomány* az egészséges nemzeti önismeret alakításának, a németellenes szellemi honvédelemnek az ügyét szolgálta.

Ortutay saját válogatásában és előtanulmányával, Buday György fametszeteivel adta ki 1935-ben a *Székely népballadák* című kötetét, ami tovább növelte ismertségét, és két évvel később meghozta számára az első Baumgarten-díjat is. *Magyarország felfedezése* címen írt programcikkét 1936-ban a *Válasz* közölte le, s még abban az évben megjelent a tíz kötetre tervezett sorozat első kötete, Féja Géza *Viharsarok* című könyve. Azt követte időben Erdei Ferenc *Futóhomokja* és Szabó Zoltán *Cifra nyomorúság* című kötete. Az írói szociográfiának ez a sorozata azonban Féja Géza, majd Kovács Imre (*Néma forradalom*) perbe fogása miatt megszakadt. Ortutaynak a Nyírségről tervezett műve már el sem készült. 1937-ben azonban mégis megjelent két jelentős műve. *Parasztágunk élete* címen kiadott könyvét később Révai József egy sorban elemezte és bírálta a népi írók műveivel. A Szekfü által szerkesztett *Magyar Szemle* sorozatában *Magyar népismeret* címen megjelent könyvecskéje a néprajzi kutatások elméletének és módszerének addigi legigényesebb összefoglalása.

Mindeközben Kozma Miklóst sikerült meggyőznie arról, hogy vállalatának nemcsak lehetősége, de kötelessége is technikai eszközeivel segíteni az élő népköltés, a népzene, a népnyelv megörökítését, dokumentálását. Kozma évi 25–30 ezer pengőt szavaztatott meg a részvényesekkel néprajzi, népnyelvi hanglemezek felvételére. Ortutay Bartókot, Kodályt és Lajtha Lászlót kérte fel a népzenei felvételek tervezésére, szakmai felügyeletére. Végeredményben a Pátria cég közreműködésével 1939-ig 200 hanglemezt készítettek el. A Pátria lemezek tudományos (néprajzi, etnomuzikológiai, dialektológiai) jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni. Nemzetközi összehasonlításban is egyedülálló gyűjtemény, páratlan kincs.^[231]

Ortutay rádiós korában is folytatta egyetemistaként megkezdett folklórgyűjtéseit. 1936-ban talált rá Bátorligeten Fedics Mihályra, akihez évekig visszajárt és teljes mesekincsét lejegyezte. A *Magyarságtudományi Intézet* támogatásával adta ki 1940-ben az általa alapított *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* című sorozat első darabjaként. A *Fedics Mihály meséi* című kötetre kapta meg 1942-ben a második Baumgarten-díjat, és ez a

műve az alapköve a folklorisztika később kialakuló „egyéniségkutató” irányzatának. Az 1940-ben megjelent másik könyve, a később még több magyar és idegen nyelvű kiadást megért, méltán népszerű *Kis magyar néprajz*.

Sík Sándor ösztönzésére nyújtotta be magántanári pályázatát a szegedi egyetemre. Habilitációs előadását 1940 márciusában szokatlanul népes hallgatóság előtt tartotta meg *Kálmány Lajos és a modern néprajzi gyűjtés* címen. Magántanárként a szegedi és a Györffy István halála után megüresedett, budapesti egyetemen is tartott kurzusokat, de a kolozsvári, majd a fővárosi tanszéket mások kapták (Viski Károly, Gunda Béla). Egyetemi tanári kinevezést a pesti egyetemre 1945-ben kapott, s még abban az évben lett az MTA levelező tagja és a Magyar Rádió elnöke. ^[232] A Rádió vezetését 1947. március 17-ig, miniszteri kinevezéséig látta el.

BALOLDALI ELKÖTELEZŐDÉSE ÉS SZEREPVÁLLALÁSA A KISGAZDAPÁRTBAN

Hogyan kerülhetett az egyetemi katedrára, tudósi karrierre vágyakozó Ortutay politikai szempontból kiemelten fontos pozíciókba, rádióelnöki, majd miniszteri székbe? Politikai tájékozódása, baloldali elköteleződése az anschlusst követő hónapokban vezette el Bajcsy-Zsilinszky Endréhez és a Kisgazdapárthoz. Eljárogatott a Pannónia kávéházban hetente összeülő asztaltársaság találkozóira, ahol az 1939-ben a Kisgazdapárthoz csatlakozó Bajcsy-Zsilinszky országgyűlési képviselő mellett számos prominens politikussal és olyan fiatalokkal ismerkedett meg, mint Pálffy György, Sólyom László és mások. Szegedi fiatal barátaival (Erdei Ferenc, Reitzer Béla, Tolnai Gábor) együtt vett részt a Márciusi Front akcióiban, ment el Kossuth és Táncsics sírjának koszorúzására. Erdei aztán az 1939-ben megalakult Nemzeti Parasztpárt egyik vezetője lett, Ortutay pedig, társaival együtt a Kisgazdapárt ún. „polgári tagozatát” szervezte. Ennek soraiban egy új, értelmiségi baloldal formálódott, amelyik a párt korábbi, Nagy Ferenc és Kovács Béla vezette paraszti balszárnyánál radikálisabb álláspontot képviselt.

1941-ben barátaival – *Magyar Munkaközösség* néven – népfrontos jellegű értelmiségi csoportot szervezett, melynek tagja volt Kállai Gyula és Orbán László is. Az illegális KMP, Kállai Gyula egyik visszaemlékezése szerint, akkoriban már „harcostársnak”, nem egyszerű szimpatizánsnak tekintette. Milotay István nem véletlenül nevezte „a rádió vörös magántanárának”. Vajna Gábor, a későbbi nyilas belügyminiszter, Ortutayt és Szekfű Gyulát nemzetárulással vádolta a parlamentben a Történelmi Emlékbizottság szervezésének időszakában. Ortutay neve, tekintettel a Rádiónál betöltött állására, végül nem került fel az aláírók listájára, az elbocsátás bizonyossága miatt. Az illegális *Szabad Nép* elleni perben viszont Bajcsy-Zsilinszky Endrével és Joó Tiborral együtt tanúskodott Kállai Gyula és társai mint jó magyar hazafiak mellett. (Szekfű betegsége miatt nem vehetett részt a tárgyaláson, ezért levélben küldte el tanúvallomását.)^[233]

A Kisgazdapártban elsősorban az 1943. június 21-én formálisan is megalakult „polgári tagozat” alkotta Bajcsy-Zsilinszky politikai hátorságát.^[234] (Tudni kell, hogy a Független Kisgazdapárt 1943-ban Tildy Zoltán és Dobi István elnökletével már erősen balra tartott. Bajcsy-Zsilinszky és Tildy memorandumot adott át a miniszterelnöknek [1943. július 31.], melyben sürgették, hogy Magyarország kössön különbékét. Szeptember elején pedig a Szociáldemokrata Párttal közös nyilatkozatban szólította fel a kormányt a háborúból való kilépésre.) Ortutay 1943 derekán néhány társával a köznevelés reformját megalapozó tervezetet állított össze, amit Bajcsy-Zsilinszkynek is megmutatott. Tervbe vették az 1940-ben törvénybe iktatott „nyolcosztályos népiskola” alapjain az egységes „nyolcosztályos általános iskola” bevezetését.^[235]

1944-ben, Magyarország német megszállását követően Bajcsy-Zsilinszkyt a Gestapo begyűjtötte, Ortutayt pedig Cs. Szabóval együtt kitették a Rádióból. A nyár folyamán már a Grill könyvkereskedésben dolgozott, ahonnan Pamlényi Ervinnel küldözgették a bebörtönzött Zsilinszkynek a neki szánt olvasnivalót. Ebben az egzisztenciálisan is veszélyeztetett helyzetben, 1944 szeptemberében született az Ortutay házaspár első gyermeke. Budapest bombázása, az őrjöngő nyilas terror idején feleségét és leánykáját is mentenie kellett. A kitűnő szegedi tudós, Bálint Sándor felesége papírjaival tudták biztonságba helyezni őket egy

zárdában. Önmaga a Nemzeti Múzeum pincéiben berendezett óvóhelyen vészelte át Pest ostromának hosszú napjait.^{236}

1945. február elején működni kezdett a Kisgazdapárt Országos Pártközpontja, megszerveződött a fővárosi Intéző Bizottság. Tildy Zoltán újra átvette a párt vezetését, Varga Béla alelnöki, Nagy Ferenc főtitkári, Kovács Béla főtitkárhelyettesi posztot vállalt mellette. Ortutay a kulturális bizottság vezetőjeként támogatta az elnökséget. Oltványi Imre, Mihályfi Ernő, Bognár József és Ortutay már februárban tagja lett a fővárosi Intéző Bizottságnak is. Az 1945 októberében megtartott választáson mindnyájan országgyűlési képviselői helyeket kaptak, és 45 végén megalakították a párt baloldali képviselőkből álló értelmiségi csoportját. Ezt a tömörülést, a csoport későbbi vezetőinek kezdetűje alapján, „O” csoportnak is nevezték. 1945. november 14-én a Vorosilov marsallnál tartott pártvezéri értekezleten Nagy Ferenc, Rákosi Mátyás és Szakasits Árpád vett részt. Másnap Dálnoki Miklós Béla és miniszterterársai lemondtak, megalakult a Tildy-kormány. Vorosilov, mint a Szövetségi Ellenőrző Bizottság elnöke, előzetesen közölte, hogy a nagyhatalmak egy „tisztá” kisgazda-kormányt nem ismernek el,^{237} így jött létre a négypárti koalíciós kormány. (Az eset világosan mutatja a megszállt ország szűk mozgásterét és hatalmi viszonyait!)

Az egyházi iskolák államosításának kérdése két reformkonceptió formájában már 1945 őszén vita tárgya volt. Ortutay és a „kisgazdák” imént már említett reformkonceptiója mellett Kéthly Anna brosúrája is megjelent, s mindkettő a felekezeti iskolák államosítását irányozta elő. A pártok és koalíciós kormányuk ezt a kérdést 1947 márciusáig nem bolygatták, s amikor napirendre tűzték, Keresztury Dezső lemondott a vallás- és közoktatásügyi miniszter posztjáról. Ortutay miniszteri kinevezését pártja jobbszárnya erősen ellenezte, más személyi javaslatokkal élt (Antall József, Erdei Ferenc), az MKP azonban ragaszkodott hozzá.^{238} A koalíciós feszültséget a Kovács Béla elleni hajszá, majd Nagy Ferenc Svájcba menekülése és lemondása gerjesztette (1947. május 30.). Továbbá az, hogy a kisgazdapártvezetőség továbbra is elutasította a nagybankok államosítását. Ortutay miniszterként maga is elutasította az MKP-nak a Révai József által személyesen tolmácsolt, a bankállamosítás támogatására vonatkozó kérését.^{239}

A Kisgazdapárt alulmaradt az 1947. augusztus végi, ún. „kékcédulás” országgyűlési választáson, így az 1947. szeptemberi tisztújításon

Dinnyés miniszterelnök mellett Mihályfi Ernő, Ortutay és Oltványi is kimaradt a pártvezetésből. A vereségért felelősnek mondott Dobi pedig önként lemondott.^[240] Tovább gyengült a párt az 1948. február 28-án kiadott nyilatkozatát követően. Miután felvetette az egyház és az állam viszonyának rendezését, a fakultatív hitoktatás bevezetését, a tankönyvkiadás államosítását, a vezetőség több jobboldali tagja lemondott. Helyükbe alelnöki, társelnöki posztokra Bognár József, Barcs Sándor, Mihályfi Ernő és Ortutay került, a pártelnök továbbra is Dobi István maradt. A Kisgazdapárt aktivitása 1948 folyamán visszaesett, az államvezetésből is fokozatosan kiszorult. Augusztus elején Tildy Zoltán lemondott köztársasági elnöki tisztéről, december elején Dinnyés Lajos miniszterelnök is lemondott. 1949-ben a kisgazdák már nem vettek részt a választási agitációban. A párt formálisan ugyan nem oszlott fel, de lényegében megszűnt, teljesen felmorzsolódott.

MINISZTERI MŰKÖDÉSE

1949 folyamán Ortutay maga is többször lemondott a miniszterségről, de lemondását Rákosi egyszer sem fogadta el. Végül 1950. február 24-én mondott fel neki, egy azóta erősen folklorizálódott mondat kíséretében: „Ortutay elvtárs jó kardunk volt, de most visszatesszük a hüvelyébe.”^[241] (Minisztersége ténylegesen 1947. március 17-től 1950. február 14-ig, 3 éven át tartott.)

Hivatali működésének részletezésére nincs most terünk. Sommásan annyit mondhatunk róla, hogy nem sok öröme lehetett benne. Ortutay miniszteri belépője 1947. március 25-én hangzott el a rádióban, melyben felvetette a fakultatív hitoktatás bevezetését. A beszéd óriási felzúdulást keltett, Szegeden tüntetés volt rá a válasz. Sík Sándor, mint az *Országos Köznevelési Tanács* ügyvezető alelnöke (tényleges vezetője), lemondott tisztségéről. Lemondása Ortutayt mélyen érintette. Ráadásul az MKP is kihátrált a kisgazda-miniszter mögül. Rákosi angyalfüldi beszédében kifejtette, hogy az MKP „helyteleníti és elítéli azt a hanyag és felelőtlen módot, amellyel a fakultatív hitoktatás kérdését a Kisgazdapárt napirendre tűzte. Ugyan a kommunista párt is egyetért ezzel a követeléssel és helyesli azt – mondta Rákosi –, de ismerjük a magyar nép vallásos érzését és tudjuk, hogy ennek a kérdésnek a felvetéséhez az

kell, hogy előzetesen alapos és hosszas felvilágosító munkával megnyugtassa a hívőket, hogy itt nincsen szó vallásellenes lépésről.”^{242} Az állam és az egyház viszonyát érzékenyen érintő kérdést tehát egyelőre levették a napirendről, minthogy a régi rend lebontásának menetét, ütemét, a lépések sorrendjét már a koalíciós kormányzás idején is az MKP, a Rákosi-klikk szabta meg. A fakultatív hitoktatás ügye 1947-ben még nem kerülhetett az országgyűlés elé.

Egy évvel később – 1948 májusában – Rákosi érkezettnek látta az időt a szocializmus építésének felgyorsítására, a felekezeti iskolák államosítására. Május 9-én az MKP váratlanul bejelentette és követelte az iskolák államosítását, amiről addig nem esett szó. Amikor a kormány is állást foglalt az iskolák államosítása mellett, akkor küldték el az egyházaknak a tárgyalásokra szóló meghívókat.^{243} Rákosi maga is tárgyalásokat folytatott egyházi vezetőkkel. A református, az evangélikus és izraelita vezetők hamar beleegyeztek iskoláik államosításába, tekintettel az iskolák fenntartásához szükséges anyagi alapok elvesztésére, birtokaik korábbi kisajátítására. Ennek fejében a reformátusok 6 gimnáziumot és 3 tanítóképzőt, az evangélikusok 2 gimnáziumot, az izraeliták szintén 2 gimnáziumot és egy rabbiképzőt megtarthattak.

Rákosi külön-külön tárgyalt a katolikus püspöki kar egyes vezetőivel. Czapik Gyula egri érseknek, Bánáss László veszprémi püspöknek a katolikus iskolák államosításának fejében megegyezést ajánlott a protestánsokkal egyező feltételek mellett. Kilátásba helyezte 16 katolikus gimnázium megtartását.^{244} A katolikus püspöki kar és Mindszenty bíboros azonban ellenállt, a „szalámi-technika” nem vezetett eredményre. Ortutay Gyulának, mint kultuszminiszternek, megadatott, hogy érveljen a sajtóban, az országgyűlésben, levelezzen és személyesen is tárgyaljon Mindszentyvel, körmeneten vegyen részt, de az egyházak ellen folytatott, sok ütközetet számláló hadjáratnak nem ő volt a fővezére.

Figyelembe kell vennünk, hogy Rajk László belügyminiszter már 1946. július elején feloszlatta az összes katolikus egyesületet. Feloszlatták a cserkészszövetséget, betiltották a katolikus ifjúsági folyóiratokat. Egyedül a „hitbuzgalmi jellegű” egyesületeknek kegyelmeztek (mint a Mária-kongregáció, a Szívgyárda), de a megfélemlített hívők alig-alig működötték őket. A felekezeti iskolák, különösen a szerzetesrendek

iskoláinak létalapját már 1945-ben megszüntette a földosztás, ezért államsegélyre szorultak. A felekezeti iskolák államosításának szándékát a koalíciós pártok értekezlete jóval előbb, már 1947. március 5-én kimondta. Ugyanakkor foglalt állást a pártkoalíció arról, hogy kötelező hitoktatás helyett fakultatív hitoktatást akar; hogy a felekezeti iskolákban is legyen kötelező az egységes állami tankönyvek használata; a felekezeti iskolák is tartozzanak a vallás- és közoktatásügyi miniszter joghatósága alá. A szekularizáció, az állam és az egyház elválasztásának programja volt ez, amit lehetett volna kíméletesen kivitelezni, de nem az ország szovjetizálásának, a későbbi pártállam kialakulásának éveiben.

1948. június 16-án az iskolák államosítását tartalmazó törvényjavaslat beterjesztője a kisgazda Bognár József volt, aki expozéjában a régi érveket ismételte el: az egységes állami iskola régtől polgári követelmény, az egyházi iskolák rendszere elavult, tanterveik, tankönyveik nem korszerűek, szellemük életidegen. A vita végén Ortutay is elmondta jól ismert indokait és elfogadásra ajánlotta a törvényjavaslatot.^[245] Évtizedekkel később joggal állapította meg, hogy „Az iskolaállamosítás politikai-eszmei harcai 1947–1948 legjelentősebb politikai eseményei közé tartoztak...”^[246]

Mindazonáltal, bár számára talán hízelgő lenne a kor iskolatörténetét elsőként feldolgozó mű címadása, Mészáros István: *Mindszenty és Ortutay* (Bp., 1989), magam nem gondolom, hogy Ortutay főszereplője volt a negyvenes évek „iskoladrámájának”. Nem volt átlagos értelmiségi sem, hiszen publikációinak száma megközelíti a 800-at, az általa betöltött összes funkcióké pedig a 70-et. Minisztersége azonban aligha tekinthető „sikertörténet”-nek. Megválaszolatlan kérdés marad, hogy más tudott volna-e többet teljesíteni a megszállt országban kiépülő diktatúra idején. Későbbi művelődéspolitikai szerepvállalásait sikeresebbnek látom. Maradandó eredményeit hosszan sorolhatnám, ezért fenntartom 1987-ben róla írott könyvecském zárómondatát: „Talán nem tévedek, ha azt hiszem, hogy az utódok is valahol a XX. századi magyar progresszió első vonalában fogják a helyét kijelölni.”

IRODALOM

- Ádám György: *A közéleti cselekvés példaképe*. In Ortutay Gyula 75. születésnapjára. Budapest, TIT Néprajzi Füzetek, 1986. 21–24.
- Balogh Margit: *Mindszenty József (1892–1975) I–II*. Budapest, (MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont), 2015.
- Csaplár Ferenc: *A szegedi fiatalok művészeti kollégiuma*. Budapest, 1967.
- Dömötör Tekla: *Táltosok Pest-Budán és környékén*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.
- Katona Imre: *Az idő mérlegén*. Ortutay Gyula életműve. (Miniatűrök 45.) *Üzenet* XX. 7–9. szám (1990), 523–549. Szabadka.
- Katona Imre: Paládi-Kovács Attila: Ortutay Gyula. A múlt magyar tudósai. Budapest, 1991. (recenzió) *Ethnographia* (1993) 643–645.
- Kállai Gyula: *A politikus Ortutay*. In Ortutay Gyula 75. születésnapjára. Budapest, TIT Néprajzi Füzetek, 1986. 9–19.
- Mészáros István: *Mindszenty és Ortutay. Iskolatörténeti vázlat, 1945–1948*. Budapest, Magánkiadás, 1989.
- Ortutay Gyula: *Új magyar köznevelés. A Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt közoktatási irányelvei*. Budapest, Független Nyomda kiadása, 1945.
- Ortutay Gyula: *Művelődés és politika. Tanulmányok, beszédek, jegyzetek*. Budapest, Hungária Könyvkiadó, 1949.
- Ortutay Gyula: *Írók, népek, századok*. Budapest, Magvető Kiadó, 1960.
- Ortutay Gyula: *Fényes, tiszta árnyak*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973.
- Ortutay Gyula: *A nép művészete*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1981.
- Paládi-Kovács Attila: Ortutay Gyula. A múlt magyar tudósai. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991.
- Tolnai Gábor: Ortutayról. *Kortárs* (1980) 1132–1140.
- Vida István: *A Független Kisgazdapárt politikája, 1944–1947*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.

Hatos Pál

**„AMIT AZ EVANGÉLIUM ÍGÉR,
AZT VÁLTSA VALÓRA
A DEMOKRÁCIA”**

**RAVASZ LÁSZLÓ ÚTKERESÉSE
1945–1948 KÖZÖTT**

Ha valaki, úgy Ravasz László református püspök bizonyosan olyan formáló személyisége a magyar történelem 1920 és 1945 közötti történetének, akiben a kor konzervatív regenerációs törekvéseit szinte tankönyvszerűen ismerhetjük fel. Az erdélyi származású és ott ismertté lett Ravasz Lászlót konzervatív fordulata vitte fel a csúcsra. Az ellenforradalmi rendszer konszolidációjával egy időben, 1921 júniusában a Dunamelléki Református Egyházkerület püspökévé választotta. Demokratikus küzdelemben, szemben az akkori kisgazda konjunktúra egyik vezető exponensével, Nagyatádi Szabó István patronáltjával, Kováts J. Istvánnal – úgyhogy még maga a miniszterelnök és erdélyi jóbarát, Bethlen István sem állt melléje. Mégis győzött. Hivatalát Pécs és Baranya visszatérése után néhány héttel foglalta el 1921 októberében, első útja, szinte Horthy nyomában oda vezetett. A második királypuccs során Budaörsön elesett református halottak felett már ő mondta az imát a Nemzeti Múzeum lépcsőiről, mellette ott állt Horthy Miklós pisztolytáskával oldalán, és tetszett neki az ima üzenete: a magyar-magyar ellentéteket az ő kormányzása fogja magasabb szintézisbe juttatni.

**A MAGYAR REFORMÁTUSSÁG
SZELLEMI VEZÉRE, 1921–1945**

Ravaszban azonban nem csupán Horthy, hanem a korszak jobboldali érzésű nemzedéke is magára ismert. „Abszolút erkölcsi tekintély,” a

„magyar reformátusság szellemi vezére,” az egyik „legmodernebb magyar gondolkodó”: ezek a minősítések mind Ravasz Lászlót illették a két világháború közötti magyar Országgyűlésben. Tízéves püspöki jubileumán, a budapesti egyházmegye gondnoka, Némethy Károly 1931-ben jelentőségét egyenesen Horthyhoz és Bethlenhez hasonlította: „a konszolidáció nagy művének, a 10 esztendő Horthy Miklós, és Bethlen István-korszaknak, a 10 esztendő Ravasz László korszak is egyik nélkülözhetetlen kiegészítő részévé vált”.^[247] Erős szimbolikus megjelenései voltak ennek a szimbiózisnak. Amikor 1930-ban felépült az első budapesti református templom, a kelenföldi Magyar Advent Temploma, annak a felszentelésén Horthy Miklós legfőbb hadúri minőségében vett részt, az egyházkerület lelkészei és világi tisztségviselői mellett nem mellékesen a teljes tábornoki kar is ott volt. Húszesztendő jubileumán arról írt a református sajtó, hogy szószéke „nemzeti szószék” lett.^[248] Az elismerések sem maradtak el: Ravaszt püspökként „méltóságos úr”, majd 1935-től, magyar királyi titkos tanácsosként „kegyelmes úr” megszólítás illette meg. Az irodalom konzervatív öregjei 42 évesen választották maguk közé az igen exkluzív Kisfaludy Társaságba, 1925-től pedig már akadémikus is lett, ráadásul rögtön az akadémikus hierarchia csúcsára jutott, hiszen egyből tiszteleti taggá választották, a ranghoz és szoros értelemben vett tudományos életművéhez képest szokatlanul fiatal korban. Ajánlása azonban ismét arra világít rá, mennyire erősen tudta Ravasz az ellenforradalmi konszolidációt, s annak vezéreszméjét, „a revíziós gondolatot” megtestesíteni: „Ravasz László székely véreink véréből származott s az elszakított Erdélyből szakadt hozzánk. Már fiatalon, mint kolozsvári theologiai tanár nagy tudományával, fényes szónoki s erős szervező tehetségével országos nevet szerzett magának. [...] A magyar intelligens közönség, felekezeti különbség nélkül, úgy tekint reá, mint a nehéz megpróbáltatások terhe alatt roskadozó magyarság egyik erős oszlopára. Ravasz Lászlót nagy filozófiai és esztétikai képzettség s az irodalom és történelem bámulatos ismerete mellett a költői képzeletnek szabadon csapongó szárnyalása s mindent átfogó ereje jellemzi. Ez az adománya teszi őt korunk egyik legnagyobb szónokává. [...] Magasan felette áll a kisszerű, szűkkeblű felekezeti felfogásnak. [...] Áthatja őt a meggyőződés, hogy mélyen megalázott nemzetünket csak az érzelmi közösség s osztatlan lelki egység emelheti újra fel.” Ezt az ajánlást az

Akadémia olyan korabeli konzervatív „nagyágyúi”, mint Pintér Jenő, Voinovich Géza, Négyesy László és Szinnyi József és Vargha Gyula jegyezték.^{249} Ravasz később a Magyar Tudományos Akadémia másodelnöki tisztét is betöltötte három éven keresztül. Székfoglaló előadását egy sodró retorikájú értekezés felolvasásával tartotta meg *Pál Athénben* címmel, amiben az „értékek modern anarchiájával” szemben a kereszténység kultúrákon átívelő életképességét bizonygatta. Tucatnyi más irodalmi egyesületnek is tagja lett, ezek közül talán legfontosabb a Magyar Szemle Társaság alelnöki pozíciója, amelyre Bethlen István kérte fel. Ravasz több fontos cikket írt a lapba, s annak szerkesztőjével, a katolikus Szekfű Gyulával kiváló viszonyban volt. Az Országgyűlés Felsőházába annak megalakulásakor, 1927-ben került be. Egyik díszelnöke volt a kor jobboldali egyesületeit a fajvédőktől a legitimistákig összefogó Társadalmi Egyesületek Szövetségének is. 1930-ban elsőik között kapta meg a tudósok és művészek számára alapított Corvin-láncot az „írófejedelm” Herczeg Ferenc és a kor kulturális elitjének más neves reprezentánsával együtt. Ravasz rendkívüli megbecsültségét az is jelzi, hogy nem csak a tudósvilág, de a két világháború közötti társasági élet legfontosabb fórumai is keresték a társaságát. Bár a katolikus püspöki és kanonoki nagyjavadalmasok színvonalát nem érhetette el jövedelme, akik mind 1000 kataszteri holdon felüli nagybirtokok hasznát élvezték, Ravasz László két világháború között vagyona alapján is a korszak elitjébe tartozott. Amikor leányfalui nyaralószomszédja, Móricz Zsigmond 1928-ban teológus barátainál a püspök jövedelme iránt érdeklődött, azt a választ kapta, hogy a püspöki jövedelem „fejedelmi”, 1600–1800 pengő/hó, ami a legnagyobb református püspöki fizetés. Mire Móricz melankolikusan megjegyezte, hogy ő csak konyha és háztartási költségekre fizet ennyi pénzt ki és legalább havi 3000 pengőre megy ki a kiadása, amennyi pénzt „tollal nem lehet megkeresni”.^{250} Mindenesetre Ravasz 1941-es évi jövedelem- és vagyonbevallása szerint éves jövedelme 53 082 pengő (igaz ennek tiszta jövedelme „csupán” 40 051 pengő), összes vagyona 231 976 pengőt tett ki.^{251} Mindezekért keményen megdolgozott, reményeit negyedszázadon át építette szívós magabiztossággal, aligha használták ki nálánál jobban a kedvező időt az anyagi és szellemi élet konzervatív reorganizációjára. 1921 és 1941 között az egyházkerületben 56 új templom, 75 iskola, 71 lelkészlak, 41 tanítói lakás, 85 gyülekezeti ház

épült. Leglátványosabb Budapesten és környékén volt a változás, ahol nem csak másfél tucat új egyházközség szerveződött, hanem a város architektúrájának szövetébe a csillagos tornyú erdélyi stílusú vagy éppen a korszerű betonesztétika formanyelvét magáénak valló modern református templomépítészet is beleszőtte a maga jelképrendszerét. Vasárnapi rádioprédikációit olykor egymillió ember hallgatta, hatása messze túlmutatott felekezete határain.

„AMIT AZ EVANGÉLIUM ÍGÉR,
AZT VÁLTSA VALÓRA A DEMOKRÁCIA”

Az 1944-es összeomlásokkor mindez a semmibe hullt. Miután november végén ismételen válasz nélkül maradt Serédi prímáshoz intézett felhívása egy közös egyházi tiltakozásra a „zsidók égre kiáltó szenvedésének” miatt, Szálasihoz írt levelében újból tiltakozott az üldözések ellen. Ez is válasz nélkül maradt. Decemberben már maga is bujkált, az általános káoszban nyilas suhancok a lakásán keresték, arcképeit összetörték. Elutasította, hogy a nemzetvezető kormányával együtt nyugatra meneküljön, karácsonykor még prédikált a Kálvin téren, utána feleségétől és családjától elszakítva gyalog ment ki a Városligetbe a Lorántffy Zsuzsanna Szanatóriumba, az utcákon az előző éjszaka legyilkolt zsidó holttestek heverték. A szanatórium pincéjében bujkált, ahonnan 1945. február 2-án tért vissza a bombatalálatot ért teológiára. Édesanyja az ostrom alatt halt meg, ideiglenes sírba temették.

Az első istentiszteletet február 11-én tartotta a Kálvin téri templomban. A falak remegtek még a Budát ágyúzó orosz aknavetőök lövéseitől, a szomszéd épületbe német lövedék csapódott, Ravasz prédikációja közben a szószéken rázkódott. A mondanivaló a helyzethez hasonult. „Mi a testnek vetettünk és halált arattunk” – mondta Ravasz az ágyúszótól és jövőtől egyaránt rettegő hallgatóságnak, s ebben az igehirdetésben hangzott el először a bűnbánatra való határozott egyházi felhívás: „Nincs nemzeti megújulás, [h]a ez a nemzedék továbbra is csak mást vádol, mást okol, és nem mer odaállni bátor bűnvallással magára venni a felelősséget.”^[252] 1945 áprilisában, az ostrom borzalmaiból ocsúdva pedig azt állapította meg, hogy „Isten ezt a nemzedéket választotta ki arra, hogy Magyarország eddigi történetének legsúlyosabb szakaszát átélje. [...] Az ország fiai közül akadt egy tábor, amely prédául

dobta az ezeréves művelődést. Lelkiismeretlenebb, okatlanabb és gonoszabb politikát még nem látott a világ.”^{253} 1945. június 4–10. között a Dunamelléki Egyházkerület valamennyi gyülekezetében egyhetes bűnbánati sorozatot tartottak, s a kiadott tájékoztató szerint az előadásoknak „mindnyájunk bűnét, tartozását és felelősségét fel kell tárnia, a magunk bűnét és nem másokét, mentegetőzés és prókátorság nélkül”.^{254} A bűnbánat a református egyház háború utáni évtizedének meghatározó diskurzusa lett. S mint ilyen hamar átpolitizálódott, eszköz lett az egyház irányvonalának és vezetésének meghatározásáért folytatott harcban.

1945 augusztusában a négy egyházkerület püspökei közös pásztorlevelet bocsátottak ki, amelyben az állt, hogy az ország romba dőlésének az erkölcsi romlás volt az oka. A megfogalmazás Ravasz igehirdetésére utalt: „Az ország vezetői és népe megfélekezett Istenről, az Ő örök Igéjéről és Törvényéről. Soha még olyan megcsúfolása nem történt a Tízparancsolatnak, mint amely ezen a földön az elmúlt évtizedben végbement. Rettenetes visszaélést űztek a keresztyén(ség) szóval; kisajátították azt egy hatalmi rendszer, egy csaknem teljes egészében keresztyén- és bibliaellenes ideológia alátámasztására, és sok esetben egyenlővé tették a gyakorlati antiszemitizmussal.” (Más hang volt ez, mint a katolikus egyházé. Az 1945. május 24-ei, első püspökkari tanácskozáson Grösz József a püspöki kar ideiglenes elnöke azt mondta: „nem hajlandó a múltban érdemeket szerzett embereket kivégezni, csak azért, mert nem tetszenek azoknak, akikkel a múltban szemben álltunk, és tulajdonképpen ma is szemben állunk. [...] Azt, hogy a fajtájukat jobban szerették, mint a zsidókat, és ennek kifejezést is adtak, senki rossz néven nem veheti tőlük. Ha ez antiszemitizmus, akkor ő is antiszemita volt, az ma is, és az lesz a jövőben is, jobban, mint valaha. Mert zsidó honitársaink a közelmúlt eseményeiből semmit sem tanultak.”^{255} Az értekezleten ott volt Mindszenty József veszprémi püspök is – hamarosan esztergomi érsek – s ő sem fogalmazott meg eltérő észrevételt.)

Ravasz a rettenetes pusztulás és a mulasztások ellenére úgy gondolta, hogy az „egyház egész öröksége ép”, s az „elpusztult világ gyilkos iszaprétegén” még meggyújthatja az első „áldozati gyertyákat”, amelynek nyomán „új fejezet kezdődhet rólunk a világtörténelemben”.^{256} Ez az új fejezet nem lehetett a régi egyszerű folytatása. Maga is

elismerte, hogy az a világ, amelyben 1943-ban utolsó nyilvános püspöki jelentése elhangzott, „századokkal fekszik mögöttünk”. Elnöktársa, az öreg Teleki József gróf 1945 nyarán meghalt, s vele együtt a magyar úri világtól is elbúcsúzott a református egyház. Az egyház világi vezetőségének jelentős része Nyugatra menekült, helyüket a presbitériumokban a zsinati tanács rendelkezésére feltöltötték. Ravasz tanulságképpen úgy rendelkezett, hogy a jövőben az egyház világi vezetőségét tisztán „lelki mérték” alapján, a magyar társadalom „minden rétegéből” kell kiválogatni. Az egyháznak nem csupán a fenntartása függött az eddig háttérben lévő munkás, kispolgári és szegényparaszti rétegtől, de a „lerongyolódott” középosztály helyett ez utóbbiak lehettek az új társadalom evangelizátorai is. Ravasz 1946-os püspöki jelentésében – addig elképzelhetetlen változás – Kőrösváry Györgyné gyári munkást és Balla András tímármestert citálja példaként, egyiket azért, mert ebédszünetben bibliaórákat tart és az üzemi tanács megdicsérte, másikat pedig az egyházközsége újjáépítéséhez nyújtott adományaiért. Az 1945 után az egyházban végigvonuló „ébredési hullámnak” jelentős részben ők voltak a résztvevői, sok esetben laikus evangelizátorai. A változások a püspököt is kemény döntési sorozatok elé állították. Hatvanharmadik évében járt, majdnem negyedszázada püspök volt, feleségénél 1945 húsvétján rákot diagnosztizáltak, s politikai múltja tehertételét is éreznie kellett. 1945 nyarán sajtókampányt kezdett ellene Supka Géza. A polgári radikális *Világban* azt szellőztette meg, hogy visszavonulni készül, s arról is keringtek hírek, hogy ügyészégi eljárást terveznek ellene.^{257} Bereczky Albert, aki képviselővé és a kultusztárca államtitkárává lépett elő az új világban, közbelépésével megakadályozta a lejáratai kísérletet. Viszont amikor 1945 nyarán az ambiciózus nyíregyházi lelkész, Békei Benő a püspökök között legfőbb szövetségesét, Révész Imrét akarta kiütni a debreceni püspöki székből, egyértelmű volt, hogy a saját egyházpolitikai céljait kereső Bereczky áll mögötte. De ez az akció sem sikerült. Révészt, aki püspöki székét önként bocsátotta választás alá, több mint 90 százalékos többséggel választotta újra egyházkerülete. Bereczky kínos magyarázkodásra, Békei bocsánatkérésre kényszerült.^{258} A viszonyok megszilárdulásával Ravasz nemcsak régi vetélytársa, Kováts J. István püspökhelyettes nyugdíjazását tudta elérni (utódja Muraközy Gyula lett), még azt is megengedhette magának, hogy 1946 tavaszán az

egyházkerület világi vezetőjének ne a kisgazda Nagy Ferenc miniszterelnököt, hanem saját régi munkatársát és barátját, Lázár Andor egykori igazságügyi minisztert választassa meg egyházkerülete közgyűlésével. (Bizalmatlanságát biztos fokozta az a tény, hogy Bereczky a Révész elleni akcióba Tildyt és a kisgazdapártot is bevonta.) Lázár megválasztása az egyházkerület főgondnokává mégsem ezért volt provokatív lépés, hanem mert 1935-ben, minisztersége alatt ítélték életfogytiglani börtönbüntetésre Rákosi Mátyást. S Rákosiról, a kommunisták vezetőjéről, aki formálisan miniszterelnök-helyettes volt, 1946-ban már mindenki tudta, hogy a „népi demokrácia” erős, sőt a legerősebb embere. (Az persze csak hab a tortán, hogy Lázárnak Rákosi elítélésében nem volt szerepe, sajnos ez azonban csak az Államvédelmi Hatóság székhelyén, az Andrássy út 60.-ban derült ki, két évvel később.) A politikai és egyben generációs őrségváltás ekkor még elmaradt, az viszont már látszott, hogy az új hatalom védelmében formálódik az egyházi ellenzék magva.

Ravasz azonban úgy vélte, van mozgástér. A templomok tele voltak, s papírhiány, infláció és az általános szegénység megannyi gondja sem tudta feledtetni, hogy az egyházak iránt nagy társadalmi bizalommal párosult az 1945-ös újrakezdés. Az egyházi hetilap, az *Élet és Jövő* 1948-ig nagyrészt Ravasz szócsöve volt, Muraközy Gyula szerkesztette. Rádiós istentiszteletet Ravasz 1947-ben is tarthatott. Az ostrom után azonnal hozzálátott az újjáépítés koordinálásához. Pap László teológiai tanár, a Budapesti Teológiai Akadémia vezetőjének személyében pedig a külföldi egyházi kapcsolatok koordinálásának nagy tehetségű, elhivatott egyéniségére lelt, akinek kitartó munkássága nyomán helyreálltak a háborúban megszakadt nyugateurópai egyházi kapcsolatok és nagy értékű pénz-, ruha- és élelmiszersegélyek érkeztek.

Szükség is volt mind az anyagi, mind az erkölcsi támogatásra. A református egyház előtt, mint az egész ország előtt, nehéz feladatok álltak. Ravasz értékelése szerint Magyarország volt a háború legjobban tönkrement áldozata, és az Egyházak Világtanácsának szervezetében az „evangéliumi internacionálé” erejét remélte „proletár internacionáléval” szemben a magyar protestantizmus támogatására megnyerni.^[259] Ez a számítása csak részben vált valóra, bár egy ideig úgy tűnt, hogy a magyar egyházak saját erejükből is megállnak. A harcok borzalmainak befejeztével a berendezkedő politikai hatalom, s

különösen a megszálló szovjet hadsereg nem támasztott nehézséget az egyház újjáépítése felé, az egyházi munkások mentesültek a közmunkák alól, lelkeszi igazolványt kaptak mozgásszabadságuk biztosítására: „Mindnyájunk számára örvendetes meglepetés volt az a határozott elvi jóakarát, amellyel az orosz parancsnokok támogatták az egyház munkáját” – nyilatkozta erről Ravasz.^[260] Eleinte hasonlóképp viselkedett a szovjet tankok nyomán az országba visszatérő Kommunista Párt is. Miként Rákosi fogalmazott: „És ha az elvtársak azt veszik észre, hogy a hallgatók nagyon vallásosak, az elvtársak ne tartózkodjanak Istennel spékelt jelszavaktól sem... Lássa a falusi [...], hogy a kommunista rendes ember, olyan, mint a többi.”^[261] A szovjetizálás rainált politikai menetrendjébe még az is belefért, hogy kommunista rohambrigádok jelentek meg egy-egy templom helyreállításán.

A lelkeszeknek egyébként túlnyomó többsége, majdnem háromnegyede szolgálati helyén maradt, közülük mégis sokakat elvittek az új hatalom rendőri szervei, bár az ürügy sohasem vallási tevékenységük volt. A tiszántúli egyházkerület tagjainak például majdnem egyötöde került 1944 vége és 1947 között rendőri eljárás alá, köztük Makkai Sándor volt erdélyi püspök vagy Uray Sándor főgondnok, Ravasz apóstársa. 1945 májusában a protestáns egyházak közös memorandummal fordultak az Ideiglenes Nemzeti Kormányhoz, melyben igényelték az egyházi szolgálat teljességének szabadságát, felszólaltak a polgári hadifoglyok érdekében és felajánlották a formálódó új rendszernek az egyház jóindulatát, kérve ennek kölcsönösségét. Kéréseik többé-kevésbé meghallgatásra találtak. A lefogott lelkeszek ügyében általában enyhe ítéletek születtek, és azok nagy részét is megsemmisítették másodfokon. Első egyházkerületi közgyűlésén Ravasz mégis felidézte a pusztulást, az elhurcolt lelkeszeket, a megszállás heteiben tömegesen meggyalázott lányok és asszonyok szenvedéseit, a gyászt a halottak felett.

Az újrakezdés reménye azonban nagy lendületet adott. A lelkeszi jövedelemkiegészítést az állam elkezdte folyósítani, engedélyezte az iskolai vallástanítást, működtek az egyházi iskolák. Az önkényes letartóztatások ellenére az egyházak saját soraikon belül maguk folytathatták le az igazolási eljárásokat, s az 1945 őszén tartott nemzetgyűlési választások kiscgazdaggyőzelme után arra is volt módjuk, hogy esetenként a politikai elítéltekért is közbenjárjanak. Szabó Imre

budapesti esperes járta a börtönöket, Ravaszék kegyelmi kérvényt nyújtottak be a köztársasági elnökhöz a halálra ítélt politikusok (Bárdossy, Imrédy) és katonák (Jány Gusztáv, Szombathelyi Ferenc) érdekében. Jány Gusztáv nem csupán a hírhedt doni hadparancs kiadója volt, hanem a honvédség protestáns egyházi szervezetének főgondnoka is 1944-ig. Őt ugyan nem sikerült megmenteni a kivégzéstől, de Tasnádi Nagy András érdekében eredményes volt a közbenjárás, a református lelkészből lett államfő, Tildy Zoltán köztársasági elnök kegyelemben részesítette és halálbüntetését életfogytig tartó fegyházbüntetésre változtatta.

1945 őszén Ravasz erőteljes politikai állásfoglalást is adott, kárhoztatta a földreform módját, ami az egyház földjeinek felénél kevesebbet hagyott meg a gyülekezeteknek, s kiszolgáltatta az állami fenntartás kénye-kedvének; a száguldó inflációt, amely a városi lakosságot teljes létbizonytalanságba taszította; az általános morális leromlást, mely megengedi az idegen javak eltulajdonítását; s a letűnt rendszerben pozíciót betöltők elleni politikai boszorkányüldözést. Sokat idézett értékelése szerint „Magyarországon a háború elvesztésével az egész politikai rendszer szélső jobboldalról olyan erővel vágódott át a szélső baloldalra, hogy ezt az átcsapódást méltán nevezhetjük az egyik legnagyobb forradalomnak.” Ez a „forradalom” Ravasz szerint a múlt bűneiből él, polarizálja a társadalmat, ahol a gyűlölet és irigység a régi, csak az ellenség neve változott meg, most már nem destrukciónak, hanem reakciónak hívják. Ravasz a polgári társadalom megrettent százezreinek érzéseit mondta ki, amikor arról beszélt, hogy „sokszor az a benyomásunk, mintha a jobboldali fasizmust baloldali fasizmus váltotta volna fel”. Éles ellentétben a két világháború közötti megnyilatkozásaival a demokratikus hagyomány és reformkori liberalizmus szabadságeszményei lettek politikai tájékozódásának új viszonyítási pontjai. Etikus államvezetést kívánt, az új államberendezkedést pedig a nyugati és főképpen az angolszász demokrácia nagy tanításaival igyekezett kiegészíteni. A köztársaság kikiáltása ellen nem jelentett be ünnepélyes tiltakozást, mint Mindszenty prímás, de Szabó Imre budapesti esperes a református hetilapban a köztársaság üdvözlése ürügyén a börtönökben sínylődő politikai foglyok sorsára hívta fel Tildy Zoltán figyelmét: „a nemzetnek nem a legrosszabb fiai már azt hiszik, nincs más bűnük, csak az, hogy

magyarok”.^{262} Ravasz is várakozó állásponton volt. Ahogy az 1945. augusztusi püspöki pásztorlevél fogalmazott: „amit az evangélium ígér, azt váltsa valóra a demokrácia”. Szabad egyházat kívánt a szabad államban, de időt kért addig, ameddig az egyház a saját lábára tud állni. Eszménye az egyház teljes anyagi függetlensége „államtól, politikától, minden világi hatalmasságtól”. Ugyanakkor elvárta, hogy az állami támogatás továbbra is illesse meg az egyházi iskolákat, és bizalmatlanul fogadta a nyolcosztályos általános iskola bevezetését, amiben (joggal) az államosítás előhírnökét látta. Ravaszt politikai tájékozódása 1945 után jobb híján vezette a Független Kisgazdapárt felé, hasonlóan a deklasszálódott háború előtti elit választásaihoz. A kisgazda-társadalom lelkiismeretéhez fellebbezett az egyház anyagi létalapját leromboló földreform ellen is: „meg vagyunk győződve róla, hogy a magyar kisgazda-társadalom széles rétege is elítéli azt a földbirtokrendezést, amely lelki édesanyját, az anyaszentegyházat kolduskenyérre szorítja”. Nagyobb hajlandósággal működött viszont együtt a katolikus egyház vezetésével. Mindszenty Józsefet kérlelhetetlen szembenállása az új politikai berendezkedéssel hamar a népi demokrácia ellenzőinek szimbolikus vezetőjévé avatta.

Harcos antikommunizmusa és határozott kiállása sok református rokonszenvét is elnyerte. „Nagyon erősen érzem a magyar közvélemény széles rétegeiben a református egyháztól való elfordulást azért, mert nem követjük Mindszenty példáját. Tiszántúlról a régi dzsentrikörökből az a figyelmeztetés jött, hogy a Pázmányénál is nagyobb térítési eredményekre lehet számítani, ha mi megfeledekezünk nemzeti hivatásunkról. A legnagyobb erőfeszitésembe került az illetőt nem szamarazni le és csendesen vezetni rá rettenetes tévedésére” – írta Révész Imrének 1946 nyarán.^{263} Az idézetből is látszik, hogy Ravasz nem került a bíboros bűvkörébe. Mindszentyt szűk körben „mártíromságra éhes” embernek nevezte.^{264} Nyilvánosan azonban a politikai ökumené jobban működött, mint valaha, Ravasz feladva korábbi, katolikus túlsúlyra vonatkozó aggodalmait, szinte kizárólag a keresztény egyházakat összefűző „lelki szolidaritásról”, „egzisztenciális kapcsolatról”, „egyetemes súlyú közös érdekekről” beszélt. 1946 őszén azt mondta, hogy nem kérdés többé, hogyan viszonyulnak a különböző felekezetek az államhoz: „ma az egész keresztyénség együtt áll vagy bukik”.^{265} A fakultatív hitoktatás bevezetésére vonatkozó 1946–1947

fordulóján tett kigazda kormányzati kezdeményezést a két keresztény egyház közös fellépése hiúsította meg, s a két egyházvezető nemcsak udvariassági látogatással tisztelte meg egymást, hanem addig példátlan módon Ravasz Lászlóval hosszú interjút készített az *Új Ember* katolikus hetilap és azt címdoldalán közölte. Az egyházak egységfrontja hatékonyabb ellenállást fejtett ki a kommunista egyeduralmi törekvésekkel szemben, mint az egyre inkább szétmorzsolódó polgári erők, de Ravasz előtt 1946 végén már nem volt kétséges, hogy az egyház a közeljövőben visszaszorul a közjogi és közéleti pozíciókból.

A szűkülő lehetőségek közepette azonban mind anyagilag, mind szellemileg nagy lendülettel folytatódott az újjáépítés, és jelentős társadalmi-demográfiai metamorfózis történt. A svábok kitelepítését Ravasz éppúgy antihumánus és antidemokrata dolognak minősítette, mint a Felvidék magyar lakosságának elűzését szülőföldjéről, de befogadásukat egyúttal az „erkölcsi megújulás” próbájának tartotta az ismét a trianoni határok közé kényszerült ország számára. Az újjáépítés próbáján biztosan sikeresen vizsgázott a református társadalom. A gyülekezetek élni akarását jelezte, hogy a növekvő vallásos igények kielégítésére új imaházak épültek szerte az országban, általában a hívek kétkezi munkájával. Ravasz László idős kora, betegségei és a nehéz közlekedési viszonyok ellenére 1946 nyarán végiglátogatta a háborús pusztítástól leginkább sújtott vértessaljai és baranyai egyházmegyéket. 1947 őszén a szépen kijavított Ráday utcai egyházkerületi székházban pedig már olyan tisztaság és rend fogadta, hogy még az is átsuhant a gondolatai között, talán csak rossz álom volt mindaz a pusztítás, amibe az ország és az egyház a háborúban belemerült.

AZ „EGYHÁZ BŰNEI” ÉS AZ EGYHÁZAK MEGTÖRÉSE

Az egyházban Ravasz László ellenzéke a bűnbánat és a bűnvallomás hívószavai mentén szerveződött meg. Nemcsak fiatal, ambiciózus, sokszor karrierista lelkészek, hanem olyan nagy öregek is az „egyház „bűneiről” beszéltek, mint Victor János és főként Bereczky Albert, aki egyre kevésbé titkolta egyházvezetői ambícióit, s ez utóbbinak politikai háttérrel is szerzett. 1945 tavaszán a Vallás- és Közoktatásügyi

Minisztérium politikai államtitkárává nevezték ki, s Tildy Zoltán bizalmából kisgazdapárti programmal nemzetgyűlési képviselővé is választották. Bár államtitkári pozícióját 1946-ban fel kellett adnia, a kommunista irányítású politikai rendőrség titkos megfigyelés alatt tartotta, de sem a Magyar Közösség pere, sem később Tildy Zoltán bukása nem okozta kegyvesztettségét, mert Rákosi Mátyás mindvégig őt szánta Ravasz utódjául. Bereczky azonban az embermentés hőse is volt, a Pozsonyi úti templom számos neves és névtelen üldözöttnek szolgált a vészkorszakban menedékkül. „Berci bácsi”, ahogy hívei nevezték, emellett népszerű igehirdetőként és karizmatikus lekipásztorként szerzett népszerűséget és tekintélyt magának. Naiv és felelőtlen módon elhitte, amit később „a keskeny út” hívószavával teológiai alapállássá is fejlesztett: az egyház hatalmi intézményként eljátszotta hitelét a múltban, most csak szerény munkatárs lehet a társadalmi igazságtalanságokat radikális forradalmi eszközökkel orvosló új rend kritikátlan szolgálatával. Victor János, aki 1919-ben rokonszenvezett a Tanácsköztársasággal, hasonlóan vélekedett. Kritikájuk elsősorban az egyház vezetését illetve, amiért a Horthy-rendszert szinte feltétlenül támogatva és a szélsőjobb ideológiai védelmében építették ki a két világháború közötti egyházi „reneszánszt”. Támadó fellépésük mégsem minősíthető egyszerűen hatalmi manipulációnak. Beleillett abba a nagy fordulatba, amely a baloldali gondolkodás konjunktúráját hozta Európaszerte, nemcsak ott, ahol a szovjetbarátság kötelező volt, hanem a Vasfüggönyön túl, a szovjet megszállás által nem érintett nyugat-európai értelmiségi közvéleményben is. Ez a fordulat a nyugati protestáns egyház vezetőinek gondolkozásában is erőteljesen jelen volt. Vissert' Hooft, az Egyházak Világtanácsának főtitkára azt kérdezte Pap Lászlótól, Ravasz megbízottjától Genfben, háború utáni első találkozásukon, hogy mutatkoznak-e a bűnbánat jelei az egyházban és belátja-e Ravasz, hogy hibázott merev konzervativizmusával. Tanácsai között pedig első helyen szerepelt, hogy a szovjet érdekszférába való kerülést a magyar református egyház használja fel arra, hogy az orosz ortodoxia felé kapcsolatokat építsen ki. (Ennek Ravasz is áldozott néhány kötelező mondatot a nyilvánosság előtt.) Pap Lászlónak Karl Barthtal is hasonló tapasztalata volt, ez utóbbi gúnyosan jegyezte meg, hogy „no ugye nem azok az ősgonoszok az oroszok, mint a nácik lefestették őket”.^[266]

Bereczky baloldali nézeteihez egyházi legitimációt a belmissziós egyesületek és az ébredés mozgalmaiból remélt, ezért is kötött szövetséget Békei Benővel, a Református Gyülekezeti Evangelizáció Baráti Társasága főtitkárával. Az 1945-ben országszerte elkezdődő „ébredési” mozgalmak a vallási élet hatalmas fellendülését hozták el. Ez a fellendülés nem volt felekezetspecifikus, hasonló jelenségek játszódtak le a többi protestáns, sőt a katolikus egyházban is. Csak ott sokkal inkább kötődött az egyházvezetés, mindenekelőtt az új prímás, Mindszenty József karizmatikus személyéhez és harcias antikommunizmusához. A protestáns egyházakban az ébredési mozgalom eleinte jóval kevésbé volt intézményesen megszervezve és koordinálva, ráadásul résztvevőinek többsége nem tekintett ellenszenvvel az új hatalomra. Az ébredés „motorjának” számító Bethánia Egylet vezetőinek korábban nem volt kapcsolatuk a Ravasz-féle egyházvezetéssel, az egylet főtitkára, Szikszai Béni emlékezéseiben fel is jegyzi, hogy a püspök 1948 előtt nem volt hajlandó fogadni őt. Érthető, hogy a bethánisták, bár Békeire elég bizalmatlanul tekintettek, Bereczky támogatói lettek.^[267] Az egyház vezetésének a legfőbb tehertétele azonban az volt, hogy a vészkorszak idején nem kelt „elegendő eréllyel” az üldözöttek védelmére, úgy, ahogy az „méltó lett volna Ura parancsához”. Ezt a Ravasz oldalán álló Szabó Imre budapesti esperes írta egy magánlevelében. A Jó Pásztor hangadó képviselői, Éliás József, Kádár Imre ezekben az években aktív és máig kevés figyelemre méltatott missziós tevékenységgel fordultak az üldöztetésből megmenekült zsidóság irányába, de ők lettek a legelszántabb ellenzéke Ravaszék folytatódó egyházi hatalmának. Ennek voltak érthető személyes motívumai is. Kádár Imre például egyetlen iát vesztette el a holokausztban, és zsidó származása miatt Békeinek is bujkálnia kellett a deportálások idején. Nem volt bizalommal Ravasz iránt Karácsony Sándor, a nagy hatású pedagógus és filozófiai író sem, aki az egyházi ifjúsági mozgalmak körében rendkívüli elismertséggel bírt. Ő és követői a népi baloldal egyfajta spirituális ágát képviselték és a háború után „jámbor lelkesedéssel úsztak be a politikába, néha egészen ki a balszélre, a Kommunisták Pártjához közelébe”.^[268] Az ellenzék többségét viszont mégis csak a pusztán karrierizmusból „átállók” alkották, Békei Benő mellett legtipikusabban az a Péter János, aki a harmincas évek végétől az egyházi sajtó egyik emelkedő csillaga volt, mostanra viszont Tildy Zoltán

köztársasági elnök személyi titkáráként már a kommunisták beépített embere lett, s a háttérben kitartóan dolgozott a régi egyházvezetés kompromittálásán és saját hatalmi ambíciói beteljesítésén. Az összeütközésre már 1945 októberében is sor került, amikor tanácskozott a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konvent Missziói Bizottsága, hogy mielőbb újjászervezzék a missziói munkaágakat. A tanácskozásra Békefi Benő *Egyházunk legsürgetőbb reformációs teendői* címmel beadványt készített, ami az egyházak bűnvallásán kívül a két világháború közötti „igehirdetésünknek a retorika gyámságától való felszabadítását” és a „világ felé való jófiúskodás börtönéből” való kiszabadítását kívánta. Félreérthetetlen célzások Ravasz életművére, igaz, a teológiaiilag nem különösebben művelt Békefi Barth dialektikai teológiáját is szemétdombra hajította volna.^[269] Ezt Muraközy Gyula, a bizottság vezetője elutasította, Békefiék pedig sértetten távoztak.

1946 augusztusában azonban Békefinek és Bereczkynek Nyíregyházán sikerült megszervezni egy országos lelkészkonferenciát az evangelizáció, a reformáció és az ébredés kérdéseinek megvitatására. A mintegy háromszáz résztvevő az államvasutak által rendelkezésükre bocsátott három nagy pullmannkocsiban utazott le Nyíregyházára és ott Bereczky és Békefi vezetésével megalakította az Országos Református Szabad Tanácsot. Az egyházszervezet kérdései mellett legfőbb céljuk az volt, hogy az egyház vezetésére nyomást gyakoroljanak. Álljon ki az új „demokratikus” államberendezkedés mellett és határolódjon el a múlt bűneitől, elsősorban pedig kérjen a maga és az egész nemzet nevében bocsánatot a mártírsorsot szenvedett zsidóságtól. Ezekben a hónapokban ez utóbbi követelésnek a fellángoló és néhol pogromokba csúszó antiszemitizmus is sürgős aktualitást adott. Ravasz 1946 tavaszán arról tájékoztatta Nagy Ferenc miniszterelnököt, hogy „az ifjúság már nem a kormányé, az értelmiség nagy része ellene van, a munkások keserűek, mindenki antiszemita”.^[270] Ugyanakkor az egyház vezetése egyoldalúan a kommunista párt agresszív térnyerésének tulajdonította az antiszemitizmus újraéledését, sőt a régi antiszemitizmus hangja körükben is megszólalt. Szabó Imre budapesti esperes azt írta naplójában, hogy a rendőrség tele van zsidókkal, Enyedy Andor tiszáninneri református püspök szerint az egyházak munkája a „rettenetes zsidó bűnök” miatt marad eredménytelen: „A zsidó például vagonszámra csempészhethet, a szegény embert egy kilogramm lopott

élelmiszerért elfogják. Tudomása van róla, hogy zsidó nudista táborok vannak országszerte. Cionista mozgalmak keletkeznek mezőgazdasági munka ürügye alatt. Vegyes nembeliek együtt nyaralnak és gátlástalan szexuális életet élnek.” Ravasz véleménye a megfogalmazásban különbözött, de ő is azt gondolta, hogy „a síró, panaszkodó zsidóság sérelmeihez görcsösen ragaszkodik s ezt jogcímként használja fel. Szinte élvezi a sérelem édességét a bosszú édességeért.”^[271] A Szabad Tanács vezetői tisztában voltak vele, hogy az egyház vezetése és a lelkészársadalom nem áll mögöttük, s Bereczkiből a forradalmi „élcsapat” öntudata szólt, amikor kijelentette: „A Szabad Tanácson az Isten szólt az Egyházhoz [...] ami [...] akkor is az egyház igaz szava lesz, ha például a Magyar Református Egyház presbitériuma vagy akár zsinati többsége az ellenkezőjét mondaná is.”^[272] A Kommunista Párt viszont mögöttük állt. Azt, hogy az államhatalom nem csupán ingyenes vasúti kocsikkal segítette Békeiek vállalkozását, az is jelezte, hogy a Keresztyén Ifjúsági Egyesület Ravasz vonalát támogató vezetőinek tavaszi letartóztatását követően 1946 nyarán Bereczkyék vehették át az egyesület vezetését. Ami még így is jobban járt, mint a Rajk László belügyminiszter által 1946 júliusában miniszteri rendelettel felszámolt katolikus egyesületek. Mindezek mögött Rákosiéknak az a törekvése állt, hogy a reformátusokat leválasszák a katolikusokról, de az egyházszakadás is lehetett volna a dologból.

Ősszel Bereczkyék Budapesten Országos Református Nagygyűlést tartottak, amelynek fő témája a „Hit útján a magyar jövő felé” volt. A rendezvényen Tildy Zoltán köztársasági elnök és felesége is megjelent. A háromnapos konferencia zárónapjának plenáris ülését Ravasz nyitotta meg „Megtartattunk” címmel, de ez részéről egyfajta politikus kármérséklés volt, az egyházszakadást akarta megakadályozni, a nagygyűlés fő szónoka ismét Bereczky volt, aki 1944 szégyenletes őszéről beszélt és két dolgot mondott. Az egyik, hogy nincs jövő, amíg a múltat „gyökeresen meg nem ítéljük”. A másik, hogy nincs jövő anélkül, hogy a jelenben adott új életlehetőséget „alázatosan és engedelmesen elfogadjuk”. Békeffy Benő felolvasta a nagygyűlés deklarációját, melyben a református egyház hitvallást tesz a demokrácia mellett. (A mintegy háromezer résztvevő számára a MÁV ismét félárú kedvezménnyel siettette a hűségnyilatkozat kimondását.) Ravasz kezdettől fogva csak a hatalmi harc eszközét látta a Szabad Tanács

tevékenységében. Stratégiája az egyházon belüli „hallgató többség” mozgósítása volt. 1946 szeptemberében az ORLE közgyűlésén Ravasz nagy visszhangot kiváltó beszédben állította maga mellé a református lelkésztestületet. Egyrészt megvédte a revíziós politika támogatását, amely a „négy országba szórt magyarság utolsó nagy összefoglaló gondolata” volt, másrészt szakított a bűnbánat hatalmi eszközzé süllyedt narratívájával. Lelkesek százainak zúgó tapsorkánja közben jelentette ki, hogy az egyház „nem kért bocsánatot a zsidóktól, egyszerűen azért, mert épp úgy nem helyes a mások bűnéért kérni bocsánatot, mint ahogy nem helyes a magunk bűne helyett mások bűnét vallani meg”.^[273] Ott és akkor Ravasz győzelmet aratott, a novemberi Nagygyűlés hozhatott akármilyen deklarációt, világos volt, hogy a lelkészi kar és a presbiterek túlnyomó többsége Ravasz mögött áll. A Szabad Tanács 1947 végére gyakorlatilag összeomlott. A mozgalmat elsősorban a belső meghasonlás, Bereczky és Békei összekülönbözése törte össze. Bebizonyosodott, hogy az egyházi közvéleménnyel nem lehet puccsot csinálni. Mégis a hatalmi küzdelem vállalásával, az antiszemita közérzületnek való udvarlással Ravasz nem csupán saját korábbi bűnvallásra felszólító nyilatkozatait hiteltelennítette. A magyar kereszténység zsidósághoz való teológiai viszonya is évtizedekre kompromittálódott, s ma is az emlékezetpolitikai küzdelmek hálójában vergődik reménytelenül. A bekövetkező események, a kommunista hatalomátvétel és Bereczkyék ebben játszott dicstelen szerepe most is sikeresen elfedi a tényt, hogy a zsidósághoz való viszonyban Ravasz a hamis önfelmentés útját választotta.

1946 utolsó napján a politikai rendőrség kirobbantotta az ún. köztársaság elleni összeesküvést. A Magyar Közösség elleni koncepciók perrel felgyorsult az addig sokaknak kétségesnek látszó „szovjetizálás”. A per, bár elsődleges célja a Kisgazdapárt szétverése volt, közvetlenül érintette az Ökumenikus Újjáépítési Iroda vezető munkatársait (igaz Pap Lászlót nem hallgatták ki!), de egy időre Bereczky is kényes helyzetbe került, mert az egyik fő vádlott, Arany Bálint közeli rokona volt. Kovács Béla elhurcolása a Szovjetunióba 1947 februárjában, Nagy Ferenc miniszterelnök száműzetésbe kényszerítése 1947 májusában, s az augusztus 31-én hatalmas csalásokkal tarkított „kékcédulás” választások után a demokratikus újrakezdet reménye végképp elsötétedett. Az alkalmazkodás kényszere a református egyház vezetésén is egyre jobban

éreződött. A négy püspök és az egyház világi vezetői, a Zsinati Tanács 1947. májusi nyilatkozata már szinte behódolás volt: „Vallást teszünk arról, hogy az új Magyarország életformái szívüinktől nem idegenek, s benne egy igazabb és boldogabb magyar élet Istentől rendelt kereteit fedezzük fel.” Ennek ellenére Ravasz 1947 végén, az egyházkerület közgyűlésén is megerősítette: „a demokrácia elvi tagadása mindannak, ami a rendőrállamra emlékeztet”. De még reménykedett, hogy van kibontakozás, igaz a kibontakozás iránya most már egyre kevésbé kedvezett a politikai reményeknek: „Kelet és Nyugat nagy kérdésében történelmi rendeltetésünk megmondja, hogy mit kell cselekednünk. Mi összes szellemi és lelki kapcsolatainkkal Nyugathoz tartozunk, de helyzetünkönél fogva keleti misszióra vagyunk kötelezve... Tájékozódunk kell most és itt. Egyik út jobbra, a másik balra vezet. Egyik Nyugat, a másik Kelet felé tart. A mi irányunk: Befelé és felfelé!”^[274]

„INKÁBB OKOS VOLTAM, MINT ERŐS” – KISZORÍTÁSA AZ EGYHÁZI ÉLETBŐL

1948, a „fordulat éve” az egyházak elleni harc meghirdetésével kezdődött, amelyet Rákosi nehezebbnek ítélt a politikai pártok önállóságának felszámolásánál. Közjogi státusuk és földbirtokaik elvesztésével az egyházak kiterjedt iskolahálózatuk révén a társadalom formálásának továbbra is hatalmas szereplői voltak. Az általános iskolák kétharmada, a középiskolák fele, a tanítóképzők háromnegyede az egyházak kezén volt, elsősorban a katolikus egyház fenntartásában. A katolikus iskolarendszer elleni döntő támadáshoz Rákosiék előbb a protestáns egyházakkal való valamilyen megegyezést akartak kieroszakolni, ehhez viszont el kellett távolítani azokat a vezetőket, akik ezt akadályozták. A református és az evangélikus egyházzal szemben a nyílt fenyegetést, az önkényes letartóztatásokat, a koncepciós pereket együtt alkalmazták a rejtett nyomásgyakorlással, és időleges taktikai engedményekkel, illetve egyfajta ideológiai udvarlással, például azzal, hogy az 1848-as szabadságharc és forradalom centenáriumát függetlenségi-protestáns hangszerelésben ünnepelték meg.

A református egyház elleni nyílt támadást egy evangélikus eseményen, Szabó József evangélikus püspök balassagyarmati beiktatásán vezették be 1948. március 18-án. Mihályi Ernő maga is „papivadék”, a köztársasági elnöki hivatal vezetője Tildy Zoltán képviselője, de valójában Rákosi Mátyás üzenetét tolmácsolva azt mondta: „A protestantizmus előtt nyitva áll a lehetőség csatlakozni a demokratikus erők nemzeti frontjához. A sürgős őrsekváltást joggal követeli az egyháztól a demokrácia... Hogyan bízhatna a demokrácia abban az egyházban, amelynek egyik legfőbb világi vezetője igazságügy-miniszterséget viselt abban a rendszerben, amely Rákosi Mátyást, nem egy párt, hanem az egész magyar nemzet egyik legkiválóbb vezetőjét börtönbe zárta?” A püspöki beiktatáson Ravasz László is ott volt. Két héttel később Lázár Andort letartóztatták, s bár még aznap este kiengedték, szabadulása másnapján, április 2-án átadta Ravasz Lászlónak egyházkerületi főgondnoki tisztéről való lemondását. „Remélem – írja lemondólevelében –, hogy ezzel a lemondásommal az adott körülmények között szolgálatot tehetek egyházamnak.” Lázár lemondatása csak a kezdet volt. Lázár Andor eltávolításával a református egyház elleni hajsza nem ért véget.

Ravasz László lemondatása nagyobb körütekintést kívánt. Csupa református ember, így Veres Péter honvédelmi miniszter, a Nemzeti Parasztpárt vezetője, Dobi István, a „felszalámizott” és kommunista befolyás alá került Kisgazdapárt elnöke március 31-én felkereste Ravasz Lászlót, hogy rávegyék püspöki tisztéből való távozására. Veres Péter nem sokat köntörfalazott, azt mondta, hogy az „egyház vezetőitől elvárják azt a bölcsességet, szeretetet és krisztusi áldozatosságot, hogy mikor személyük politikailag elfogadhatatlanná vált, hozzák meg azt az áldozatot, hogy lépjenek vissza, s ne várják meg, hogy politikai erők brutalitása érvényesüljön.” Ravasz értette a célzást, de lemondását az őszi közgyűlésre kívánta bejelenteni. Abban bízott, hogy így saját maga rendezheti el utódlását, amire úgy vélte, Muraközy a legalkalmasabb. De az események felgyorsultak. Április 1-jén – azon a napon, amikor Lázár Andort elvitte az ÁVH – Bereczky Albert és Victor János, három nappal később Bereczky és a magyarországi körúton levő Karl Barth látogatták meg Ravaszt. Mindannyian a lemondásra kapacitáltak, utóbbi egyenesen Péter Jánost ajánlotta utódjául. A svájci-német teológus a háború utáni protestantizmus igazi „nagyágyúja” volt, mozgósítása Ravasz ellenében

az „őrségváltók” nagy fegyverténye volt. Barth igazi naivitással előadott javaslata sem ingatta meg azonban Ravaszt, hogy ősz előtt nem vonul vissza. Április 8-án a köztársasági elnök hivatalában folytatódott a nyomásgyakorlás. Itt Tildy Zoltánon – akitől a kommunisták néhány hónappal később szintén megszabadultak – és Ravaszon kívül megjelent a többi püspök is, rajtuk kívül Bereczky Albert, Makkai Sándor, Victor János, valamint Mihályi Ernő, Dobi István, Házi Árpád és Veres Péter. A résztvevők itt abban állapodtak meg, hogy a Zsinati Tanács újabb deklarációt készít az egyház és a demokrácia viszonyáról, ami az egyház és állam megegyezésének elvi alapját képezheti. Ravasz megerősítette, hogy ősz előtt nem távozik, amit a résztvevők elfogadtak.

Rákosi azonnali távozást kívánt és személyes találkozóra hívta a püspököt. Aki erre el is ment. Április 14-én délelőtt Rákosi parlamenti dolgozószobájában két órán át tárgyalt Ravasszal, ez utóbbi emlékei szerint „udvarias formák között, de súlyos tartalommal”. Rákosi látható tájékozottsággal rendelkezett a protestantizmus belső viszonyairól. Azt mondta Ravasznak, hogy a kiegyezés után a református egyház letért a nép útjáról, és a Tiszák feudalizmust védő kormányzatának, majd 1920-at követően Horthy rendszerének szövetségese lett, Ravasz pedig a „Horthy-Magyarország keresztyén főpapja”. Rákosi azt is elismerte, hogy már 1945-ben gondolkodtak azon, hogy „elbánjanak vele”. Ilyen előzmények után nem okozhatott meglepetést Ravasznak, hogy ez utóbbi szabályosan megzsarolta: „a kormányzat szükségesnek látja, hogy ön a református egyház vezetésétől visszavonuljon... A döntés természetesen az Ön dolga, de tudnia kell, hogy a visszautasítást hadüzenetnek tekintjük, s a következményeket könyörtelenül alkalmazzuk.” Ravasz nem vesztette el hidegvérét, azt is tudta, Rákosinak nem érdeke belőle mártírt csinálni, mert akkor nem személyesen győzködné. Illendő formák közt közölte, hogy egyháza nyugalma érdekében a hónap végéig konventi és zsinati elnökségről, május 15-ig pedig duna-melléki püspöki állásáról is lemond. Rákosi kívánságára arra is vállalkozott, hogy utódjaként ő maga fogja Bereczky Albertet ajánlani és megválasztását aktívan fogja segíteni. Mindezek fejében Ravasz egy ideig megtarthatta Kálvin téri lelkeszi állását, zsinati tagságát, magas nyugdíjat kapott, és 1948 nyarán ő vezette a protestáns egyház küldöttségét az Egyházak Világtanácsának amszterdami alakuló gyűlésére. Emlékirataiban döntését így kommentálta: „Kényszerítés

volt-e lemondásom – döntse el magára nézve az olvasó. Én azt mondom, nem, mert nekem szabad volt a felszólításra nemet mondanom és vállalni a legalább 15 évre szóló börtönbüntetést.”^{275}

Május 11-én az általa összehívott utolsó rendkívüli egyházkerületi közgyűlésen lemondott püspöki tiszteről, és a református egyháznak azt ajánlotta, hogy ne engedjen annak a kísértésnek, hogy táborába gyűjti az elégedetlen és ellenzéki elemeket, mert ezáltal könnyen „illegális párttá” alakulhat, ami a kormányzatot arra bírja, hogy „saját politikai pártjának hatalmi érvényesülését az utolsó egyetlen akadálnak, az egyházak politikai letörésével biztosítsa”.^{276} Beszéde nem csak a megrendült egyházkerületi közgyűlés hallgatóságára tett nagy hatást, Rákosi Mátyás hosszan idézte a munkáspártok „egyesülésével” létrejött Magyar Dolgozók Pártjának alakuló kongresszusán, 1948 júniusában. Cinikus gesztusa alig burkoltan a megtörhetetlen Mindszentynek üzent. Rákosinak a református egyházzal kapcsolatos számításai maradéktalanul teljesültek, a vezérét vesztett református tábor innentől kezdve engedelmesen eljátszotta „reakciós” katolikusokkal szemben a „jó egyház” szerepét. A Ravasz helyébe lépő zsinati és konventi elnök, Révész Imre 1948. október 7-én aláírta a valójában állami diktátumként az egyházra erőltetett megegyezést, amely a rendszerváltozásig a református egyház és az állam viszonyának alapvető dokumentuma maradt. Annak ellenére, hogy az abban foglaltakat az állam már szinte az aláírás pillanatától kezdve folyamatosan megsértette. Révész egyházával s magával is meghasonulva 1949 őszén távozott a tiszántúli püspöki székből és Debrecenből is, utódának azt a Péter Jánost választotta a fásult tiszántúli reformátusság, aki ugyanakkor – igaz egyelőre titokban – a Magyar Dolgozók Pártjának is tagja lett, a következő években pedig az egyházi bolsevizáció legkönyörtelenebb végrehajtójának bizonyult.^{277}

EPILÓGUS: „AZ ÉN VILÁGOM SEMMIVÉ LETT”

Ravasz 1956 októberének rövid szabadságában visszatért egyháza élére, az általa létrehozott református megújulási mozgalom 1956 őszén, a forradalom leverése után is képes volt a református presbitériumok

túlnyomó többségét egyesíteni, de a Ravaszt és társait 1957 tavaszán mégis elhallgattatta a kádári megtorlás, s a református egyházban a hatalmat kiszolgáló oportunista egyházvezetés újra felülkerekedett. A hátralévő két évtized igazából a számvetése maradt. Ravaszt 1956 forradalma és benne a munkásság szerepe mélyen megérintette. 1958-ban – mintegy „maga mentségeként” – egy magánlevél-fogalmazványban azt írta: „Tiszta szívvel és jó lelkiismerettel állítom, hogy engem éppen az 1956. évi események győztek meg és tettek a szocialista államrend hívévé [...] Marxista nem voltam és nem leszek, a diktatúrát nem tartom alkalmas államvezetési eszköznek. Hiszek a demokráciában és a népek testvéri együttélésében. De erőszakkal senki sem tehet azzá, ami nem vagyok és nem voltam: ellenforradalmárrá.”^[278] Ebben a megállapításban inkább az 1956-os forradalom munkástanácsai iránti csodálatot kell látni, hasonló értékelést ahhoz, ahogy Hannah Arend értékelte a magyar forradalmat, semmint gyökeres társadalomfilozófiai fordulatot Ravasz korábbi gondolkodásához képest. A kései Ravaszra inkább az igaz, amit a barát és tanítvány, az egyháztörténész Révész Imre írt: „Megrendítő – az álláspontokhoz való rendületlen ragaszkodás mellett különösen is – a nagyon fontos pontokon megnyilvánuló önkritika.”^[279] A kommunista hatalomtól rákényszerített belső száműzetésében elismerte, hogy „[a]z a világ, amelybe beleépült az én világom, semmivé lett. Alapeszméje: a nemzeti érzés, a magyar lelki integritás elvesztette jelentőségét.” 1962-ben írta ezeket a sorokat a család és néhány hűséges barát szűk nyilvánosságának. Úgy tűnt, bukott emberként halt meg 1975-ben. Kórházi betegágyánál lányai és a korszak egy másik száműzöttje, a tőle gyökeresen eltérő gondolkozású, őt mégis nagyon tisztelő Bibó István – Boriska lányának férje – látogatták. 1975 nyarán temetésén mégis több ezer ember szorongott az augusztusi hőségben. A kálvinista diákból lett marxista irodalomtudós Király István felháborodva jegyezte fel naplójában, hogy a gyászoló gyülekezetben ott volt egyik legjobb barátja, Czine Mihály is: „Ravasz egy vén reakciós volt, Horthy közeli barátja. Mindig ellene volt Adynak, Ady Magyarországnak, a Horthy-rezsim jelképe volt. Igaz az is, hogy németellenes volt a háború vége felé. De még akkor is, amint Kállay, ő is egy angolszász megoldást várt, szemben állt Oroszországgal és a kommunizmussal. Igaz, hogy nem szavazta meg a harmadik zsidótörvényt, de az is igaz, hogy mindig

antiszemita volt, és felszólalt az első zsidótörvény érdekében. Miért van az, hogy [...] Czine sír ezért az emberért, önmagát siratja a temetésen. Nagyon nagy türelem kell ahhoz, hogy a baloldali gondolkodást elfogadtassuk a magyar tömegekkel. – A Ravasz temetésén zokogó magyar provincializmus és az Európát emlegető beszédek ugyanabból a forrásból erednek. Vitáznak egymással, mint urbánusok és népiesek, de bármely pillanatban hajlandók egységfrontot alkotni a Szovjetunió ellen. Hogyan lehetne ezt a két érzést a Szovjetunió, a kommunizmus érdekében egyesíteni?”^{280}

Király István prognózisa – ma már látjuk – nem teljesedett be. Népiek és urbánusok azóta sem fogtak össze egy közös európai magyarság programjában, de Ravasz is tévedett, a nemzeti érzés ma szerte Európában – és Magyarországon különösen – politikát csinál, igazi nacionalista reneszánszot élünk. Ravasz akadémiai tagságát 1989-ben helyreállította a Magyar Tudományos Akadémia Illyés Gyuláéval, Keresztury Dezsőéval, Herczeg Ferencével és Pátzay Páléval egyetemben.^{281} Megérdemelten került ebbe a névsorba élete és politikai szereplése minden ellentmondásával. Ekkor jelenhetett meg az Ady-kutató Vezér Erzsébet húsz évvel korábban, 1969-ben készült – de publikálni nem engedett – interjúja Ravasz Lászlóval, amiben az idős püspök őszintén elismerte tévedését az Ady-kérdésben.^{282} De talán nagyobb jelentősége van annak, amit 1945 előtti sikereiről és 1945 utáni kudarcairól közös tanulságként fogalmazott meg az *Emlékezéseimben*: „eredményeim, csalódásaim sok igazolást nyújtanak arra, hogy az egyház lelki legyen, független legyen, ne kapcsolódjék politikai rendszerekkel és a szolgálatban találja fel hivatását”.^{283}

Both Noémi Zsuzsanna

JAKÓ ZSIGMOND ÉS IMREH ISTVÁN^{284}

A huszadik század sorsfordulóinak következtében jelentősen megnőtt a kisebbségben élő magyar történészek száma, a Magyarország határain kívül tevékenykedő kutatóknak azonban egyedül Erdélyben sikerült csoporttá szerveződniük.^{285} Jakó Zsigmond és Imreh István a „kolozsvári magyar történetírói iskola” két meghatározó egyénisége volt.^{286} Szocializációjuk és világszemléletük különbözősége ellenére a második világháborút követően hasonló keretek között tevékenykedtek, s történetírói munkásságuk egyaránt a két világháború közötti erdélyi magyar történetírás hagyományaiba illeszkedik. A két életmű párhuzamos áttekintésével az erdélyi magyar történetírók a 20. század második felében jellemző integrációs modelljének két lehetséges példáját szeretném vázolni.

Jakó Zsigmond 1916-ban a partiumi Biharfélegyházán, a későbbi magyar–román határtól alig pár kilométerre, háromgyermekes értelmiségi családban született. Szűkebb környezetének írott és tárgyi emlékek iránt tanúsított érzékenysége korán felkeltette benne a történelem iránti érdeklődést, így 1934-ben a pesti egyetem történelemtudományi és klasszika-filológia szakára iratkozott be. Olyan kiemelkedő tanárok keze alatt formálódott, mint Hajnal István, Domanovszky Sándor, Szentpétery Imre, Szekfű Gyula és Mályusz Elemér. Utóbbinak jelentős része volt abban, hogy Jakó Zsigmond a medievisztika és a kora újkor kutatása mellett kötelezte el magát. Doktori dolgozatát is Mályusz Elemérhez írta szülőföldje, Bihar megye népiség- és településtörténetéről. Monográfiája 1940-ben a Mályusz által szerkesztett *Település- és Népiségtörténeti Értekezések* című sorozatban, könyv alakban is megjelent. Munkáját az Akadémia Kőrössy Flóra-díjban részesítette. Tanulmányainak befejezését követően rövid gyakornokoskodás után Jakó Zsigmond a Magyar Országos Levéltár alkalmazottja lett, 1941-ben azonban régebb óta dédelgetett tervének

megfelelően Kolozsvárra költözött, ahol az Erdélyi MúzeumEgyesület (EME) levéltárában Kelemen Lajos főigazgatósága alatt kezdett el dolgozni. Budapesten szerzett tudása így Kelemen Lajos révén egészült ki az erdélyi levéltárügyben és történelemkutatásban nélkülözhetetlen ismeretekkel és tapasztalatokkal.^[287]

Imreh István 1919-ben a háromszéki Sepsiszentkirályon látta meg a napvilágot.^[288] Benkő Samu jellemzése szerint apja „az a fajta falusi székely volt, aki már nemcsak a lóhoz értett, hanem gépkocsihoz is”.^[289] Teherfuvarozástól kocsmatartásig sok mindennel megpróbálkozott, idős korában tisztviselőként kereste meg kenyerét. Habár otthonról korán elkerült, a székely falu és a paraszti környezet Imreh István később kibontakozó tudományos tevékenysége során kiemelt jelentőséget kapott. Az elemi iskola elvégzését követően középiskoláit Kolozsváron és Brassóban végezte. Ezen időszakban figyelme a képzőművészet, majd apjának ösztönzésére a kereskedelem irányába terelődött. 1940-ben a Kolozsvárra visszatérő Ferenc József Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karára iratkozott be. Egyetemi tanulmányainak időszakában többek között a Boér Elek, Kislégi Nagy Dénes, Búza László, Kovrig Béla és Teleki Géza óráit látogatta, közelebbi kapcsolatba azonban az Erdélyi Tudományos Intézet munkatársaként dolgozó Venczel Józseffel került. Együttműködésükre a Venczel József irányításával zajló bálványosváraljai falukutatás, illetve az Imreh István Erdélyi Tudományos Intézettől kapott ösztöndíja adott alkalmat. A váraljai terepmunka során érvényesülő szemléletnek és az itt alkalmazott módszereknek Imreh István kutatói egyéniségének formálásában kiemelt szerepük volt, az Erdélyi Tudományos Intézet ösztöndíja pedig a székely közbirtokosságok témakörében folytatott kutatásait mozdította elő. Ily módon Rajty Tivadar, a Közgazdaságtudományi Kar dékánjaként még a szovjet hadsereg Kolozsvárra való bevonulását megelőzően bejelenthette Imreh István *Székely közbirtokosságok* című doktori értekezésének elfogadását.^[290]

A második világháború utáni események és az impériumváltást szentesítő 1947-es párizsi békeszerződés hatására az erdélyi magyarok közül sokan a repatriálás mellett döntöttek. Jakó Zsigmond és Imreh István, a közösségi érdeket az egyéni érvényesülés elé helyezve a kisebbségi létforma vállalása mellett döntött. Jakó Zsigmond 1944-ben egyéves bécsi ösztöndíjról mondott le, a következő évben pedig az

egyetemi katedrájától megfosztott Mályusz Elemér helyének elfoglalására vonatkozó lehetőség elől tért ki.^[291] Miután a döntéseket megelőző dilemmák és bizonytalanságok megragadására csak ritkán van lehetőség,^[292] hosszabban idéznék Jakó Zsigmond a felkínált állás kapcsán 1945. augusztus 24-én keltezett Mályusz Elemérnek küldött leveléből: „Sok vívódással, kétségbeesésekkel, megaláztatásokkal telített mindennapjaim közül is kiemelkedett a tegnapi évforduló napja, amikor Professzor Úr üzenetét megkaptam. Bár rolóimat is leeresztettem, hogy a város új lakóinak örömujjongása ne érjen el hozzám, mégis annak a fojtogató idegen világnak a moraja volt a levél kísérőzenéje. Furcsa, különös érzés szállt meg rövid időre. Körülöttem ez a világ, mely az emberi élet előfeltételeit is meg akarja vonni tőlem, mert magyar vagyok, a teljes ridegségében kibontakozó kilátástalan jövő – s kezemben a levél, mely lehetőséget kínál, hogy kicsússzak ebből a fojtogató gyűlölet-posványból. Egy év óta ekkor ébredt fel bennem először a gondolat, hogy nem örülség ordító csordával szemben azokkal az eszközökkel megállni, melyekkel én rendelkezem? Mert úgymint lehet a vége? Csakis az, hogy előbb-utóbb keresztülgázolnak rajtam. Fiatal vagyok s olyan példákat szolgáltatott a közelmúlt s szolgáltat a jelen, hogy bennem is feltámadt valami különös érzés: menni, futni, menekülni innen, s ha a többiek már nem segíthetnek, akkor legalább én élhessek ember módjára. Néhány percig nagyon boldog voltam: mégsem csap össze a fejem felett az áradat, mert lábam alatt szilárd már a talaj.” Végül mégis más álláspontra jutott. Döntését a következőképpen indokolta: „A tavalyi összeomlás idején, de azóta is számtalanszor volt alkalmam tapasztalni, hogy miként mondanak csütörtököt »elismert tekintélyeink« és hogy bizonyos esetekben és helyeken józan ésszel, egyenes gerinccel, némi kockázat vállalásával mennyit segíthet egyetlen ember is. Abban a szegényes épületben, amit a romokból összetákolunk, nekem is jutott szerep. Nyilván azért, mert más nem csinálta azokat. Ha most én is a dolgok könnyebbik végét választanám, egy újabb területen akadna meg a munka, mert itt igazán minden magyar szakember »pótolhatatlan« t.i. tényleg nincs akit helyére állítsanak. [...] Én el vagyok szánva, hogy minden körülmények között helyemen maradok, s ha innen erőszakkal eltávolítanak, akkor is Erdélyben maradok s igyekszem a magyar történeti kutatást arra az útra terelni, melyet a Professzor Úr kijelölt.”^[293] Mindezt annak ellenére,

hogy a körülményekkel tisztában volt. Közvetlenül a román katonai közigazgatás bevezetését követően már úgy látta, hogy „a »demokrata« Romániának csak a jelzője új, de »fasiszta« elődjétől semmiben sem különbözik. Nem változott itt semmi. A régi eszközök, hang, irányvonal.”^{294}

Jakó Zsigmond 1947-től rövid megszakítással 1981-es nyugalomba vonulásáig volt a Bolyai, majd az 1959-es egyesítéssel létrehozott Babeş-Bolyai Tudományegyetem magyarságtörténetet, később segédtudományokat és a paleográfiát oktató professzora. Ezzel párhuzamosan a Román Akadémia 1949-ben létrehozott kolozsvári Történeti Intézetének munkatársaként is dolgozott. Miután előadókészségével elégedetlen volt és saját elmondása szerint a megismert dolgok közlésének vágya sem munkált benne, a kutatómunkát második helyre szorító tanári hivatással újabb áldozatot vállalt.^{295} A jól képzett szakemberek hiányának problémája és az „utánpótlás” kérdése azonban már huszonévesen foglalkoztatta. Katedrája mögül kezdettől fogva arra törekedett, hogy Mályusz óráinak tanulságait Erdélyben is meggyökereztesse. Miként azt tanárának írta: „Valamit szeretnék továbbadni abból, amit én négy esztendő alatt közös szerda-délutánjainkon magamra szedtem. Ott egészen közönséges és magától értetődő dolgokat: lelkiismeretességet és alaposságot, a tudományos egyetemi munkának való becsületét, az állandó egyenletes és fegyelmezett munkát, áldozatvállalást eszmékért és a közösségért.”^{296}

A szociális problémák iránt érzékeny és a népi mozgalom baloldali irányzatának szellemisége, kiváltképpen Erdei Ferenc társadalomszemlélete által megérintett Imreh István, Jakó Zsigmonddal ellentétben hitt a népi demokrácia elveiben és azok megvalósíthatóságában. Ezt írásai mellett háború utáni szerepvállalása is jelzi: három barátjával együtt alapító tagja volt a Munkások Általános Gazdasági és Ipari Szövetkezetének (MÁGISZ), melynek célja a szervezet alapszabálya szerint „az erdélyi dolgozók gazdasági és szociális érdekeinek védelme a kölcsönös támogatás és kollektív munka alapján életszintjük emelése, kulturális és közegészségügyi viszonyainak javítása és előbbre vitele” volt.^{297} Emellett a MÁGISZ deklarált céljai közé a társadalmi és gazdasági élet kollektív újjászervezése is beletartozott. Ennél is fontosabb, hogy 1945-ben Imreh István belépett a Román

Kommunista Pártba,^{298} s eközben a kormánnyal együttműködésre kész Magyar Népi Szövetség céljaival is azonosult.^{299} Mindezt és Imreh István székelységgel szemben érzett hivatástudatát tekintetbe véve valószínű, hogy a budapesti Társadalomtudományi Intézetben Bónis György közvetítése révén kilátásba helyezett álláslehetőség komolyabban nem foglalkoztatta.^{300} Annál is inkább, mivel a pesti ajánlattal egyidejűleg kapott kinevezést a kolozsvári egyetemen, majd a Román Akadémia Történeti Intézetében.

Imreh István 1948-tól a magyar nyelvű történelemoktatás 1983-as felszámolásáig volt a kolozsvári egyetem jog- és közgazdaságtudományi, majd történelemtudományi karának tanára. Számára a történettudomány a jelen megismerését, sőt átalakítását szolgáló eszköz volt, mely célját akkor teljesíti be, ha hatással van a környezetre. Ez az oka annak, hogy a kutatómunka mellett tanári szerepében is otthonosan érezte magát. Jogtörténetet, majd egyetemes új- és jelenkortörténelmet adott elő, ezek mellett ún. speciális szemináriumot tartott. Ez utóbbi keretében alkalma nyílt saját kutatási eredményeiről is beszélni diákjainak, akik rajongtak érte. Ugyanez igaz lelkesedéssel végzett tudománynépszerűsítő előadásainak közönségére is, akik körében közkedveltsége esetenként a helyi plébánoséval vetekedett.^{301} Noha előléptetése több évtizedes tanári működése során több alkalommal is napirendre került, Imreh István professzori címet nyugdíjba vonulása előtt nem kapott.

1944 májusában Jakó Zsigmond még erdélyi „népesedés- és nemzetiségtörténeti Csánki-ként” gondolt önmagára,^{302} az egyre erősödő nyomás következtében azonban népiség- és településtörténeti kutatásai kényszerűen abbamaradtak. A *gyulai vártartomány úrbáriumai*, illetve *A magyarpataki és a kalini hamuzsírhuta története* című köteteinek^{303} megjelenését követően úgy gondolta, hogy a gazdaság- és társadalomtörténeti kérdések tárgyalásakor érvényesítendő elvárásokat nem tudja összeegyeztetni tudományos meggyőződésével.^{304} Az 1950-es évek derekától az ideológiailag semlegesebb művelődéstörténeti kérdések kutatását tartotta célszerűnek. Kezdetben értelmiségtörténettel és az anyanyelvi írásbeliség kialakulásával, ezt követően az erdélyi könyvkiadás-, könyv-, illetőleg könyvtártörténet kérdéseivel foglalkozott. Ez irányú kutatásainak jelentős állomása volt az 1976-ban megjelent *Írás, könyv, értelmiség* című kötet és a Radu

Manolescuval közösen írt, román és magyar nyelven egyaránt megjelent a latin írás történetét összefoglaló kiadvány.^{305} A 18. századi erdélyi emlékiratirodalom egyik kiemelkedő darabjának, Rettegi György emlékiratának a közzétételével az erdélyi kora újkori forráskiadás mintaszerű példáját teremtette meg.^{306} A gyakori kitérők ellenére Jakó Zsigmond életművét egységesnek tekintette. Egy 2000-es évek elején készült interjúban tett nyilatkozata szerint „Az intézményi keretek kényszerű változtatása [...] nem jelentette a távlati tervek feladását, hanem csak a teendők sorrendjében hozott változást a megvalósítás lehetőségeihez igazodva.”^{307}

Imreh István az államszocializmus időszakában megjelent nagyobb lélegzetű művei a gazdaság- és társadalomtörténet tematikájába illeszkednek. A Dimitrie Gusti nevével fémjelzett monografikus szociológiai iskolához, Mályusz Elemérhez és az *Annales* irányzatához is kötődő regionális léptékű elemzései döntően a Székelyföld, illetve a „rendtartó és törvényhozó” székely falura koncentrálnak.^{308} Imreh István esetében a témaválasztás nem „kényszerpálya” eredménye volt, mint ahogyan ez Jakó Zsigmond mellett pl. a forradalom és szabadságharc történetének kutatását kényszerűen mellőző Egyed Ákosról vagy a Wesselényi-életrajzról lemondó Csetri Elekről is elmondható.^{309} Nála a „mindennapok történelme” és a struktúrák iránti érdeklődés szocializációjának és szakmai formálódásának következménye volt. Ars poeticája és világszemlélete az 1960-as és 1970-es években az aktuális pártkurzussal viszonylag könnyen összeegyeztethető volt, így elveinek feladása nélkül, kisebb kompromisszumok árán publikálhatott. Pályájának csúcsán önmagát a „székely faluközösség nótáriusának” tekintette,^{310} elragadtatottabb pillanataiban pedig odáig ment, hogy kijelentette, „amióta az eszemet tudom, szeretnék székely paraszti írásokat megjelentetni”.^{311}

A tanári és kutatói munka mellett Imreh István és Jakó Zsigmond esetében is érdemes kitérni a tudományszervezés terén végzett munkájuk eredményeire.^{312} Az intézményes háttér hiányát pótolni hivatott szerepkör betöltésének igényét a programadó írások jelzik, az eredményeket pedig egy-egy kiadvány példázza. Az Imreh István bábáskodásával elkészült *Változó valóság* című szociográfiai és szociológiai tanulmányokat közlő sorozat első és második darabja 1978-ban, illetve 1984-ben látott napvilágot.^{313} Az erdélyi magyar szociológia

történetében kiemelkedő jelentőségű vállalkozás célja annak bevezető tanulmánya szerint a hagyományok folytatása és az önismeret megalapozása volt.^[314] Hasonlóan az önismeret igényéből nőtt ki a Jakó Zsigmond által kezdeményezett ez idő tájt megjelent *Művelődéstörténeti tanulmányok* ugyancsak két kötetet megért sorozata is.^[315]

Az említett vállalkozások a tanítványi kör kineveléséhez is megfelelő terepként szolgáltak. Az Imreh István által felvállalt történetírói programnak napjainkban is van folytatása. Ezt az 1999-ben megjelent Festschrift^[316] mellett több történész életút-elbeszélése igazolja. „Imreh-iskoláról” azonban nem beszélhetünk, s ebben minden bizonnyal az 1950-es évektől fokozatosan felszámolt intézményes keretnek és az iskolateremtéshez szükséges pozíciók hiányának volt döntő szerepe. Jakó Zsigmond körül viszont kialakult egy, az EME kutatóintézete révén intézményes szinten is egybefogott, iskolának nevezhető kör. Korábbi tanítványainak sorából pedig kiemelkedik pl. a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) külső tagjává választott Kovács András és Sipos Gábor, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem megalapításában szerepet vállaló és azt haláláig rektorként irányító Tonk Sándor, vagy a Babeş–Bolyai Tudományegyetem jelenlegi rektora: Ioan Aurel-Pop. Miközben a rendszerváltást követően az EME újjászervezésében és az egyesület kutatóintézetének létrehozásában Jakó Zsigmondnak oroszlánrésze volt, Imreh Istvánnál az 1990-es évek elején Parkinson-kórt diagnosztizáltak. Hirtelen megromlott egészségi állapotáról hírt adva írta 1991 áprilisában Benda Kálmánnak, hogy „Az sajnos bizonyosnak látszik, hogy legénykoromnak erősen végére jutottam. Nehéz lesz új életrendhez szokni, de mit lehessen tenni. Igyekszem egy-két dolgot befejezni. S természetesen vállalni azt, amit úgy gondolom, hogy én nékem kell elvégezni.”^[317] A korábban beszűkülő publikálási lehetőségek miatt felgyűlt kéziratok közzétételét és a megkezdett kutatások folytatását még abszolválni tudó történészt a közéleti szerepvállalásban egészségügyi problémái akadályoztatták.

Az EME kutatóintézetének létrehozása és az abban működő kutatók kinevelése,^[318] továbbá a rendszerváltás után megjelentetett forráskiadványai okán tekinthetett Jakó Zsigmond a nyugdíjazása utáni évtizedekre pályájának legtermékenyebb szakaszaként. Jakó Zsigmond az EME kutatóintézetének programjában is visszaköszönő, az 1980-as évekre kikristályosodó elképzelése szerint ugyanis az erdélyi magyar

történetírók elsődleges feladata a régió forrásanyagának közzététele kell hogy legyen. Ezáltal tartotta ugyanis integrálhatónak a „Mohamed koporsójaként ég és föld között”, azaz a magyar és a román tudományosság között lebegő erdélyi magyar történettudományt.^[319]

Miközben az „összmagyar tudományosság” programja csak a rendszerváltás után nyerhetett teret, a román tudományos életbe való integrálódás igénye az erdélyi magyar történészek körében korábban is jelen volt, sőt kötelező érvénnyel bírt. Ezt a Jakó Zsigmond és Imreh István tolla alól kikerülő román nyelvű publikációk magas aránya, illetve a kapcsolattörténetre hangsúlyt helyező értelmezési keret egyaránt jól mutatja. Bár történetírói munkásságuk román tudományosság általi recepciója nem volt maradéktalanul sikeres, Jakó Zsigmondot az MTA mellett 1996-ban a Román Akadémia is tiszteleti tagjává választotta, Imreh István pedig az MTA 1990-ben odaítélt külső tagsága mellett a Román Akadémia tekintélyes Nicolae Bălcescu-díjában részesült.

Jakó Zsigmond és Imreh István életútjának egyaránt vannak olyan elemei, melyek más, a mostani elemzésből kimaradt személyek sorsát idézik. Ahhoz azonban, hogy végszó gyanánt a „kolozsvári magyar történetírói iskolára” vonatkozóan általános érvényű kijelentéseket tehessünk, további mélyfúrásokra van szükség.

Gyarmati György

**BIBÓ ISTVÁN JELENLÉTE
ÉS TÁVOLLÉTE, AVAGY MEGHÍVÁS-
KIEBRUDALÁS ALGORITMUSA
A MAGYAR KÖZÉLETBEN,
KÖZGONDOLKODÁSBAN**

2 x 2 = 9 (ortodox, sztálini számtan)

2 x 2 = 5 (revizionista, nagyimrés számtan)

2 x 2 = 7 (unortodox, Kelet-EU számtan)

S akinek nem tetszik, attól megkérdezik:

azt akarod, hogy 2 x 2 újra 9 legyen?

*(A matematikusokat nem kérdezik,
mert azok fontos ügyekben illetéktelenek.)*

A pácban mindenki benne van. Hamvas Béla
(Hogy ne mindig ennek illyésgyulai parafrázisát citáljuk.)

A mondandó – címben jelölt – értelmezési kerete nem saját találmány. Bibó István közéleti pályája – és utóélete – maga kínálja ezt a tagolást, keretezést. Annyiban tágítottam a konferencia témamegjelölését, amennyiben kihasználom a válaszút többes számát, illetve azt, hogy az „1945 után...” nemhogy máig érően, hanem a jövőt illetően sem állít időkorlátot. Redukcionista tárgyalást sokkal inkább a referátum időkorlátos Prokrusztész-ágya követel, ám ezt segít áthidalni nevezett életének és munkásságának közismertsége, a „félszavakból megértjük egymást” konstelláció.^{[\[320\]](#)}

A világháború után gyökeresen átalakuló – és azon belül hektikus – viszonyok között azoknak is számot kellett adniuk/vetniük addigi előéletüket illetően, akik esetében értelmezhető a konferencia „demokratikus válaszutak” hívószava. A kiútkeresés-beilleszkedés

dilemmája szempontjából Bibó „válasza” – az utólagos visszatekintés prizmatörésein át – formálisan szokványos lehetett mind az égi Mindenható, mind a földhözragadtabb, aktuális ítélőszék (igazolóbizottság) lusztrációs igényét illetően: „Kérem, én készültem!” Tartalmilag volt változatosan egyedi, amit tarsolyában rejtett.

Oda túlra felmutathatta a – sokgrádicsú tanulmányai után – húszas éveinek második felében készített, *A szabadságszerető ember tízparancsolata* című személyes reguláját,^[321] amihez – ma már elmondható – élethosszig tartotta magát. Az evilágiaknak meg sorolhatta volna: 1938-ban közreműködött a Márciusi Front 12 pontjának szövegezésében;^[322] 1944 nyarán papírra vetette – a magyar középosztály és a magyar munkásság közötti – *Békeajánlat-fogalmazványát*;^[323] s majdnem befejezte a háborút követő újjárendezésre szánt (1942-ben elkezdett) scenárióját, a „békecsinálók könyvét”.^[324] A vészidőszak gyilkos tobzódásba fordulásakor zsidó honfitársai mentését szolgáló iratok gyártására használta igazságügy-minisztériumi beosztását. Sietek hozzátenni: ő ezekkel konfúzus helyzetben is nehezen hozakodott volna elő, de szükség se volt rá, mivel – profánul szólva – „simán” igazolták.

A VILÁGHÁBORÚ UTÁNI „PRÓBÁLKOZÓ DEMOKRÁCIA” IDŐSZAKA

Bibó Istvánt 1945-ben meghívták a rendszerváltó magyar kormányzati adminisztrációba. Minisztériumi főtitisztviselőként részt vállalt az új jogszabályok előkészítésében, tiltakozott a németek „kollektív büntetés” felfogás szerinti kitelepítése ellen, munkálkodott a közigazgatás – kontraszelektációs „demokratizáláson” túlmenő – valóban demokratikusnak gondolt szervezeti reformján és területi újratagolásán. Másfél év múltán, 1946 nyarán mégis megvált tisztségétől, miután akkori minisztere, Rajk László – a koalíciós pozícióelosztások révén – ellehetetlenítette. Ahogy ő bridzs-hasonlaltal élve felidézte, gábliba szorította: kompetenciáit elvonó béna kacsává tette. A távozás választását megkönnyítette, hogy visszahívták egyetemi tanárnak szegedi alma materébe, egyidejűleg a Magyar Tudományos Akadémia

tagjai közé választották és a Kelet-európai Tudományos Intézet elnökhelyettese-igazgatója lett.

Innentől – pontosabban az újabb „fordulat évétől” kezdve – lejtmenet. Akadémiai tagságát – az Akadémia átszervezése során – visszavonják és intézetvezetői tiszte is megszűnt, az egyetemi katedrától megfosztják. Nehéz kalibrálni, hogy milyen mértékben játszott mindebben szerepet unikális – mondhatni „bibós” – történetpszichológiai és kardiagnosztika írásainak kötege. Ezeket szét kellene választani tárgyuk, műfajuk, céltételezésük szerint, ám itt és most csak két mozzanatra van mód kitérni. Kritikai közírásai (emellett reszortjához tartozó, de nem publikus elaborátumai) az általa „próbálkozó demokráciának” elkeresztelt időszakban annak kompromisszumos – „kiegyezésszerű” – jobbítását argumentálták. Ám a demokrácia bimbója virágzás előtt kezdett gyorsan és látványosan satnyulni. Már 1947 januárjában – a hatalommegragadást célzó ún. köztársaság-ellenes összeesküvés hamis színjátékának nyitányakor – felhangzik Cicerót idéző vészkongatása: „*Videant consules...*!” „Vigyázzanak az előjárók, hogy kárt ne szenvedjen a köztársaság!”^{325} Ugyanekkor megtartott akadémiai székfoglalója egy jogbölcseleti narratívába illesztett áthallásos figyelemfelhívás arról, hogy minek a megvalósulása látszik kétségesnek: „az államhatalomnak szolgálattá, erkölcsi feladattá való átnemesítése”. Helyette azt vizionálta, hogy a kibontakozóban levő uralmi rend „még nehezebbé teszi a szabadságigénynek a vele szemben való fellázadását”.^{326} Tudjuk, ezzel nem sikerülhetett feltartóztatni Rákosi Mátyás országglását, ahhoz viszont elég volt, hogy preventív riogatását közel évtizedes szilenciummal és páriálásra ítéeltséggel honorálják – a fatálisan megjövedő 1956-os „lázadásig”.

„VALAMIVEL JOBB KINT,
MINT BENT VOLT.”

1956, ÉS AMI UTÁNA KÖVETKEZIK...

Bibó Istvánt 1956. október–november fordulóján delegálta a Petőfi Párt Nagy Imre koalíciós alapon átalakuló nemzeti kormányába. Úgy tűnik, árnyéklétében sem feledték, mi több, az általa „centralizált anarchiának” felfogott terroruralom látványos összeomlása után újra

számítottak rá. Sőt a 12 évvel korábbinál magasabb, államminiszteri posztra szolt megbízatása. Miközben aligha kell bizonykodni azt illetően, hogy Nagy Imrét nem abból a – Sztálin oltványozta – fából faragták, mint a hipertóniával Moszkváig futó Rákosit, mégis felmerül a kérdés: hogyan került ő egy kommunista dominanciájú Hungaria renovanda kormányba? E peremfeltételre maga adott később választ: „Egy magát proletárdiktatúrának valló kormány tud-e létezni ÁVO nélkül? Mert Nagy Imre is abba a helyzetbe került, hogy vagy a proletárdiktatúra alapproblémáját kezdi ki, vagy az ÁVO-ra támaszkodik. ... És ha arra lyukad ki, hogy nem akar az ÁVO-ra támaszkodni, akkor én minden jóban benne vagyok.”^[327] Tudható, hogy mire Bibónak a fenti kritériumot mérlegelnie kellett, az ÁVH feloszlatása már deklaráltatott. Ennél is közismertebb, hogy a forradalom külső fegyveres agresszióval történő vérbe fojtásának megindulásakor ő maradt legutoljára posztján, miniszteri szolgálata így is gyorsan kitelt. A kádári restauráció kezdeti dezorientációja idején – még szabadlábbon – próbálkozott különböző kárenyhítő, „kibontakozási” elaborátumokkal,^[328] ám a nekibuzduló megtorlás gépezete őt is utolérte. 1957 májusában őt is őrizetbe veszik, s következett az újabb hat szűk esztendő – 1963 márciusáig –, ezúttal cellarácsok mögött. Közbevetőleg érdemes utalni rá: rabtársai a börtönben „rehabilitálták” egyetemi státusát. Az ottani „fordító iroda” stokiját (hokedli), amelyen nevezett ült és kérdésekre „kiselőadásokat” rögtönözve válaszolt, elkeresztelték „Bibó-tanszéknek”.

Az amnesztia után viszont azon kevesek közé tartozott, akik nem tagolódtak be Kádár János felemás konszolidációs kompromisszumába. (Kádári nézőpontból, tömören: egyéni kegyként kiérdemlendő bűnbocsánatos karrier-újjáépítés, ha nem fessegetik 56-ot és regnálása „muszkavezető” geneziséét.) Jól jellemzi Bibó szabadulás utáni helyzettudatát válasza egykori elítélttársa – egyben ráállított fürkésző ügynöke – hogylétét irtató kérdésére: „Valamivel jobb itt kint, mint bent volt.”^[329] Más megközelítésben ő a honi létező szocializmus rendszerkalodáját *persona non grata* státusfogylyaként élte végig, hol a rács mögött, hol meg a nyilvánosságtól elzárva. „Látszatszerűségben” – hogy egyik visszatérő fordulatára utaljunk. A belső emigráció ugyan egyszerre volt rendszeroktroj és – jobb híján – választott(?) (elfogadott?) léthelyzet elegye, ám zárványlete nem kezdte ki intellektuális

szuverenitását, gondolkodói integritását és személyes tartását. Számkivetettségét nem az tartósította, hogy „látták őt foltos kabátban, amint a Berkenye utcában félmázsánként szánkóval húzza haza a szemet”,^[330] hanem az, hogy eközben sem adta fel polgári (Bildungsbürger) igényétkötelezettségét a múltbéli és aktuális „környülállásokon” való töprengésre. Ám amit rezerváltságában papírra vetett, abból életében, idehaza semmi érdemi nem kaphatott *nihil obstat* rábólintást.

Az államszocializmus-beli másképp gondolkodás Bibó életének vége felé még csak bontakozóban volt. Észrevehető, transzparens ellenzékiiséggé – vagy inkább képlékeny határú, gomolygó disszidencia-bokrokká – az 1980-as években cseperedett, Bibó halála után (no meg a lengyelországi történésektől ösztönözve). Valahogy úgy, ahogy a (meg nem ért) 70. születésnapjára készülő írások lettek „utószülött” – szamizdat – emlékkönyvvé.^[331] Tágabb kortársi körben munkássága bűvópataként volt/maradt számon tartott, illetve egyetemi – és „szabadegyetemi” – campusok szemináriumpagonyaiban vált megismerhetővé. Bibó István *post mortem* emelkedett a honi ellenzéki szubkultúra mentorává.

Emiatt adódik a kérdés, hogy ellenzéki volt-e maga Bibó? Nem volt underground aktivista, retrospektíve lett delikát vonatkoztatási pont, talán amiatt – s ez alighanem a választás-válaszút körében pertraktálható –, hogy nem lett a rendszer alattvalója. Kevés könyvtárban hozzáférhető korábbi írásainak „újrafelfedezése” mellett leginkább a – körülírásokra kényszerülő – civil kurázi hitelesítette másságát. A fennállóval azonosulni nem kívánt és nem tudott, ráadásul semmivel nem tartozott annak a rendszernek, amelyben élete második felét töltötte. A konszolidálódó kádárizmusnak sem. A vele folytatott életút-beszélgetések egyikében arról szól, hogy „nekem eszem ágában nem volt sem tüntetésből hallgatni, sem a tüntetést abbahagyva mint hallgató író megszólalni. Egyszerűen azért hallgattam, mert nem nagyon volt meg a feltétele annak, hogy belső szükségletem szerint publikáljak, ... nem éreztem azt, hogy nekem Magyarországon szívem szerinti publikációs lehetőségem van.”^[332] E „más malomban őrlünk” szuverenitásigénynek, illetve kényszeres helyzetnek majdhogynem természetes folyománya, hogy Bibó egyrészt ambicionálja fontosnak tartott munkáját külföldön publikálni (*Paralízis*),^[333] másrészt – a

hatvanas évek végén – a rezerváltsághoz „illő” műfajt teremt. Így születik meg a zsinati mozgalom fantázia-parabolája, rövidített hivatkozási nevén az *Uchrónia*.^{334} Ez egy történelmi eseménymorzsákon alapuló ikció, melyből bennünket most nem annak tartalma, hanem inkább műfaji mibenléte érdekel. Az értelmes beszéd iránti igény, amelyhez – ha nem lehetséges másként –, kitalálja a historizáló áldialógust. (Akkor, amikor Magyarországon a *linguistic turn* vagy a posztmodern fogalma még alighanem ismeretlen volt.) Azért a historizáló irányváltás, mert a kortársi „nemzeti konzultáció” álságos lett/maradt.

Ehhez az idősík- és műfajváltáshoz sem először folyamodik Bibó. Ezt tette 1947-ből 1948-ba fordulva: a kortársi politikai környezetváltozások diagnózis/terápia analíziséből vált át a történelmi esszé műfajába, s kerül ki tolla alól – még nyomdafestékhez jutva – a *Zsákutcás magyar történelem...*, valamint a *Zsidókérdés...*^{335} újragondolása. Valami hasonló történik az 1956-os lélegzetvételnél szabadság „és ami utána következik...” periódusban is. Jelenlevőként – jelenlevőnek híve magát – megírta a már említett manifesztumot, expozét, majd Berkenye utcai szellemi szobafogságában „a távollévők követeként” rótta íróasztalfiókjának az *Uchróniát*, *Az európai társadalomfejlődés értelmét*^{336} és a *Paralízist*. Ám ezek – itthon – a „három T” koktéلكeverékké hígított szellemi inkvizíciónak továbbra is csak a tiltott bugyrába kerülhettek. E jelenlét/távollét termékek semmirekellőségét – rá jellemző kesernyés öniróniával – idézi fel egy Révai Andráshoz írt 1968-as levelében: „... tudom, hogy az én művem is végsőleg naiv; naiv úgy, ahogyan naivak voltak 1945–46-os cikkeim, melyekkel Nagy Ferencnek és Rákosinak magyaráztam, hogy mit kellene tenniük, ha eszük volna. S naivak voltak 56-os tervezeteim, melyekről tudhattam, hogy senkinek sem kellett. De ha mégannyira tudhattam és tudom, hogy az ilyenféle művekben rejlő belső igazság csak nagyobb időkifutásban érvényesülhet, mégis közvetlenül ezeket az írásokat az a nem tudom, milyen kevés hányadnyi eshetőség élteti és íratja, hogy hátha ott és akkor hatnak, amikor és ahová íratnak.”^{337}

Másképp fogalmazva, Bibó esetében mondandójának történelembe transzponálása olyankor áll elő, amikor a „jelenlét-beszéd” céltalanná lesz, ellehetetlenül. Exodus, kivonulás abból a rendszerközgeből, amellyel sem azonosulni, sem abban bármilyen szerepet vállalni nem

kíván: *létformája* demonstrálja a disszidenciát. Így lesz alkalmas arra, hogy a kibontakozó ellenzékiesség különböző irányzatai mintegy „közös nevezőként” inkorporálják, képletesen pajzsra emeljék, s a rendszer alkonyának, illetve agóniájának évtizedében magukat tekintsék – láttassák – követőinek, holdudvarának, tanítványi körének.

POSZTUMUSZ „KARRIERCSÚCS” ÉS JÚDÁSCSÓKOS FAKÉPNÉL HAGYÁS

Egykori rabtársa, az 1990. augusztus 3-án köztársasági elnökké választott Göncz Árpád azzal kezdte beiktatása utáni beszédét, hogy ha élne, ez a tisztség Bibó Istvánt illelné. Ha tényleg létezik a Sólyom László-féle láthatatlan alkotmány, akkor Bibó ezzel az invitálással – bő évtizeddel halála után – virtuálisan konfirmáltatott Magyarhon újrapróbálkozó demokráciája első számú közjogi méltóságának tisztébe. Egyre inkább megismerhető munkásságával és becsült hagyatékával együtt posztumusz ért „karrierje csúcsára”. Újsütetű politikai irányzatok igyekeztek *saját* presztízst növelni azáltal, hogy nevét mentoraik közé illesztették. A túlvilágról próbálták visszahívni, mert az általa képviselt demokrácia-márkavédjegy, közmegegyezés-elkötelezettség hasznosíthatónak tűnt mind a rendszer-transzformációhoz, mind pedig az ország Európába történő visszaintegrálásához. Akadémiai tagságát helyreállították, Széchenyi-díjban részesítették. Ezekből állt össze Bibó István akkori „kárpótlási jegye”, hogy idő múltával – a materiális kárpótlási szelvényekhez hasonlóan – inflálódjon.

Ha Szűcs Jenő karakterológiájából indulunk ki, amely szerint „Bibó István tudós politikai gondolkodó volt”,^[338] több diszciplínát érintő recepciójára is ki kellene térnünk. Az viszont egy másik – a mostanitól eltérő tematikájú – önálló szimpóziumot igényelne. Most csak annyit jelzünk, hogy miközben Bibó munkásságának ez irányú kritikai feldolgozása folyamatosan gazdagodik,^[339] a rendszercezára idején szárba szökött politikai-közéleti megbecsültsége, magas árfolyamon jegyzett szimbolikus jelenléte újra aláhanyatlott. Harmadszor is utolérte a jelenlét-távollét váltóláza. Úgy kezdett kimenni a divatból, ahogy a – mindvégig materiális és morális transzformációs veszteséggel terhelt –

rendszer-átigazításban előrearaszoltunk. Előbb inkább csak kimaradt a válságterapeuta-elődök meghivatkozott sorából, aztán megérte, hogy politikai irányzatok legitimitászavara – legitimitásváltása – elfordulásba, elutasításba menjen át. Fél évtizeddel ezelőtt – születésének centenáriumán – az azóta rektorra érdemesült miniszterelnöki tanácsadó nemes egyszerűséggel kiiktatni ajánlotta a respektussal illetett magyar politikai gondolkodók panteonjából is.^{340}

AZ UCHRÓNIA 2.0 VERZIÓ ÉVADJA?

A huszadik század második felének magyarországi rendszer-átalakításaiban rendre „meghívottként” közreműködő Bibó István a fentebbi értelemben lett népmesei jelenség az elmúlt háromnegyed évszázad során: hol volt, hol nem volt... 1945-ben meghívattatik, azután gyorsan diszkvalifikálják a kommunista őrsegváltás „Holnapra megforgatjuk...!” szélviharában. 1956-ban visszahívják, ám a rendszert restauráló Kádár János elődjénél „következetesebb”: börtönbeutalóval jutalmazta a forradalomban (és utóvédharcában) való szerepvállalását. Harmadszor az államszocializmus agóniájának inverzeként emelkedik ismét Bibó ázsiója: ekkor ez már posztumusz történik vele, oeuvre-jével. „Utóvirágzása” idején szakkollégium, iskolák, körök, társaságok, szellemi műhelyek veszik fel a nevét, tananyag lesz, díjazzák, szobrintják, „összkiadják” – még az új „haza bölcse” titulust sem ússza meg. Beillesztik az ezer évet átívelő „nagy magyarok” emlékcarnokába.^{341} Azután őt is utoléri a – szintén patinás honi múltra visszatekintő – „turáni átok”. Azóta mellétemették (virtuális) köztársasági elnöki székbe ajánlóját is. Ott nyugszanak egymás mellett, az óbudai temető „másképp gondolkodók” parcellájában.^{342} *Requiescat im pace.*

Bibó választásai interaktív kapcsolatban álltak elhívásaival, majd a nevét zászlóra tűző kompániák tőle való elfordulásával, kiebrudalásával. Esetében még az is megkockáztatható, hogy az egyértelműnek tűnő – s alternatívákat feltételező – „válaszút”-közelítés fordítva ültet fel bennünket a lóra. Túl sok választási alternatíva neki sem adatott meg, de bizonyára szükség volt konzekvensen óvott személyes integritására ahhoz, hogy maga legyen kora – szélsőségek között hektikusan csapongó – „tetszési indexének” rendre újrapozicionált szelíd (szobatudós?)

fenegyereke. A huszadik századnak abban az „üdítő-nyomasztó hontalanságában” (copyright Péterfy Gergely), ahol a politikai inga rendre szélső pontjáig lendülő, egy életút alatt is rapszodikusan váltakozó dúvadrezsimeket ültetett a jelen levő társadalom nyakára, szinte regenerálódási intermezzók nélkül.^[343] Bibó idejétmúltsága abban konstatálható, hogy mindezek közepette élethosszig tartotta magát „a szabadságszerető ember tízparancsolata” kátéhez, illetve ahhoz a régi gárdához tartozott, amelyik beérte volna a – szintén múltóban levő – $2 \times 2 = 4$ evidenciával.

Napjaink „szép új világa” Bibóra vonatkozóan ismét a defenesztrálás jegyében telik. A demokráciát illetően pedig – szintén nem először – a józan ész szögére akasztó, kirekesztő kerítések közé terelésnek vagyunk kortársai. Mindez olyan militáns propagandaoffenzívával párosítva történik, mintha tényleges hadiállapot lenne. Ilyenkor a demokrácia rövidebb-hosszabb ideig rendre államfogházban vagy internálótáborban köt ki. A kaloda- vagy karczer-béli lét válaszfutjai viszont – nemcsak a bibói álmoskönyvek szerint – behatároltak, ha éppen nem „zsákutcások”. Újra ránk köszönt a normális lét látszatszerűségének és a fogalmak „new speak” bornírtságának évadja?

Bibó István pályájának – és utóéletének – algoritmusá szerint, demokrácia-apályok évadján egy újabb invitálás sem zárható ki. Csak annak kell tudatában lennünk, hogy nevezett – a konfrontáció helyett – az össztársadalmi, fennköltebben a nemzeti kooperáció híve volt: a szó – a szavak – tradicionális értékrendjében, nem ortodox–unortodox, nem liberális–illiberális és nem marxista derivátumok vagy populista variánsok „new speak” álságosságában. Ráadásul a morált a politika szerves összetevőjének tekintve szólt visszatérően a hatalom humanizálásáról, a társadalmi érdekszolidaritáson alapuló funkcionális öngazgatásról (szubszidiaritás), az ebből aggregálódó tömegdemokráciáról – melynek ma sincs kifundált paradigmája. Alighanem ez utóbbival is számot kell vetni, ha újólag feltűnne szelleme a retró klasszicizált budai vár fokán. Az újabb – sokadik – próbálkozó demokrácia kimunkálására szavazók alighanem szívesen lennének egy Uchrónia 2.0 verzió beszélgetőpartnerei. Egy ilyen – sok álnevű korábbi – elituralmon túli, tényleges érdekszolidaritáson alapuló és a modernizálást nem fumigáló ’Európai Magyarországot!’ kerekasztal-tárgyalásain a megelőző évszázad féltucatnyi transzformációs

veszteségei is számba veendőek. Hozzájuk társítva a napirendben az évezredfordulón átnyúló legújabb próbálkozás rendszerváltási deficitjének kárenyhítési módozatait. Meg azt a spanyolviasz kurzusbölcsséget, miszerint „a nemzet nem lehet ellenzékben”. Bibó Istvánnak a közpolitika-, majd a közemlékezet-beli pulzáló fel- és eltűnéseit pásztázva, akkor is sánta kutyának tűnik e *bon mot*, ha nem megyünk vissza régebbi történeti példázatokhoz. Az már nemcsak az ő esete, hogy autoriter, diktatúrás időszakok uralmi eszközökkel hivatalosított „nemzeti” nyilvánosságában gyakorta épp azok lesznek nemkívánatosak, akik – a mindenkor képlékeny határvonal ellenére – disztigválják a patrióta közérzület és a nacionalista–etnicista hübrisz között.

Az online technológia korában már akár a földi és Földön túli szférák közötti kommunikálás sem lehetetlen. Bibó István esetében pedig – aki még a forradalmakat is „határolt és tervezett” módon látta optimalizálhatónak^[344] –, aligha jelenthet fennakadást annak egyeztetése, hogy ő kit látna szívesen egy ilyen újabb Uchrónia-konzultációhoz.^[345] A demokrata velleitású hazai közönségnek aligha lenne ellenére, hogy végsőleg – mert életképes opció nem látszik körvonalazódni – egy létállapotokon átívelő diskurzus közepette körvonalazódjék valami újabb, a demokrácia fogalomkörében értelmezhető konstrukció.

Más kérdés, hogy – az eszmetörténeti példálódzásokon túlmenően – akár a bibói, akár a más kútfőkből ismerhető demokráciafelfogások alkalmazhatók-e, transzformálhatók-e a Krisztus utáni 3. évezred (elejének) viszonyaira? Oswald Spengler – évszázados – „Nyugat alkonya” víziója manapság sem meghaladott. Mi több, a versengő kultúrkörök újratematizálása mintha erősödne. Kelet-Közép-Európa múlt század végi szelektív „feltőkésítése”, illetve politikai-stratégiai Nyugat felé mozdulása nem hozta magával e régió – köztük Magyarország – társadalmának felzárkózását. Inkább csak a kompország-lét látszik – a korábbiaknál is markánsabban – regionális méretűvé terebélyesedni. A maga idején Bibó kellő plaszticitással diagnosztizálta e „kelet-európai kisállamok nyomorúságát”. Háromnegyed évszázad elteltével – és egy újabb ezredfordulón túl – nem tűnik úgy, hogy érdemileg csökkent volna ez a „civilizációs távolság”. Még akkor sem, ha Bibó helyett Szűcs Jenő hármass európai felosztása

szerint próbáljuk leírni a kontinentális „kelet-közép” Nyugat-Európához való ciklikus kötődését. A „Vigyázó szemetek Párizsra” – Napnyugatra – „vessétek” imperatívusza időben változó dioptrián át, váltakozó intenzitású nyomkövetési ambíciót jelent(ett). Erre látszik mostanság ráerősíteni a „többsebességes” unióról szóló diskurzus. Ebben az esetben Bibónak akár a nyugatos affinitású, akár az ún. harmadikutas^{346} demokráciafelfogása olyan gondolattermékké transzformálódik, ami legfeljebb az egykor volt különbségre hívja fel a figyelmet, ám aligha spórolható meg annak újragondolása: a ma válaszútjain való aktuális töprengés. Azok a korszakok, amikor – Iuvenalisszal szólva – „nehéz szatírárt nem írni”, egyúttal az utópiának is melegágyai. Ám az utóbbiak többnyire tágabb horizontúak.

* * *

Bibó István mint tudós politikai gondolkodó nemcsak beépíthető, hanem beépülőben is van a magyarhoni politikai gondolkodás történelmi kelléktárába, ám aligha célszerű – bármilyen irányú – aktuálpolitikai reaktiválása: sem zászló, sem zászlórúd formájában.^{347} Életében és életével felmutatott személyes integritása viszont politikai irányzatosságoktól mentesen marad – maradhatna – norma. Polgár (Bilgundsbürger) volt egy, a polgárosultság attribútumaival mindig hadilábon álló Magyarországon, s ezt a mentalitást rendszer- és kurzusváltások idején sem adta alább. A közemlékezet viszont nem mutat hajlamot arra, hogy ezt a normát – az alattvalóból szuverén polgárrá válás evolúcióját – szétáradó, élő hagyománnyá vitalizálja. Klasszikussá patinásodott nemzetkarakterológiai paradoxon: miközben szinte mindent historizálunk, a „Polgári Magyarországot” súlykoló propagandamantra közepette van elveszőben ainitásunk a modernitást ténylegesen igenlő – sokkomponensű – polgárerény elsajátítása iránt.

Hunyady György

MÁTRAI LÁSZLÓ KORTÁRSAI KÖZÖTT

1944/45 fordulóján az Egyetemi Könyvtár épületébe a Ferenciek terén – Budapest belvárosának kellős közepén – könyvtárosok és családtagjaik 50 fős csoportja költözött be. Az intézmény főigazgatója – mint írva van^[348] – önkéntes jelentkezések alapján rendelkezett erről, ily módon is biztosítva az ostrom idején e megbízható munkatársi gárda valamiféle védelmét, valamint a könyvtár roppant kulturális-történeti értékeinek megőrzését. A földem megerősítése és e maradandó emlékü összezárkózás – szerencsés körülmények között – elérte célját,^[349] a könyvtár minden érdemi veszteség nélkül volt képes (az üvegkárok miatt természetesen szűkített kapacitással) 1945 áprilisában elsőként hozzálátni egyetemi és közművelődési teendőihez (amint erről Cs. Szabó László ekkor elérzékenyülten tudósított). Kultúrtörténeti nevezetességű intézmény volt és maradt hosszú időn át az Egyetemi Könyvtár: korábban tudományos pályák csendes keltetője, utóbb hektikus változásoktól (lehetőleg) védett homályos zug. A 30-as és 40-es években hosszabb-rövidebb ideig itt dolgozott egyetemi-tudományos pályafutása előtt és alatt Prohászka Lajos, Sőtér István, Bónis György, Bóka László, 27-ben maga a későbbi miniszter, Keresztury Dezső is. A 40-es évek mondhatni forradalmi fordulója után is együtt maradt egy törzsgárda, így Szandtner Pál, Orosz Gábor, Vértessy Miklós, Pajkossy György és Manninger Olga, a pécsi posztjáról visszatérő Domanovszky Ákos és köztük 1933-tól Mátrai László.

A debreceni ideiglenes kormányral szinte párhuzamosan életre kelt többpárti Budapesti Nemzeti Bizottság 1945. február 22-én Mátrai Lászlót bízta meg az intézmény irányításával, és e politikai döntés nyomán a korábbi főigazgató nyugállományba vonulását követően, az egyetem felterjesztésére a vallás- és közoktatási miniszter 1945. december 1-jével kinevezte főigazgatónak. (Ki gondolta volna, hogy e szerepe a felettébb forgandó világban nem kevesebb, mint 35 évig kitart.) A távozó előd, Posteiner Iván^[350] az utódlást bizonyosan nem így

gondolta el, Hóman Bálint gyűjteményi/könyvtári bizalmi embereként, vele egyetértésben a könyvtári tapasztalatok tekintetében is nagy múltú Domanovszky család sarjának, Sándor fia, Ákosnak a pályáját építették feladatokkal, ösztöndíjakkal, rangokkal úgy, hogy ő legyen a kulcsintézménynek a feje.^{351} 1945 elején azonban a szellemi ellenállás (vagy inkább megújulás) képviselői egy többé-kevésbé összezsírozott elgondolást alakítottak ki a vezetői posztok elosztásáról, és a frontba tömörült, úgymond demokratikus pártok révén valóra is váltották azt. Mátrai esszéisztikus visszaemlékezésében^{352} egyrészt felidézi – számos városi értelmiséggel közös – rokonszenvét a Nemzeti Parasztpárt iránt, másrészt eljátszik azzal a közszájon forgó információval, hogy egykori könyvtári munkatársa, a történész Győrffy György jóvoltából a Budapesti Nemzeti Bizottság parasztpárti alelnöke jelölte ki őt könyvtári főigazgatónak.

Mátrai fiatalember volt ekkor, de megküzdött már azért, hogy mint ígéretes filozófust tartsák számon. Apja – egy sárospataki tanítói-értelmiségi szállal is a háttérben – anyagi nehézségekkel küzdő iparos volt a Józsefvárosban, anyai nagyapja jónevű szombathelyi pék volt, aki a város polgármestere lett néhány évre (és aki együtt és egybeépítette Szombathely városházáját és színházát). Családi közegének kisebb-nagyobb egyenetlenségei is inspirálhatták a szellemi munkára és ezúton a polgári középosztályba való felemelkedésre. Mátrai nem járt – úgymond – jó iskolákba, de voltak tehetségére figyelő jó tanárai. Zaklatott iskolai emlékei fűződtek viszont Karácsony Sándorhoz,^{353} aki a Tavaszmező utcai középiskolában – őt és Bóka Lászlót inzultálva – eltiltó fegyelmi büntetést kapott, hogy azután egy évtizeddel később a pedagógiai megújulás lelkesült és lelkesítő híveként országos hírű professzora legyen a debreceni egyetemnek, s a kommunisták által felkarolt, majd elejtett vezetője a közoktatás demokratikus átalakítását szorgalmazó közoktatási tanácsnak. (E rossz emlék visszacsapásaként könyveli el Mátrai saját irtózását az önkényeskedő tekintélytől, de azt a szakmatörténeti tény is, hogy Szigeti Józseffel együtt opponensként támogatott egy, Karácsonyról dogmatikus-leegyszerűsítő bírálatot nyújtó kandidátusi értekezést az '56 nyarán felbuzdult „alexandristák” ellenében.)

A Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarán Mátrai Pauler Ákos tisztelője, tanítványa és követője lett – noha az általa

tanulmányozott esztétika Pauler érdeklődésének és műveinek nem állt centrumában. 1931-ben, doktori értekezésében^{354} Mátrai a mozaikszerűen szétesőnek látott esztétika főbb irányait vázolja fel és a művészet filozófiájában való egyesülésükbe veti reményét. Szembeötlő, hogy a mindössze 89 oldalas értekezésben kizárólag német szakirodalomra támaszkodik, s ez jellemzi töretlenül 1940-ben is, mikor ugyane tárgyban született főműve, az *Élmény és mű* megjelenik.^{355} Itt a német szakirodalom továbbcsiszolt fogalmi hozamát – paradox módon kizárólag a francia szépirodalom gigászaira alkalmazva – mutatja be négyelemű tipológiáját. E két időpont között számos – ismertető és kritikai – kisebb írása születik, melyek sűrűbben a Prohászka szerkesztette *Athenaeumban*, alkalmasint a Szekfü nevéhez kötött *Magyar Szemlében* jelentek meg, és mindez az Eötvös-kollégiummal együtt – melyben ugyan nem tanulhatott, de utóbb már tanított filozófiatörténetet – ki is jelöli azt a szellemi kört, amelyhez a fiatal Mátrai csatlakozott. A típusalkotás módszerével erősen közelített a szellemtudományi irányhoz, ám annak irracionalista hajlamaitól és képviselőitől kifejezetten idegenkedett, csakúgy, mint az egzisztencialista filozófiától, noha ezek korabeli hatását érzékelte és érzékeltette. 1938-ban megjelent tömény kicsi könyve, a *Modern gondolkodás a Magyar Szemle Társaság Kincsestár sorozatában*,^{356} valóban kiterjedt világlátásának stilárisan is letisztult foglalata – lett légyen szó a pszichológiával felszínezett emberképről, a szellem és kollektív sors jelentkezéséről a történelemben és a kultúrában, vagy a természettudományok megújuló és megújító világképéről.

A humanizmusban – az európai gondolkodás legnemesebb képviselőivel együtt – méltán találta meg barbarizmusmal megvert korának kulcsfogalmát és értékrendi horgonypontját, amint ez több tanulmányából, különösen az 1936-ban kiadott Erasmus-portréból^{357} kitűnik. Ez a tömör esszé az eszmei elkötelezettség dokumentuma, de egyben ihletett személyes vallomás, mondhatni Mátrai hódolatának leróvása Erasmus páratlan tudása, szellemi nyitottsága és vallásos elfogultságoktól való elhúzódása, az embert felemelő értékekbe vetett hite és az emberi balgaság iránti kegyetlen szarkazmussal elegyes bölcs türelme iránt. Nem véletlen, hogy ezt a 9–11 oldalas írást jellemezte úgy Kornis Gyula, mint „irodalmunk legkitűnőbb Erasmus-portréját”, amelyben – idézem – „nagy történelmi tudás, egyéni és korjellemező erő

tömörül össze”.^{358} Ugyanis Kornis Gyula és báró Brandenstein Béla – miután Mátrai Baumgarten-díjat kapott – 1942-ben egyetemi magántanárnak javasolták Mátrai Lászlót, munkásságának elemző ismeretét tükröző ajánlások keretében. Ők voltak annak a filozófiai intézetnek a vezető professzorai, melyen a kor eléggé szorongató ösztöndíjas-részállásos-könyvtárosi alkalmazási formájában Mátrai László egyetemi egzisztenciát nyert. Ő utóbb nem egyszer lesújtó hangon kezelte két professzorát, de korabeli érintkezésük hangvétele természetesen más volt, és ők mindketten, a maguk eltérő nézőpontjából és modorában érdemben foglalkoztak munkatársuk szellemi teljesítményével. Véleményük egybehangzó volt, hogy szakmai műveltsége, éleselméjűsége és stíluserényei mind alkalmassá teszik Mátrait erre a jelentős előrelépésre az egyetemi pályán. Kornis kiemeli, alkalmasint bátorítja fiatal kollégája kritikai alapállását, Brandenstein azonban ebben egyoldalúságot vél felfedezni: azaz a bírálat, sőt a fölényes hangvétel túltengését a kreatív, koncepcióalkotó hozzájáruláshoz képest. Ehhez az egyetemi előterjesztések műfajában talán szokatlan pszichológiai értelmezést is fűz: Mátrai egyfajta félénksége jelenik meg túlkompenzált formában, a „némi fölényesség és az önmagát nem egyszer szellemes paradoxonokban és ügyes kihegyezésekben és visszafordításokban kiélő, szinte már öncélúvá vált kritika alakjában”.^{359} Ezen értelmezés mélységén és megalapozottságán nyilván utólag is lehetne vitatkozni, de a viselkedési jegyek valamiképpen megjelenhettek, és gyaníthatjuk azt is, hogy a Nietzsche-rajongó, németbarát, menekülése után fasisztának bélyegzett Brandensteinrel Mátrai kapcsolata legalábbis ambivalens lehetett.

Megjegyzendő, hogy Kornis és Brandenstein intézetében a 30-as, 40-es évek fordulóján érdekes és ígéretesnek bizonyuló fiatal szakemberek gyűltek össze. Felkészült tudósok, sokágú műveltséggel és érdeklődéssel, amelyben a filozófiai indíttatásuk mellett a pszichológia elvi és praktikus jelentősége is rendre mind tükröződött. Ráhangolódtak a társadalmi megújulásra, 45 után egy demokratikus világban keresték továbbhaladásukat.

Harkai Schiller Pál hozta létre a pszichológiai laboratóriumot a filozófiai intézetben.^{360} A német és francia hatásoknak kitett szellemi közegben kiemelkedően tájékozott volt a tudományterületen nagy húzóerőt képviselő amerikai pszichológiában, még ha kísérletező kedve

és tudása el is maradt elméleti kitekintésének tágas körétől. 45 után a demokratikus közélet felpozícióját látva, merész témaváltással az akkor gyermekcipőben járó közvélemény-kutatást honosította meg Magyarországon, a fordulat évéig követve a közgondolkodás alakulásának kérdésével gyűjtött tényeit. Tudását, tehetségét, társasági és fizikai vonzerejét Mátrai szinte leplezetlen irigységgel ismerte el. Innen is a visszaemlékezés kajánsága, hogy ő annak köszönhetette állását a filozófiai intézetben, hogy báró Brandenstein *in flagranti* érte Harkai Schillert az irodájában. 1948-ban Harkai Schiller feleségével – aki Imrédy lány volt – elhagyja az országot és Amerikába költözik, egy évvel rá azonban síbaleset áldozata lett. Mátrai ezt úgy kommentálta,^[361] hogy jellemzi kalandor természetét, hogy a tikkasztó nyárban a Sziklás-hegységben síelt (bár az ottani viszonyok között valószínűleg ez nem számít sem természeti, sem társadalmi csodának...).

Lehner Ferenc középiskolai tanárként végzett, előkelő helyen nyert ösztöndíjat, szintén az intézetben végezte a gondolkodás-lélektani és pszichológiatörténeti munkáját. 1945 után, immár Lénárd Ferenc néven Kornis Gyula és Prohászka Lajos ajánlásával lesz ő is magántanár.^[362] De a nagy változások idején tanári diplomáját hasznosítja, és a Műegyetemen oktat. A hosszú kitérő nem akadályozza meg abban, hogy Mátrai mindennemű érdemi segítsége nélkül a 60-as években a pszichológiai tudomány életre keltésekor ne álljon a vártán, és bármilyen rang alatti jogcímen, de vállalja az újra induló pszichológiai folyóiratok és könyvsorozatok szerkesztését. Oktatáslélektani kísérletezésbe is kezd ekkor, kísérleti iskolát tervez-szervez az akadémiai kutatóintézet mellett és megszerzi az akadémiai fokozatokat.

Faragó László kettős műveltségű ember volt, „matfizes” tanár és filozófus, aminek a korszerű társadalom korszerű műveltségének átgondolásában különösen nagy hasznát látta. Mátrainak nemcsak egyetemi kollégája, hanem barátja is, testvérével, Györggyel együtt, akiről korai halálakor Mátrai mint zseniális művésztől, páratlanul értékes és empátikus emberről emlékezett meg.^[363] Faragó 1945 után a köznevelés területén a tettek mezejére lépett, szakszervezeti mezben országos fejlesztő gárdát hozott létre, Mérei Ferenc előbb ennek növekvő pártkontrollját képviselte, majd együtt ők hozták létre az új iskolarendszer szolgálatába állított pedagógiai főiskolát és a neveléstudományi kutatások intézetét.^[364] Az ún. pedológiai

párthatározat – szovjet mintája alkalmas volt a merész és önjáró fejlesztés lefejezésére – Faragó Lászlót is megfosztotta intézményes rangjától, párttagságától, megbélyegzettként került szerény tanári posztra. Hozzáértése és hihetetlen munkabírása azonban fokról fokra kiemelte innen, a szakmódszertan országos és nemzetközi tekintélyeként tért vissza, mígnem UNESCO-iskola kialakítását vállalta el és vitte végbe Afrikában. Talán e klímaváltás is hozzájárult korai halálához.

Mátrai munkahelyi kollégái és kortársai tehát a bolsevik diktatúra körvonalainak kiemelkedésével három lehető irányba találtak utat: mint említettem, a kontraszelektáló elvándorlások hazai hagyományát követve Harkai Schiller Pál elhagyta Magyarországot, a jobb jövő kitartó reményében félrehúzódott a nevet cserélő Lehner/Lénárd Ferenc, hittel vetette bele magát a társadalmi-szellemi változásokba Faragó László, akinek – szerepét és hitét veszítve – egy évtized múltán támadt csak esélye a talpra állásra (*nota bene* az ország elhagyására). Mátrai velük párhuzamosan indult, ám a külső ismérvek szerint vett minden hazai akadályt és töretlenül haladt előre, a megválaszolando kérdésünk csak az, hogy az eredendően demokratikus, majd elfajzó rendszerrel való jó együttműködést belsőleg hogyan sínylette meg.

A közös könyvtári munka a háborús viszonyok mélyéről indult az ellátási gondok idején. Ám a könyvállomány gyarapítása is viszonylag hamar beindult, amit a megingott személyes vagyonokból származó adományok mellett a korábbi kapcsolatok és a nemzetközi segélyezés keretében kapott külföldi publikációk tettek lehetővé. A következő évtizedek során a szocialista címkével lebonyolított közművelődési nyitás mellett sikerült a tudományos karaktert veszélyeztető túlkapásokat mind a gyűjtőkör, mind a szolgáltatások területén elhárítani.^[365] A könyvtár eszközrendszerét és munkamódját szakmailag megalapozott közös döntések alapján újították meg. Ebben 1945 után sem sikkadt el, sőt kibontakozott Domanovszky Ákos főigazgató-helyettesi szerepe (aki 1972-ig töltötte be e posztot, de ezt követően is kiemelt szakértői minőségben 1979-ig tevőlegesen jelen volt a könyvtár életében).^[366] Mátrai az új kezdetektől tudatosan őrizte és védte a munkavállalói gárdát, ugyanakkor ez a szerepvállalása nem állítom, hogy azt jelentette, hogy a könyvtár személyzetét ne próbálta volna

kontrollálni, kisszerűen felügyelni, és az idők során ne szaporodtak volna el már-már zsarnoki allűrjei.

A közös próbatételek nehéz ideje ma groteszknek tűnő, de egykor is bizonyosan szarkazmussal kezelt fordulatokat hozott. Sztálin születésének 70-ik évfordulójára remekbeszabott felajánlásokat szedtek listába.^{367} Ezen szerepelt a decimális rendszerre való áttérés „soronkívüli előkészítése”, a könyvek ideológiai szempontból való felülvizsgálata terén „kétszeres anyag elvégzése”, az orosz címjegyzéket 10 nappal korábban elkészítették, többen elolvastak egy-egy orosz könyvet, volt, aki 1000 orosz szót megtanult, a főigazgató maga azt vállalta, hogy az orosz nyelvtanfolyam kezdőfokáról a haladókhöz lép át. Mátrai védőpajzs szerepének figyelemre méltó dokumentuma, hogy 1950-ben, a könyvtári kutatók elkerülhetetlen leépítése alkalmával a Magyar Tudományos Akadémiát is megpróbálta rávenni az elbocsátottak átvételére, amit Alexits főtitkár kemény modorban utasított vissza.^{368} Az 50-es években a főigazgató belső köréhez tartozott az oktatási minisztérium nemzetközi területéről ide zuhant Szentmihályi János, a belbiztonsági jelentések szerint angloil, sőt angломán debatáns szocialista, aki – míg lehetett – egy szobában ült és vitázott Bibó Istvánnal.^{369} Ezzel a vonzó ellenzéki góccal szemben Mátrai számára taszítónak bizonyult (a Lám Leóként született) Lázár György, aki néhány konfliktuózus évet töltött az Egyetemi Könyvtárban lázálomszerű pártkarrierjét követően, amely a Rákosi titkárságtól, a Szigeti–Lázár–Király nyomásgyakorló csoporton át, a Mérei Ferencsel való véres leszámolás révén a neveléstudomány birtokbavételén keresztül vezetett 1956 személyes kríziséig.^{370} Alighanem benne sűrűsödött mindaz, ami a mindenkori üldözések és lázadások ellenében általában mérsékletet és egyensúlyt kereső Mátrai (Erasmusra kivetített) közéleti mentalitásától idegen volt.

Mátrai 1945 után gáttalanul siklott a szellemi és politikai élet elsőpró folyamatában. Aktív a közéletben, élére áll a könyvtárak és könyvtárosok hazai együttműködésének és nemzetközi kapcsolatépítésének.^{371} Várakozáson felül elismert érdemeket szerzett azzal, hogy tizenegy Szemere Bertalannak írt Marx-levelet átadott a moszkvai gyűjtőközpontnak.^{372} Aktív a Pedagógusok Szakszervezetében, melynek egy időben – nem utolsósorban Faragó László révén – jelentős az oktatáspolitikai befolyása. Filozófiatörténetet

tanít az egyetem bölcsészkarán, de Hajnal István dékán megkeresése ellenére az ideológiailag egyre kényesebb terepen, Lukács György árnyékában nem vállalja a tanszékvezető szerepét.^{373} Ez egyébként nagy csábítás lehetett, melynek elhárítását évtizedekkel később maró rendszerkritikával úgy magyarázta Popper Péternek egy váratlan, sörissza, oldott repülőtéri beszélgetésben: ez a könyvtár mégis jobban hasonlít egy igazi könyvtárra, mint a mi egyetemünk egy igazi egyetemre.^{374}

Bizonyosan volt és vissza-visszatért Mátraiban az ambivalencia az 1945 után születő rendszerrel szemben. Egyfelől társadalmi okokból és illúziók által vezettetve a gyökeres változás oldalán állt, másfelől élt benne gyanakvás és meg is bizonyosodhatott arról, hogy e változások túlfutnak azon, amit ő helyénvalónak és kívánatosnak tart. Hiteles a szembefordulása a Horthy-korszak hierarchikus társadalmával, múltba rekedt szimbolikájával, az irracionális elburjánzásában gyökerező fasiszta mentalitással, a magyar állam fennhatóságát megtagadó Volksbundisták fellépésével és a nemzeti önállóság látszatát is megtörő német megszállással. Híve volt a nélkülözők felkarolásának a városban és vidéken egyaránt, sok értelmiségi társával együtt – a Nemzeti Parasztpárt vonzásterében – hitt a népben (amelyet talán némi naivitással szemlélt) és bízott a tudás értékében és erejében. De fenntartásokkal is élt, mint múltban kutakodó szellemi ember, értékek számon tartója és őrzője, mint az intézményes rend barátja és követője, mint aki idegenkedik a radikalizmus kapkodó pusztításától, tart az új hatalom harsány szószólóitól, áttekinthetetlen viszonyaitól, az új irányban s mezben jelentkező üldözés atmoszférájának feltámadásától. Ezen a konfliktuson azonban túltette magát, amikor az új hatalom intésére és csábítására annak oldalára szegődött. (Nem véletlen a kései munkáiban visszatérő toposz, hogy a marxizmus térhódításának egyik legfőbb gátja volt, hogy a jobboldali autokratikus berendezkedés polgári demokratikus opposíciója megtorpant a kommunista eszmeiség felé vezető úton.)

A fordulatos események története az volt, hogy 1947-ben Bóka László „Új könyvtár” sorozatában jelent meg a *Haladás és fejlődés* apró kis kötete (úgy tűnik, ez volt számára a testreszabott méret). Ez mindmáig érvényes összefoglalója volt egy európai látókörű művelt gondolkodó haladásról vallott felfogásának. Foglalata a nemzeti-faji

diszkriminációval szembehelyezkedő, és általában a kritikus időkben a társadalmi megkülönböztetésen felülemelkedő humanizmusnak. Ez szerint korokon át változatlan szemben a mind tágabb körökre kiterjedő társadalmi szolidaritás történeti dinamikájával. A kor érzékeny mérlegén mérve (ön)kritika lappang abban az elgondolkodtató tételében, hogy „nem volt még valamirevaló forradalom és haladás az emberiség életében, melynek előkészítői ne humanisták lettek volna, s ennek ellenére nem volt még forradalom, ahol egyetlen humanista is feltűnt volna a barikádokon”.^[375] (A szerzőhöz méltó rosszmájúsággal hozzátehetnénk, hogy ez parafrázis Babits általa más helyütt kedvtelve idézett felismerésére, hogy a háborús uszítók maguk soha nem tűnnek fel a harcmezőn...) A széles látókörű és szellemes kötetre Mátrai köteles választ kapott Fogarasi Bélától, a filozófiatörténetben jártas, keményvonalas moszkovitától a *Társadalmi Szemlében*:^[376] eszerint a színvonalas írás mellőzi Marxot, híján van az eszmei állásfoglalásnak, ami pedig a felkészült szerző szakmai jövőjének záloga. Ez a fajta kritikába oltott ultimátum nem volt ritkaság a kommunista párt eszköztárában, hatása több rangos értelmiséginél nem maradt el. Mátrai 1948-ban belépett a pártba, és 1949-ben már új hangot ütött meg az MDP kultúrpolitikai akadémiáján *A tudomány szabadságharca* című előadásában.^[377]

Mátrai egzisztenciális és szellemi fordulatai bizonyosan nem absztrahálhatóak Zemplén Jolánnal kötött házasságától.^[378] A Zemplén család – tehetségével és teljesítményével – maga is történeti tárgy, Déry Tibor róluk mintázta a professzori miliő rajzát. Jolán édesapja, Győző világklasszis volt a fizikai kutatásban, Kodály Zoltán úgy emlékezett meg róla, hogy bizonyosan Nobel-díjas lett volna, ha nem hal hősi halált az első világháború olasz frontján. Testvére, Géza a magyar vegyészet korszakos alakja, műegyetemi iskolateremtő, akadémikus – tudós tagja annak az öttagú testületnek, amely az úgynevezett Tudományos Tanács élén az MTA újjászervezését előkészítette. A házasságkötésre a 40-es évek első felében került sor, miután-miközben erősen hatottak egymás tudományos munkásságára, a kiváló fizikusként számon tartott Zemplén Jolán mindinkább elmélyült tudományának történetében, az eszmetörténetben jártas Mátrai kitüntetett figyelemmel fordult a természettudományok alakulása és kihatásai felé. Gyermekeikkel együtt éltek az Egyetemi Könyvtárban, hazai úttörői voltak a scramble

játéknak, szellemes közegük nagy társaságot vonzott, a válás után Zemplén Jolán visegrádi házát is évtizedekig látogatták a magyar tudományos és szellemi élet kiválóságai... Jolán maga akadémiai doktor lett, az ország első nőprofesszora, hosszú időn át a Műegyetem tanszékvezetője, egyben a természettudománytörténeti kutatócsoport vezetője, klasszikus fizikatörténeti összefoglaló kötetek szerzője.

A magyar szellemi életet megrázó, sőt évekig rázkódtató fordulat volt a Magyar Tudományos Akadémia átszervezése 1948–1949-ben. Mátrai László eközben lett és (az ennek során bekövetkező többszörös szűrést túlélve) maradt az MTA levelező tagja.^[379] A helyzet ellentmondásosságát mi sem jellemzi jobban, mint hogy a 1948 márciusában benyújtott ajánlását Prohászka Lajos mellett Bolgár Elek, Gerevich Tibor, Szilágyi Loránd és Váczy Péter jegyezte,^[380] a hivatalos közleményben azonban csak Prohászka és Heller Ede szerepelt, akiket rövidesen szintén elveszített az Akadémia.^[381] Az írott és nyomtatott ajánlás szövege egyebekben szóról szóra azonos volt, 1945 előtti munkákat idézhetett és idézett, és érdemi szövege azzal zárult, hogy „kritikus intelligenciája minden közhelyszerű filozófiának halálos ellensége”.^[382] Ha ezt egyetértően igaznak találták a múltra nézve, vajon érvényesnek bizonyult-e az 50-es évektől kezdődően is? Lehet, hogy e kérdésben rejlik későbbi szellemi magatartásának kulcsa: amilyen formában ismerkedett a marxizmus-leninizmussal, az nem is a filozófia, hanem a politikai propaganda szintjén volt közhelyes, s ha a politikai berendezkedés mellett külsőleg el is kötelezte magát, a marxizmusban ő szemlátomást nem talált filozófiailag kiaknázható gondolati mélységeket. Mátrai – minden ellenkező vallomás, látszat és feltételezés ellenére – nem került közelebb a marxizmushoz annál, mint hogy elsősorban filozófia-, tudomány- és művelődéstörténeti mondanivalóját egyfajta kézikönyvi marxizmus öntetével borította le. (Kivételnek tűnik, amikor a Lenincntenárium alkalmából és emelkedetten emlékező stílusában Leninről egyszerre csak mint kora és kultúrája keretei közé zárt gondolkodó történeti igurájáról szólt.)^[383] Hermann István nekrológban is megemlíti^[384], hogy Mátrai érdemben nem foglalt állást az 50-es évek tovaryúrózó Lukács-vitájában. Legfeljebb a szellemi rang iránti tiszteletét rótt le szembefordulva a dogmatikus támadók nivótlanságával, amikor paradoxonát kimondta: „Most azt kell eldönteni, mi ér többet, a kritikátlan termékenység, avagy a terméketlen

kritika.” Ennek a megfogalmazásnak a szellemes burkában alighanem az intellektuális érintettség és az involvált elkötelezettség hiánya húzódik meg, nemcsak a túlélés igyekezete, ami Mátrai egyetemi visszahúzódásában és akadémiai hivatali buzgóságában egyaránt tetten érhető volt. Mátrai jó polgára volt a pártállamnak, de filozófus létére az eszmeiségével való azonosulást csak mímelte.

Mátrai az Egyetemi Könyvtár intézményesen zárt, általa is védett, minden sokszínűsége mellett belterjes világából a Magyar Tudományos Akadémia révén kilépett a tudományos közélet küzdőterére, amelynek baljós közegében kivívta és hosszú-hosszú távon megőrizte a maga pozícióját. Az 50-es évek fordulóján tagja lett a rangok terén heterogén, de mindennemű jogosultsággal felruházott osztályvezetésnek, amelynek hatóköre ekkor még a filozófiai és történeti tudományok mellett kiterjedt a társadalomtudományok összességére – kivéve a nyelv- és irodalomtudomány hagyományosan elkülönült szektorát. (A II. és az I. Osztály között az ókortörténet/klasszika-filológia határán volt némi feszültség, majd a II. Osztály elvi-ideológiai követeléseitől elmaradó néprajzot a harcedzett Ortutay Gyula mentette ki és húzta-vonta át az osztályok válaszfalán.) A II. Osztályra hárult alkalmasint az a kényes-kétes szerep, hogy ideológiai orientációt és továbbképzést (?) nyújtson vagy legalábbis ígérjen a többi tudományos osztálynak.

Az osztály stratégiai pozícióját a kezdetektől nagyban meghatározta, hogy a marxizmus akadémiai térhódításában fontos és folytonos szerepet játszó Fogarasi Béla volt az elnöke, Mátrai László mellette kezdte meg és végezte az operatív feladatokat ellátó osztálytitkár szerepét. A 20. század elejének német szellemi kapcsolatokba ágyazott filozófiája közös műveltségi háttérrel adott együttműködésüknek, miközben a 45 után – Mátrai többször ismételt kifejezésével élve – a szellemi életbe „behatoló” marxizmus tekintetében Fogarasi bizonyosan magasan iskolázott mestere volt vezetőtársának. A tudományos élet irányításában némi bizonytalankodás (egy csúcsminisztérium kialakításának kezdetei) után a szovjet akadémia modellje honosodott meg. Az osztályok (pontosabban azok politikai bizalmat megszolgáló és élvező vezetése) tudományterületük életének minden vonatkozására kiterjedő erős befolyással rendelkeztek (személyi, finanszírozási, publikációs, nemzetközi, tervezési kezdeményezés és kontroll tekintetében egyaránt). Mellettük bimbózott, majd virágzott ki a

kutatóintézetek mind teljesebb rendszere az 50-es és 60-as években, amelyek csak utóbb egészültek ki különböző minisztériumok háttérintézeteivel. Az akadémiai apparátus, személy szerint Mátrai is, nem egyszer úgy érezte, hogy az országos feladatok túlterhelik, ezekből az egyetemekre kellene többet átruházni (ami csak későn és részlegesen realizálódott, hiszen a szovjet modellben a tudomány az akadémia alá tartozott, a főiskolák-egyetemek leszűrt tananyagok oktatására szolgáltak). Az osztály égisze alá tartozott a – jórészt közvetlen pártirányításnak kitett – történettudományi intézet, amely mellett rendre megjelentek a régészet és a művészettörténet kutatóhelyei. A jogtudomány területe markánsan körvonalazódott, képviselőinek volt súlya az osztály és az Akadémia közéletében, ehhez képest később jött és lassabban emelkedett ki a közgazdaságtudomány. A neveléstudomány a maga szovjet áthallásaival az 50-es évek első felétől „főbizottsággal” is rendelkezett, de csak „elvi irányítást” kapott, tényleges kutatási lehetőségei az oktatási tárca hatókörében jelentek meg. A burzsoá áltudomány propagandisztikus minősítése a pszichológiával és szociológiával kapcsolatban akadémiai körökben ugyan nem jelent meg, de az előbbi csak szűk körben vegetált, az utóbbinak a történelmi materializmus gondolatfelhőjével való tisztázhatatlan viszonyában egy évtizedig nem volt intézményes tere. Mátrainak volt korai munkásságában gyökerező belső várakozása azzal kapcsolatban, hogy az embertudományok között helye, sőt rangja van a pszichológiának, amelyet (tulajdonképpen a szellemtudományi gondolkodásmóddal rokonítható módon) a személyiség és a kultúra viszonyának megragadásában gyökereztetett. Ez a társadalompszichológiája iránti jóakarat nyilvánult meg abban, hogy a pszichológia művelésének szükségességéről az osztályvezetés körében visszatérően beszélt, bizonyos, hogy támogatta a Gyermeklélektani Intézet életmentő befogadását az akadémiai hálózatba.^[385] Amikorra szovjet példán felbuzdulva a pszichológia ügye lendületet kapott, akkor a politikai súllyal rendelkező (alkalmasint Fogarasival is szembeszegülő) Gegesi Kiss Pál orvosprofesszortól elvitatta és visszavette az újjászerveződő tudományterület akadémiai irányítását.^[386] a pszichológiai bizottság osztályközi/elnökségi helyzete átmenetinek bizonyult, visszakerült a II. Osztályhoz, sőt egy-két évig elnöklését is maga Mátrai látta el (mígnem az indokolhatatlan funkcióhalmozást kerülendő ezt az akadémiai

viszonylatban erőtlenségre, az oktatáspolitikai jóindulatát élvező Kelemen László pedagógiai pszichológusnak át nem engedte). De utóbb is, a miniszteriális kutatási háttérintézetek burjánzása idején felszólamlott amellett, hogy kiterjedt bázist kellene teremteni a – tőle bizonyosan távol álló – munkalélektan számára. Merőben más volt egyébként Mátrai személyes viszonyulása a szociológiához, amit elsorvadt, majd életre ébredő állapotában is úgy jellemzett, mint eredendően a munkásmozgalom fellépésére adott burzsoá választ, közhelyes és az osztályharcot lefegyverző tartalommal. Ebben Szalai Sándorhoz fűződő, nyílt konfliktusba is torkolló rossz viszonyán túl,^[387] mögöttes (ám lényeges) szemléleti tényezőként alighanem közrejátszott világképének tradicionálisan humanisztikus jellege, amelynek nem képezte részét a gazdaságilag determinált osztálytagozódás és osztályharc gondolata.

Fogarasi Béla az Akadémia átszervezésétől a XX. kongresszus mondanivalójának értelmezésén át az 1956-ot követő kommunista restaurációig az egybenőtt filozófiai-ideológiai terület mértékadó alakja volt, vonalas pártember, egyben a dogmatikus baloldal, alkalmasint Lukácsal rokonított céltáblája. Mátrai hivatali ügyekben operatív osztálytitkár volt mellette, majd az 1955 és 1960 közötti hallgató visszahúzódnak után ő az, aki Fogarasi 1959-ben bekövetkező halálát követően az osztályvezetés kontinuitását megtestesíti. A markáns politikai szerepre törekvő Szigeti József mellett a rendszerideológia lukácsistákat mellőző képviselője őreá hárul a filozófia területén. E tekintetben szimptomatikus, hogy „Pietro Pomponazzi és a duplex Veritas” levelezőtagi székfoglalójához képest, amikor Szabó Imre és Molnár Erik akadémikusok ajánlására 1962-ben az MTA rendes tagjává lépett elő, a „Haladás és hanyatlás problémái a kultúrhistóriában” lett székfoglaló előadásának tárgya.^[388] Elhagyva a vallással birkózó természettudomány és filozófia történetének tényszerű terepét, a 60-as években műveltségéhez és intellektusának szarkasztikus fölényéhez méltatlan ideológiai megnyilatkozásokra is vállalkozik, amelyek emblematikus mélypontja, amikor (az általa előszeretettel tanulmányozott) esztétika termelőerővé válását azzal illusztrálja, hogy a dolgozó ember munkakörnyezetének alakításához nyújt segédkezet a szocializmusban...^[389]

Mátrai akadémiai pályafutása idején két gyökeres, szervezeti fordulat következett be. Egyrészt (Fogarasihoz is visszanyúló) latolgatás után

1965-ben sor kerül a társadalomtudományok nagy és a valóságismeret ambíciójával erősödő csoportjának kiválására a II. Osztályból, a IX. Osztály megalakulására. Másrészt a tudománypolitikai párthatározat folyományaként végrehajtják az ún. akadémiai reformot,^{390} amely minden korábbinál élesebb határvonalat húz a kutatásirányítás hivatali szervezete és a tudományos osztály- és bizottságrendszer között, önállósítva és felerősítve a miniszteriális államigazgatásban értelmezhető főtitkári szerepet. Mátrai, aki a reform után lesz a II. Osztály elnöke, látszólag maga is elfogadja a gazdasági és irányítási szerepüket lényegében elvesztett testületek elvi-elemző funkcióját, valójában azonban azon vezető akadémikusok egyike, akik minél többet szeretnének megőrizni az Akadémia korábban volt szerkezetéből. Az új munkamegosztásban különös az osztályelnöknek az a visszás szerepe, amit a 70-es évek elején a „filozófus párthatározat” végrehajtásában, az akadémiai kutatók elbocsátásában rá hárítottak. Heller Ágnes tisztán és megvetően emlékezik Mátrai magatartására, lekezelő fölényességére^{391} a korcsulai aláírás miatt ellene indított fegyelmi, illetve az intézeti elbocsátása során. (Elnéző emléket őrzött viszont egy hasonló élethelyzetről, amikor az 50-es években Heller Ágnes sebesen felívelő pályáját – lukácsistaként – az egyetemen akasztották meg, az abban eljáró kari vezető, a pszichológus Kardos Lajos szemlátomást éktelenül szégyellte magát.)^{392} Nem mentség, de Mátrai maró modorát nemcsak kiszolgáltatott helyzetben lévő emberek szenvedték meg, hanem megélték – hogy formális tiszteletadást tükröző szavát idézzem – a „felsőbb helyek” nagy hatalmú betöltői is. Maradandó emlékü és hatású *bon mot*-ja volt az akadémiai reformmal kapcsolatban Aczél Györgynek küldött üzenete: a sziámi ikreket valóban szét kell operálni, de nem mindegy, hogy a műtét életképes testeket eredményez-e, vagy két fej kerül az egyik oldalra és négy láb a másikra... A 70-es évek kultúrpolitikája ilyen személyes élű élcek nélkül sem kedvezett már a veterán társutasoknak, új szövetséget épített és a szocializmus piaci-demokratikus megújításával is kísérletezett. Az adott viszonyok között a politikai kegyvesztettség félreérthetetlen jele volt, amikor a Magvető Kiadó *Gondolta a fene* címen közel 400 oldalas kis kötetet jelentetett meg Fejes Endre tollából, amelyben a *Rozsdatemető* szerzője főként – igen vehemensen és bő terjedelemben – azt taglalja, hogy másfél évtizede (!) egy néhány oldalas írásban Mátrai az ő jeles könyvének atmoszféráját

oktalanul rokonította az egzisztencializmussal.^[393] Megjegyzem, hogy Mátrai mint keménykötésű racionalista és haladásban hívő polgár kora ifjúságától érzékenyen reagált az egzisztencializmus életérzésére és gondolatiságára, így ha a társadalmi enyészet kiváló irodalmi ábrázolásából erre asszociált és ezzel nem azonosult, az aligha csak a 60-as évek elejének pártkonform megnyilvánulása és ideologizáló balítélete volt. Akárhogy is, a szerzői indulat elszabadulása a könyvkiadás akkori kereteiben szokatlan volt, és a Mátrai védelmére kelő kortárs akadémikusnak, Nagy Péternek abban bizonyosan volt igazsága, hogy aránytévesztő volt – több értelemben is – a kis kritikával szembeni fellépés.^[394] (Mátrai Nagy Péternek egy, jóval később írott magánlevelében a „talpnyalás” hatalmi-szellemi erőterét kárhoztatja, implikálva, hogy az ő egyénisége és renitens mentalitása ebbe nem fér bele.)^[395] Mátrai osztályelnöki befolyása, könyvtárigazgatói egzisztenciája a 80-as évek elejére felbomlott és ezzel lelki és testi egészsége is összeomlott.

1980-ban Berend T. Iván, a jövő tárgyalóképes embere vette át akadémiai posztját, s Németh G. Béla váltotta az Egyetemi Könyvtár élén, és nem oly sokára életkereteit képező – kissé megfakult – szolgálati lakását is fel kellett adnia. A megváltozott kultúrpolitikai konstellációban, amikor már alighanem fellazult önkontrollja is, véget ért Mátrai több évtizedes szinte végzetetlennek tűnő közéleti pályája. Ha úgy érezte, akkor méltán érezte, hogy e nagyívű pályafutásáért – mint alkotó szellemi ember – súlyos áldozatokat hozott.

Mátrai László 1947 után kismonográfiát sem adott már ki, ám a következő három évtizedben született rövid írásainak tucatjait két gyűjteményes kötetében közkézre bocsátotta a 60-as és a 70-es években.^[396] Ezer színben játszó történeti portréi és relexiói mindenekelőtt az anyagelvű gondolkodás térhódításáról kínáltak képet, illetve az érdemeihez képest alábecsült magyar filozófia történetéből közöltek autentikus adalékokat. Általa szerkesztett korszakos kiadványsorozatok és szaklapok között szubjektíve is fontos lett számára a világosság, s eközben a vallásosság és ateizmus történeti harcának forrásanyagaként intakt módon megőrizte az Egyetemi Könyvtárban az egyetemből kivált teológia több száz éves intellektuális kincseit. A filozófia hazai történetének – a két világháború közötti esztétikának, illetve a felszabadulás utáni fejlődésmenetnek – szentelt írásaiban saját

munkásságának és szellemi kötődéseinek – hasadó emlékezettel – nem ad teret.^{397} Önazonosságát az 1977-es, teljesebb válogatásában is csak néhány tanulmány jelzi a 40-es évekből, a Babits-, Eötvös József-, Karinthy-, Krúdy-írások – kifejezetten jó értékérzésről tanúskodó választások, és az egyetlen tanulmány az idők kútjában legmélyebbre ereszkedve, a 30-as évekből – ami oly sok mindent kifejez, összefűz és magyarázni próbál – az *Erasmus*.^{398} A humanizmus grandiózus, esendő, szarkasztikus atyjának tisztelete volt tehát az, amit Mátrai megőrzött egykor oly értékes szellemiségéből, túl a személyes ambíciók kielégítésén, a politikai szerepjátékon, a gondolati engedményeken, a fölényesség kényszeredett maszkján. Ez – mondhatnánk – nem elég, de a 20. század kínzó s kínos történetében mégsem kevés.

A könyv elektronikus változatának kiadója
Kossuth Kiadó Zrt.
www.kossuth.hu

A kiadásért felel a Kossuth Kiadó Zrt. vezetője.

Az e-könyv létrehozásában közreműködött:
Katona Zoltán, Pekó Zsolt
Projektvezető: Földes László

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai
és Történettudományok Osztályának
2017 májusában megrendezett
„Értelmiségi válaszutak 1945 után” című tudományos ülésén elhangzott előadások kibővített és
jegyzetekkel ellátott szövege

A kötet az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára támogatásával jelent meg.

Szerkesztette Papp Gábor
Borítóterv Kiss Áron

ISBN 978-963-09-9110-0 (epub)
ISBN 978-963-09-9111-7 (mobi)

© Both Noémi Zsuzsanna, Frank Tibor, Gyarmati György, Hatos Pál, Hunyady György, Paládi-
Kovács Attila, Palasik Mária, Romsics Ignác, Ständeisky Éva, Weiss János
© Kossuth Kiadó 2017

Minden jog fenntartva.
www.multimediasplaza.com
info@multimediasplaza.com

- [1] Borbíró Virgil: A realista és absztrakt művészet. *Válasz*, 1947. december, 524.
- [2] A Magyar Történelmi Emlékbizottság szerkesztésében. Horizont kiadás, év nélkül.
- [3] Illyés az egyedüli borúlátó. *Két március* című versében írja: „Szikláról nézem kis népünk jövőjét. / Reménytelen vagyok...”
- [4] 1943. május 15.
- [5] „A csoport tagjai – írja Szekfű – a szabadság és egyenlőség biztosítékait a demokratikus intézményekben látták, s meg voltak győződve, hogy a demokrácia segítségével Magyarország minden polgára elérheti az emberi méltóságának megfelelő életmódot.” Szekfű Gyula: *„Valahol utat veszítettünk”*. Budapest, Magvető, 1987. Gondolkodó magyarok, 14.
- [6] Uo. 54.
- [7] Indokait, lemondólevelét lásd Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960*. Budapest, Szépirodalmi, 1987. 42, 47–48.
- [8] Az írók közül például Erdélyi Józsefet, a tudósok közül Hóman Bálintot.
- [9] A Magyar Kommunista Párt 1945. március 7-ei titkársági ülésének jegyzőkönyve. MNL OL 274. f. 4/20 ó. e.
- [10] Politikusként felszólalt még Erdei Ferenc és Teleki Géza is, de ők a tudományos szférából jöve lettek koalíciós pártjuk képviselőjeként miniszterek, s ennek megfelelően beszéltek.
- [11] *Szabad Nép*, 1945. június 27. A kommunista pártvezérrel szembeni tudói illúziót a korabeli közvéleménykutatás szerint a lakosság jelentős része osztotta. Tildy Zoltán kisgazdapárti miniszterelnök után kommunista párti miniszterelnökhelyettesként Rákosi Mátyás volt a második legnépszerűbb politikus.
- [12] A két író az 1942-es lillafüredi író-politikus találkozón is ott volt.
- [13] Kassák Lajos: „Új szellemi front”. *Világ*, 1945. július 5.
- [14] Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár. Horváth Márton-hagyaték
- [15] A legismertebb: Lukács György: Az absztrakt művészet magyar elméletei. *Forum*, 1947. szeptember 5. 115–127.
- [16] Idézi Pataki Gábor: „Van alkonyat, mely olyan, mint a hajnal”. Képzőművészeti viták, 1948–1949. In Ständeisky Éva és mások (szerk.): *A fordulat évei 1947–1949. Politika – képzőművészet – építészet*. 1956-os Intézet, 1998. 229. A visszaemlékező úgy védekezett a verdikt ellen, hogy felhagyott a festéssel.
- [17] Jegyzőkönyv az MMT hetes tanácsának 1947. október 30-ai zárt üléséről. Jelen vannak: Borbíró Virgil, Both Béla, Gertler Viktor, Illés Endre, Kadosa Pál, Kassák Lajos, Kodály Zoltán, Schubert Ernő, Pátzay Pál, Szabó Ferenc tanácsstagok, Zakariás G. Sándor jogi szakértő, továbbá Szőnyi Kálmán ügyvezető titkár. A dokumentum fénymásolata magántulajdonból került hozzám. A Láthatatlan Symposium. Kommentárral közléteszi: György Péter és Pataki Gábor. *Ars Hungarica*, 1982. 1. sz. 115–140.
- [18] I. m. 13.
- [19] György Péter – Pataki Gábor: Kommentár A Láthatatlan Symposiumhoz. (Szellemi életünk vitája – 1947–48). *Ars Hungarica*, 1982. 1. sz. 118.
- [20] György Péter – Pataki Gábor: *Az Európai Iskola és az Elvont művészek csoportja*. Budapest, Corvina, 1990.
- [21] Jemnitz a szociáldemokratákhoz kötődött, Kadosa az SZDP-ből 1947-ben átlépett a kommunista pártba.
- [22] Kassák például ezt írta: „Nem értem meg, ha az író a szellemi vezetők közé tartozónak érzi és vallja magát, hogyan hunyhat szemet a társadalmi összefüggések előtt, és hogyan mondhat le a kritika jogáról, sőt kötelességéről. Aki ezt teszi, az nem alkotó író, a legjobb esetben érzékeny széplélek.” I. m. 121. Szentkuthy Miklós pedig ezt: „...a művésztől követelni, hogy icsz valláshoz vagy *ipszilon* nacionalista vagy más érdekhez csatlakozzék: nem lehet.” Uo. 123.
- [23] Uo. 134.
- [24] Uo. 130.
- [25] Uo. 128.

- [26] Uo. 126.
- [27] Uo. 135. Legyenek iparművészek, javasolta Bernáth.
- [28] Horváth Márton
- [29] Uo. 124.
- [30] Uo. 122. és 131.
- [31] Uo. 127.
- [32] Uo. 128.
- [33] Uo. 129.
- [34] Uo. 130.
- [35] Uo. 138.
- [36] Uo. 136.
- [37] Uo. 132.
- [38] Jegyzőkönyv az MMT hetes tanácsának 1947. október 30-ai zárt üléséről. I. m. 19.
- [39] *A Láthatatlan Symposion...* I. m. 139–140.
- [40] Szvetlana Alekszejevics: *Elhordott múltjaink*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2016. 136.
- [41] Lukács György: *Irodalom és demokrácia*. Budapest, Szikrakiadás, 1948. 5.
- [42] Lukács György: *Megélt gondolkodás / Életrajz magnószalagon*. Budapest, Magvető Kiadó 1989. 260.
- [43] Idézi A. Sz. Sztikalin: Lukács György mint irodalomtudós, filozófus és politikus megítélése Moszkvában 1940-től az 1970-es évekig. In *Lukács György és a szocialista alternatíva*. Budapest, L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, 2010. 254.
- [44] Ambrus János (szerk.): *A Lukács-vita*. Budapest, Múzsák Közművelődési Könyvkiadó, 1985. 303.
- [45] I. m. 304.
- [46] I. m. 306.
- [47] I. m. 307.
- [48] Kállai Gyula hozzászólása a Politikai Bizottság 1960. október 25-ei ülésén. Lásd Cseh Gergő Bendegúz – Kalmár Melinda – Pór Edit (szerk.): *Zárt, bizalmas, számozott*. Budapest, Osiris Kiadó, 1999. 202.
- [49] Cseh Gergő Bendegúz – Kalmár Melinda – Pór Edit (szerk.): *Zárt, bizalmas, számozott*. i. k. 190.
- [50] Hermann István: *A mai kultúra problémái*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974. 275.
- [51] Szőnyei Tamás: *Titkos Írás*. 1. kötet, 219.
- [52] Uo.
- [53] Uo.
- [54] Lukács legjelentősebb besúgója azonban „Kelemen Anna” (Kerényi Mária) volt, aki a Közgazdaságtudományi Egyetemen gépíróként dolgozott, tökéletesen tudott németül és Lukács teljesen megbízott benne, szinte családtagnak tekintette. És folyamatosan jelentett arról, hogy Lukács hol tart az *Esztétika* megírásában.
- [55] I. m. 230.
- [56] Pető Iván: Ellenreform(áció), <http://beszelo.c3.hu/cikkek/ellenreformacio>
- [57] Lásd Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Budapest, Sík Kiadó, 1997. 193.
- [58] I. m. 189.
- [59] I. m. 194.
- [60] Lehmann Miklós: Az elidegenedés- és antropológia-vita politikai összefüggései, 26. <http://lehmann.hu/lm/elidegen.pdf>
- [61] Király István: *Napló 1956–1989*, Budapest, Magvető Kiadó, 2017. 249–250.

- [62] Lásd Aczél György: *Szocialista kultúra – közösségi ember*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1975. 201.
- [63] I. m. 203.
- [64] Révész Sándor: *Aczél és korunk*. i. k. 199.
- [65] Ezzel az „állásfoglalással” egy konkrét vitát kezdeményezett: Kelemen János (és mások): Tizenhat év után. In *Világosság. Filozófus-per*, 1973. é. n. 19–25.
- [66] Az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről. In *Magyar Filozófiai Szemle* 1973/1–2. 166.
- [67] Cseh Gergő Bendegúz – Kalmár Melinda – Pór Edit (szerk.): *Zárt, bizalmas, számozott*. i. k. 197.
- [68] Kádár mondja a PB-ülésen: „Persze ennek a bíráltnak a módja lehet nagyon különböző. Ha Almási [Miklós] valamelyik nézetét akarják bírálni, ezt meg lehet tenni annál inkább, mert ő nem követte egyébként minden hibás nézetekben [sic!] Lukácsot.” I. m. 196.
- [69] Az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása. i. k. 167.
- [70] Aczél úgy olvassa a Lukács-tanítványok legújabb dolgozatait, hogy azok döntően és legalapvetőbben a proletárforradalom érvényességét (vagyis a szocializmus létét) kérdőjelezi meg. Ő viszont úgy gondolja, hogy a pártnak van erre egy válasza, és itt Király István híres-hírhedt cikkére utal: „Fel kell készíteni a fiatalokat a mindennapok forradalmiságára, értelmes, aktív cselekvési lehetőségeket kell keresni és találni – velük közösen.” Aczél György: i. m. 205. Király naplójában nagyon sok olyan beszélgetésről számol be, amelyben arról volt szó, hogy az ifjúságnak nincs módja reális politikai-társadalmi cselekvésre. A „mindennapok forradalmiságának” így nagy valószínűséggel sokkal több köze volt a Lukács-tanítványok elítéléséhez, mint ahogy azt eddig sejtettük.
- [71] Ludassy Mária: 1973, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/1973>.
- [72] Révész Sándor: *Aczél és korunk*. i. k. 200.
- [73] Király István: *Napló*. i. k. 876.
- [74] Ludassy Mária: 1973, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/1973>.
- [75] Lator László: Szász Imre emlékezete. *Holmi*, 5, 2003. <http://www.hlmi.org/2003/05/lator-laszlo-szasz-imre-emlekezete> – Letöltve 2013. március 5.
- [76] Tibor Frank: *The British Image of Hungary 1865/1870*. Budapest, L. Eötvös University, 1976. 144–145; G. F. Cushing, Arthur Patterson, *Hungarian Studies in English* 18 (1985), 5–21; Tibor Frank, *Picturing Austria-Hungary: The British Perception of the Habsburg Monarchy 1865–1870*. New York, Columbia University Press, 2005. 109–119, 364–371.
- [77] London: Trübner & Co., 1885. 539.
- [78] Yolland sporttevékenységéről ld. http://hu.wikipedia.org/wiki/Yolland_Arthur
- [79] http://hu.metapedia.org/wiki/Ferenc_J%C3%B3zsef_Nevel%C5%91int%C3%A9zet Letöltve 2017. május 29.
- [80] Tibor Frank: Ferenc Bizonfy and the first Hungarian–English dictionary. In Réka Benczes and Szilvia Csábi (eds): *The Metaphors of Sixty: Papers Presented on the Occasion of the 60th Birthday of Zoltán Kövecses*. Budapest, Department of American Studies, School of English and American Studies, Eötvös Loránd University, 2006. 106–115.
- [81] Sarbu Aladár: Angol nyelv és irodalom: az anglisztika magyarországi történetéből. Előadás az Egyetem alapításának 375. évfordulóján, Budapest, 2010. 7.
- [82] Frank Tibor: Három professzor. Az angol szak kezdetei Budapesten. In Frank Tibor és Károly Krisztina (szerk.): *Az angol tudománya. 125 éves az egyetemi angol szak (1886–2011)*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2013. 31.
- [83] Yolland papers, Carnegie Endowment for International Peace, Rare Book and Manuscript Library, Butler Library, New York, NY.
- [84] *Yolland Emlékkönyv*, Angol Filológiai Tanulmányok V–VI, Budapest, 1944.
- [85] Kocztur Gizella: Angol nyelv és irodalom. In Sinkovics István (főszerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970*. Budapest, ELTE, 1970. 486.

- [86] Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi jegyzékei, 1944. december 23. – 1947. május 31. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2003. 1945. augusztus 31. 48/7.
- [87] A. A. Jack, Professor of English Literature, University of Aberdeen, 1928. július 20. A szerző tulajdonában.
- [88] A. A. Jack, Professor of English Literature, University of Aberdeen, 1926. június 30. A szerző tulajdonában.
- [89] A. A. Jack, Professor of English Literature, University of Aberdeen, 1928. július 20. A szerző tulajdonában.
- [90] Uo.
- [91] R. S. W.: *Obituary*. Kézirat, [1977]. A szerző tulajdonában.
- [92] SEER 16(46), 141–154.
- [93] SEER 17(51), 561.
- [94] SEER 25(64), 297.
- [95] Henderson professzor – N. J. Szenczi, 1946. július 12. A szerző tulajdonában.
- [96] William John Rose a budapesti Egyetem Rektorának, London, 1946. június 27. A szerző tulajdonában.
- [97] Lutter habilitációjáról ld. Abádi Nagy Zoltán: Ország László debreceni egyetemi működése. In Vadon Lehel (szerk.): *Ország László emlékkönyv*. Eger, EKF Líceum Kiadó, 2007. 291–362, Lutterről 303–304. Lutter titkos megfigyeléséről ld. Pál Zoltán: Lutter Tibor államvédelmi megfigyelése, *Betekintő*, 2010/3, http://www.betekinto.hu/2010_3_pal. Letöltve 2017. május 8.
- [98] Kocztur Gizella: i. m. 487–488.
- [99] Kocztur Gizella: i. m. 490. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC14240/14837.htm> – Letöltve 2017. május 7.
- [100] Sőtér István: Szenczi Miklós. In Szenczi Miklós: *Tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. 7.
- [101] Sarbu Aladár: Szenczi Miklós 1904–1977. *Egyetemi Lapok*, 1977. szeptember 19.
- [102] Szenczi Miklós – Frank Tibor, 1974. február 23. A szerző tulajdonában.
- [103] Vadon Lehel 1993-ban (i. m. 15–65) részletes életrajzot közölt Ország Lászlóról, ez külön füzetben 1994-ben is megjelent, Ország László címmel, Egerben.
- [104] <http://www.szent-norbert.hu/pdf/premontreiek/orszagh.pdf> – Letöltve 2017. május 4.
- [105] Sándor Maller: Inauguration Cancelled. In *Angol Filológiai Tanulmányok XII*, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1979, 7–18. Ld. még a *The New Hungarian Quarterly*, Vol. 22, No. 83, 1981.138–144.
- [106] Vö. Czigány Lóránt: Fest Sándor öröksége. *Kortárs*, 45, 2001, 9. <http://epa.oszk.hu/00300/00381/00050/czigany.htm> – Letöltve 2017. június 5.
- [107] Koltay-Kastner Jenő (1892–1985): Fest Sándor emlékezete. In Fest Sándor: *Skóciai Szent Margittól a Walesi Bárdokig*. Magyar-angol történeti és irodalmi kapcsolatok. Szerk. Czigány Lóránt és Korompay H. János. Budapest, Universitas, 2000. xiii–xxxiii, idézet xxxiii.
- [108] Uo. xxxii.
- [109] Abádi Nagy Zoltán: Ország László debreceni egyetemi működése. In Vadon Lehel (szerk.): *In memoriam Ország László. Születésének 100. Évfordulójára*. Eger, Eszterházy Károly Főiskola Amerikanisztika Tanszék, 2007. 291–362, idézett adatok 296–298.
- [110] Uo. 299–300.
- [111] A Budapesti Érseki Kat. Reál gimnázium és a vele kapcsolatos Rákóczi Kollégium Értesítője az 1936–37. évről, 22. és 45. (Hörcher Ferenc szívességéből.)
- [112] Abádi Nagy Zoltán: i. m. 306.
- [113] Balázs János: Ország László, a nyelvész. In Vadon Lehel (szerk.): *In memoriam Ország László*, i. m. 125–133; Kontra Miklós: Ország László budapesti működése. In Vadon Lehel (szerk.): i. m. 363–374.

- [114] Kontra Miklós: i. m. 363.
- [115] Balázs János: Országh László, a nyelvész. In Vadon Lehel (szerk.): i. m. 128.
- [116] Kémenes Árpád: A szótárszerkesztési alapelvek változásai Országh László Angol-magyar kéziszótára átdolgozott kiadásában. *Argumentum*, 2 (2006), 182–190, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 182–190.
- [117] Abádi Nagy Zoltán: i. m. 310–315.
- [118] Országh saját kezűleg kiállított munkahelyi törzslapja alapján Abádi Nagy Zoltán: i. m. 340.
- [119] Abádi Nagy Zoltán: i. m. 340–345.
- [120] Országh László munkásságának bibliográfiáját közreadta Vadon Lehel: *Országh László*, i. m. 67–93.
- [121] Országh László levele a budapesti Angol Tanszéknek, Budapest, 1977. november 2. A szerző tulajdonában.
- [122] <http://www.szent-norbert.hu/pdf/premontreiek/orszagh.pdf> – Letöltve 2017. május 4.
- [123] A szerző tulajdonában. Országh ösztöndíja is szerepet játszott elgondolásomban, amikor 1981 nyarán – Nadasdy Ádám és Szalay Krisztina kollégáim segítségével – rendeztük a budapesti Angol Tanszék könyvtárának anyagát, és egyebek között szétválogattuk a Patterson kézjegyével és pecsétjével ellátott köteteket. E néhány száz könyvet az ELTE Angol–Amerikai Intézetének könyvtára a mai napig is különgyűjteményként őrzi. – Országh saját könyvgyűjteménye a Debreceni Egyetem könyvtárába került, ennek érdekes és Országhra jellemző történetéről ld. Abádi Nagy: i. m. 352.
- [124] Vadon Lehel (szerk.): *Emlékkönyv Országh László tiszteletére*. Eger, 1993. Vadon Lehel: *Országh László*. Eger, 1994. Vadon Lehel (szerk.): *In memoriam Országh László. Születésének 100. évfordulójára*. Eger, 2007.
- [125] *Országh László válogatott írásai*. Szerk. Virágos Zsolt. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007. 585 p.
- [126] J. A.: Országh László szótáríró – Egy tényleg híres szombathelyi. 2007. november 11. <http://www.alon.hu/node/5818>; illetve <http://vaol.hu/szombathely/mar-picege-utca-is-van-szombathelyen-kozteruletek-utcak-elnevezesrol-dontott-a-kozgyules-1677108> – Mindkettő letöltve 2017. május 7.
- [127] Országh László Chair in American Studies. Fulbright U.S. Scholar Program Catalog of Awards. <https://awards.cies.org/content/laszlo-orszagh-chair-american-studies> – Letöltve 2017. május 30.
- [128] Papp István: Az elveszett reformkor. *Kommentár*, 2006. 2. sz. 46–48.
- [129] Tóth Pál Péter: Beszélgetés Bay Zoltánnal. *Magyar Tudomány*, 1991. 9. sz. 1133.
- [130] Erre 1945. január 10-én kerülhetett sor, mert az Esterházy-palota környékén, ahol Szent-Györgyi Albert utolsó búvóhelye volt, 1945. január 9-én értek véget a harcok, a professzor ezután kereste fel feleségét, s így találtak rá a katonák a közös lakásukon.
- [131] Szent-Györgyi közvetlen munkatársa, Straub F. Brunó szerint V. O. Engelhardt, szovjet biokémikus állt a háttérben. Ralph W. Moss: *Szent-Györgyi Albert*. Budapest, Typotex, 2012. 3. kiadás. 163.
- [132] Péteri György azt feltételezi, hogy a polgári ellenzék egyik lehetséges vezetőjét igyekeztek izolálni így a szovjetek, hogy a Moszkvából hazatérő kommunista politikusoknak ne álljon útjába. Péteri, György: *Modernity versus Democracy. The Politics of Albert Szent-Györgyi 1945–47*. In Frank Tibor (ed.): *Culture and Society in Early 20th Century Hungary*. Hungarian Studies 9/1–2. (1994) Budapest, Akadémiai Kiadó, 191.
- [133] A Ralph W. Mossnak adott interjúban Szent-Györgyi három hónapnyi „vendégeskedésről” beszélt. Ralph W. Moss: i. m. 163.
- [134] *Délmagyarország*, 1945. február 13. A Szent-Györgyi Albertről és a tőle a *Délmagyarországban* és a *New York Times*ban megjelent írásokat válogatta és szerkesztette kötetbe Hannus István. Szegedi Egyetemi Tudástár 3. Szent-Györgyi Albert a *Délmagyarországban* és a *New York Times*ban. Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, 2014.

- [135] Ungváry Krisztián: Szent-Györgyi ismeretlen levele. *Magyar Nemzet*, 2016. június 26. <https://mno.hu/hetvegimagazin/csak-nalunk-szent-gyorgyi-ismeretlen-levele-1348936> (A letöltés ideje 2016. június 30.) Az Ideiglenes Nemzeti Kormányt Dálnoki Miklós Béla vezérezredessel az élen formálisan 1944. december 23-án az Ideiglenes Nemzetgyűlés választotta, de azt hosszú egyeztetés előzte meg. Malinovszkij marsallnak Debrecenben berendeztek egy rezidenciát, de Szent-Györgyit és családját valószínűleg nem itt helyezték el, hiszen akkor a professzor nem emelte volna ki külön, hogy Debrecenben szeretne eltölteni néhány napot.
- [136] Ungváry Krisztián: uo.
- [137] Ralph W. Moss: i. m. 163.
- [138] Idézi: Ralph W Moss: i. m. 165.
- [139] Végül a pártelnök Teleki Géza lett. Izsák Lajos: *Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1945–1949*. Budapest, 1983. 20; Péteri, György: i. m. 191.
- [140] Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1944. december 23. – 1945. november 15. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Szűcs László. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1997. B: 298, 301.
- [141] A vallás és közoktatási miniszter, Teleki Géza 1437/1945. eln. Sz. előterjesztésére és a PPTE egyetemi tanácsának támogatásával elfogadta, hogy az újonnan szervezett biokémia tanszékre pályázatátás nélkül hívassák meg Szent-Györgyit. Egyúttal megszavaztak 150 000 pengő rendkívüli hitelt az intézet felállítására. Uo. 373 és *Délmagyarország*, 1945. április 29.
- [142] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-A-1-j XXIII. d. 1521/1945.
- [143] Dálnoki Miklós Béla kormányának..., i. m. B: 358. Nagy Ferenc, Vörös János és Vásáry István miniszterek úgy nyilatkoztak, nem tartják sem illetékesnek, sem jónak Szent-Györgyit erre a küldetésre.
- [144] Ralph W. Moss, i. m. 171. A találkozásról más szempontból lásd még: Palló Gábor: Szent-Györgyi Albert és a szovjet kapcsolat. *Magyar Tudomány*, 1993. 10. 1267.
- [145] Az 1945. május 25-én íródott levél megjelent a *Szabadság* c. napilap 1945. június 16-i számának címlapján. Ebben a levélben sok mindenről szót ejtett, többek között a nevelési rendszert igyekezett megismerni: „Itt is tudják, hogy amilyen jövőt akarnak, olyan embereket kell nevelniök. Viszont abból, hogy milyen embereket nevelnek, meg lehet tudni, milyen jövőt akarnak.”
- [146] Szent-Györgyi Albert: Élményeim a szovjet természettudománnyal kapcsolatban. In *A harmincéves Szovjetunió*. Budapest, Corvina, 1947. 164–169.
- [147] A szovjet főparancsnoksággal rendelkező Szövetséges Ellenőrző Bizottság jogosultsága volt a ki- és beutazások engedélyezése egészen 1947. szeptember 15-éig, vagyis a békeszerződés ratifikálásáig.
- [148] Ralph W. Moss, i. m. 167.
- [149] Az Akadémián belüli csatározásokról lásd: Tilkovszky Lóránt: A Magyar Tudományos Akadémia a felszabadulás után 1945–1948. In *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975. 349–361; N. Szabó József: Szent-Györgyi Albert tudományszervező és külpolitikai tevékenysége (1945–1946). *Tiszatáj*, 1993. 10. sz. 75–83; Péteri, György: *Modernity...*, i. m. 181–198; Péteri, György: *Academia and State Socialism. Essays on the Political History of Academic Life in Post-1945 Hungary and Eastern Europe*. Columbia University Press, New York, 1998; Tasiné Csúcs Ildikó: Szent-Györgyi Albert tudománymentő tevékenysége és annak gyökerei hazánkban 1945 után. In Szegedi Egyetemi Tudástár 1. Újszászi Ilona (szerk.): *Szent-Györgyi Albert szellemi öröksége*. Szegedi Egyetemi Tudástár 1. Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, 2014. 217–233.
- [150] *Szabad Nép*, 1945. augusztus 1.
- [151] *Szabad Nép*, 1945. december 6. Ezért a nyilatkozatáért az Akadémia reformbizottsága Moór Gyula elnökletével rágalmozási pert indított Szent-Györgyi ellen. Tilkovszky Lóránt: i. m. 353.
- [152] Lengyel András (Szeged): Bibó és Szent-Györgyi vitája a tudományos intézményrendszer válságáról. In *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. I. Budapest–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Sciptrum Kft. 1993. 176.

- [153] Szabadság, 1945. április 14.
- [154] Szent-Györgyi Albert Angliába érkezett. *Délmagyarország*, 1946. július 20.
- [155] Dálnoki Miklós Béla kormányának..., i. m. A: 345. 1945. április 19-i kormányülés. A tanács tagjai voltak még többek között Sík Sándor, Szekfű Gyula, Kodály Zoltán, Bay Zoltán, Illyés Gyula és Veres Péter; feladata nagyon magasztos: kidolgozni, hogyan lehet a magyar ifjúságból önállóan gondolkodó szabad embereket nevelni – beleértve a minden szintű oktatást, a nevelést és a népnevelést.
- [156] *Délmagyarország*, 1945. szeptember 19.
- [157] Uo. 1945. október 22.
- [158] Ekként és ekkor lett képviselő négy emigrációban élő híresség, Bartók Béla és Vámbéry Rusztem New Yorkból, Bölöni György Párizsból és Károlyi Mihály Londonból, továbbá Illyés Gyula, Szekfű Gyula és Veres Péter.
- [159] A nemzetgyűlés által választott további jeles képviselők: Bölöni György író, publicista, Dálnoki Miklós Béla vezérezredes, Juhász Nagy Sándor politikus, Károlyi Mihály, az első Magyar Köztársaság elnöke, Kodály Zoltán zeneszerző, Moór Gyula jogfilozófus, egyetemi tanár, Pátzay Pál szobrászművész, Szőnyi István festőművész, Tamási Áron író, Vámbéry Rusztem ügyvéd, publicista és Zsedényi Béla jogászprofesszor.
- [160] Szent-Györgyi kérelmei szerepeltek az 1945. szeptember 26-ai, az október 30-ai kormányülésen (Dálnoki Miklós Béla kormányának..., i. m. B: 285; 497–498; 534–535)
- [161] Az 1945. november 27-ei kormányülés anyagában. Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei. 1945. november 15. – 1946. február 4. Szerkesztette, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta G. Vass István. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2005. 171–172.
- [162] Dálnoki Miklós Béla kormányának..., i. m. B: 215. A segélyt elsősorban ruházatra és lakásfelszerelésre kérte. A támogató döntést az 1945. szeptember 17-ei kormányülésen hozták meg.
- [163] *Délmagyarország*, 1946. június 9.
- [164] Dobson Szabolcs: *Szent-Györgyi Albert mint gyógyszeripari tanácsadó – a Servita Rt. története 1945–1948*. X. Gyógyszerészettörténeti Nyári Egyetem, Kalocsa, 2013. július 11–14. A részvénytársaság alapító tagjai között ott találjuk Zemplén Géza vegyészt, a Műegyetem professzorát is.
- [165] *Nemzetgyűlési Napló*, III. kötet. 40. ülés, 1946. július 23. 319. Az indítvány írásbeli benyújtásának ideje 1946. június 17. MNL OL XVIII-1-b 1. d.
- [166] Bay Zoltán: *Az élet erősebb*. Debrecen–Budapest, Csokonai–Püski, 1990. 138.
- [167] Az 1946. augusztus 1-jén lezajlott stabilizáció új pénzneme a forint.
- [168] A Magyar Állam költségvetése az 1946–47. évre. Sommáztat. 10. https://library.hungaricana.hu/hu/view/AllamiKoltsegvetes_1946-1947/?pg=9&layout=s (A letöltés ideje 2017. április 30.)
- [169] *Nemzetgyűlési Napló*, V. kötet. 91. ülés, 1947. február 6. Szent-Györgyi Albert felszólalása 145–150. A parlamenti napló szerint Szent-Györgyi beszédét élénk taps és helyeslés fogadta a Ház minden oldalán, és a szónokot sokan üdvözltek.
- [170] *Nemzetgyűlési Napló*, V. kötet. 92. ülés, 1946. február 7. 155.
- [171] Szent Györgyi Albert: A tudósok helye a demokrácia oldalán van. In *Értelmiség és népi demokrácia*. Szent-Györgyi Albert, Lukács György, Major Tamás, Losonczy Géza felszólalásai a Magyar Kommunista Párt III. kongresszusán. Budapest, Szikra, 1946. 4.
- [172] Nagy Ferenc első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1946. február 5. – 1946. november 15. Szerkesztette, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta Szűcs László. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2003. 1582.
- [173] Szent-Györgyi nem utazhat Amerikába. *Délmagyarország*, 1946. december 10.
- [174] A lap szerint a háttérben az Amerikai *Népszava* és a mögötte álló Bátor Viktor, Pelényi János volt washingtoni követ és Eckhardt Tibor álltak.

[175] *Nemzetgyűlési Napló*, V. kötet. 94. ülés, 1947. február 12. Az interpellációra válasz nem érkezett.

[176] Ralph W. Moss, i. m. 177.

[177] MNL OL XIX F-1-kk 4. d. Szent-Györgyi Albert levele Bán Antalhoz, 1946. november 3.; Szent-Györgyi Albert levele Molnár Erikhez, 1946. november 6.

[178] Dr. Ráth István (1903–1962, Hódmezővásárhely). A középiskolát a kolozsvári református kollégiumban végezte, majd 1921-ben Berlinben fogászdoktori képesítést szerzett. 1925 és 1933 között Romániában az olajiparban dolgozott és részt vett az olajkutatásban. 1941-ben Budapestre költözött, ahol modern berendezésű szájsebészeti magánklinikát létesített. Közben külföldi cégek és a Hungária Vegyi- és Kohóművek megkeresésére német vegyipari termékeket helyettesítő készítményeket gyártó üzemet alapított. A háború után ott találjuk a magyar vegyipar újjászervezésénél, új telepek építésénél. Az ő érdeme, hogy az egész ország vitaminszükségletét biztosítani tudták 1945 telén. Ezenkívül sorozatos új gyógyszerek gyártását kezdte el – magyar tudósok eljárásai alapján. „Külföldi érdekeltségei, összeköttetései, valamint tervező és szervező munkája révén sikerült a gyártásokat annyira fokozni, hogy a hazai szükségleteket felülmúló mennyiségben A., B., C., D. és különféle kombinált vitaminkészítményekből j. óvátelteli számlára már külföldre is szállít. Az általa vezetett vállalat a közelmúltban elkezdte a fontos állatgyógyászati készítmények gyártását is. Elsősorban az eddig ismeretlen baromipestis-vakcinát magyar tudósok eljárása alapján” – így szól a miniszteri előterjesztés indoklása. Tildy Zoltán kormányának..., i. m. 222–223.

[179] A vajdasági *Magyar Szó* napilap 1947. július 3-ai száma a Tanjug hírügynökségre hivatkozva „Feketetőzsdézett is Nagy Ferenc” címmel jelentetett meg cikket, amelyben szökésnek állították be Ráth eltűnését, azzal vádolták, hogy Ráth István üzemei bonyolult szállítási útvonalait használta fel olyan áruk beszerzésére, amelyeket a tőzsdén feketén értékesített. Ebben a vádaskodás szerint partnere volt Gordon Ferenc volt svájci követ is, és Nagy Ferenc miniszterelnök, aki nem hagyta, hogy leleplezzék ezeket az „üzelmeket”. Vagyis megjelent a propagandában már tipikusnak tekinthető „nép ellensége” megbélyegzés.

[180] Ralph W. Moss, i. m. 180, és Bay Zoltán: *Az élet erősebb*, i. m. 199–200.

[181] Budapest Főváros Levéltára XXXV. 95a 72. ő. e. A Budapesti Pártbizottság 1953. március 31-ei ülése. 147.

[182] Ralph W. Moss, i. m. 181 és 323.

[183] Uo. 185.

[184] Nagy Ferenc: A harcos humanista. In Bay Zoltán – Dénes Gábor – Nagy Ferenc – Wisinger István: *Szent-Györgyi Albert: dokumentumok, riportok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. 38.

[185] Bay Zoltán: Emlékeim Szent-Györgyi Albertről. *Valóság*, 1983. 11. sz. 38.

[186] Az erről szóló dokumentum másolatát lásd Nagy Ferenc (szerk.): *Bay Zoltán pályája és példája dokumentumokban*. Budapest, Better – OMIKK – Püski, 1993. 137.

[187] Staar Gyula: Fénnyel szőtt halhatatlanság – Bay Zoltán. In Staar Gyula: *Megszállottak. Öt magyar fizikus*. Budapest, Typotex, 1991. 79.

[188] Tóth Pál Péter: *Beszélgetés Bay Zoltánnal*, i. m. 1133.

[189] A gyár tulajdonjogának elismerésével gondok adódtak, mert Aschner Lipót vezérigazgató kényszer hatása alatt átadta a gyárat a németeknek 1944-ben – a mauthauseni koncentrációs táborból történő szabadon bocsátása fejében. A megszálló szovjet csapatokat ez nem érdekelte, és a gyárat mint volt német tulajdont szovjet tulajdonnak tekintették, és gyakorlatilag leszerelték. Mire elismerték Aschner tulajdonjogát, a gyár értékes gépeit már elszállították a Szovjetunióba.

[190] Koroknai Károly (szerk.): *A Tungsram Rt. története, 1896–1996*. Budapest, Aschner Lipót Alapítvány, 2004. 80–82.

[191] Bay Zoltán: *Az élet erősebb*, i. m. 214.

[192] A professzort 1947. október 23-án ítélték 4 év fegyházra, majd a letöltést követően két évre internálták. A perről lásd Csicsery-Rónay István – Cserenyey Géza: *Koncepció per a Független Kisgazdapárt széttűzésára*. Szerkesztette: Palasik Mária. Budapest, 1956-os Intézet, 1998.

[193] Tóth Pál Péter: *Beszélgetés Bay Zoltánnal*, i. m. 1134.

- [194] Bay Zoltán: *Az élet erősebb*, i. m. 199.
- [195] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.2.4. K-1419. Dr. Bay Zoltán ügye.
- [196] Romsics Ignác: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19-20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, Osiris Kiadó, 2011. 293–336.
- [197] Lakatos László: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 1996. 47.
- [198] Németh Tibor: A történetírás nagy ígérete volt. *Vas Népe*, 2013. március 8. 11.
- [199] Romsics Ignác: i. m. 337–346.
- [200] Uo. 347–355.
- [201] M. Somlyai Magda: Balázs Béla 1918–1959. *Századok*, 1960. 456–458.
- [202] Ungváry Krisztián: Hóman Bálint és népbírósi pere. In Papp Gábor szerk.: *Konzervatív gondolkodók a két világháború között*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2016. 252–287.
- [203] Paksa Rudolf: A történetírás mint propaganda. Baráth Tibor útja a szaktörténetírástól a mítoszgyártásig. *Kommentár*, 2006/5. 69–79. Vö. Ablonczy Balázs: Ördögszekéren. Baráth Tibor párizsi évei (1930–1939). *Történelmi Szemle* 2016/3. 429–450.
- [204] Pap István: A Mályusz Elemér elleni politikai rendőrségi vizsgálat 1945-ben. *Kommentár*, 2006/4. 70–79.
- [205] Mályusz Miklós: A Mályusz család. *Levéltári Közlemények* 70 (1999). 167–173.
- [206] Molnár Erik: Demokratikus vagy idillikus történeti oktatás? *Társadalmi Szemle* 2 (1947) 905–907.
- [207] Molnár Erik: Új történeti tankönyvek. *Társadalmi Szemle* 1 (1946) 683–685.
- [208] Hanák Péter: Világtörténelem a francia forradalomtól napjainkig. *Társadalmi Szemle* 3 (1948) 836–839.
- [209] Dominique Kosáry: Nationalisme et internationalisme dans l’histoire des peuples danubiens. *Revue d’histoire comparée* 25 (1947) 1–21.
- [210] A Századok kibővített szerkesztőbizottságának vitaülése. *Századok* 88 (1954) 152–156, 162–165.
- [211] Dr. Andics Erzsébet: *Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika*. Budapest, Szikra, 1946. 23–29.
- [212] Dr. Andics Erzsébet: *Fasizmus és reakció Magyarországon*. Budapest, Szikra, 1945. 39.
- [213] Dr. Andics Erzsébet: *Ellenforradalom és bethleni konszolidáció*. Budapest, Szikra, 1946. 54.
- [214] Dr. Andics Erzsébet: *Hazafiak-e a kommunisták?* Budapest, Szikra, 1946. 5, 22.
- [215] 1848 centenáriumának magyar történeti irodalma. *Századok* 82 (1948) 336–352.
- [216] Kiss Tibor: Maklai László: Magyar–román közös múlt. *Társadalmi Szemle* 3 (1948) 631–633.
- [217] Huszár Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995.
- [218] Magyar Tudományos Akadémia Levéltára. Tudományos Tanács. 23/8. A történészaktíva anyaga.
- [219] Idézi Réti László: A Magyar Munkásmozgalmi Intézet munkája és feladatai. *Századok* 87 (1953) 188–192.
- [220] Politikatörténeti Intézet Levéltára, 280. fond, 4. ő. e. Jegyzőkönyv a Párttörténeti Intézet 1956. augusztus 30-án tartott osztályértekezletéről.
- [221] Andics Erzsébet: Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-ei közgyűlésén. *Századok* 82 (1948) 1–18.
- [222] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. 3.1.5. – O –11182.
- [223] Tóth András: *Önéletrajzi vázlat 1915–2003*. Kézirat, 15.
- [224] Uo. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. 3.1.5. – O –11182. Gárdos György áv. őrnagy 1950. április 20-ai jelentése

- [225] Magyar Tudományos Akadémia Levéltára. Tudományos Tanács, 3/5. Az átszervezett Akadémia tagjainak névsora
- [226] Hajnal István; Baráth Tibor: Az új Magyarország történetírása. *Századok*, 1942. 453–459.
- [227] Magyar Tudományos Akadémia Levéltára. 3/5. Tudósok jellemzése
- [228] Paládi-Kovács A. 1991. 214–216.
- [229] Ortutay Gy. 1960. 125.
- [230] Ortutay Gy. 1973. 300.
- [231] Paládi-Kovács A. 1991. 62–65. Rádiószerkesztőként Ortutay kiváló magyar írók, tudósok egész sorának meghívásával szolgálta a tudományos ismeretterjesztés ügyét és maga is számos színvonalas előadást tartott a magyar szellem kiválóságairól (pl. Tessedik Sámuel, Berzeviczy Gergely, Ipolyi Arnold, a két Hunfalvy, Jankó János, Katona Lajos stb.). Ezekből néhány később nyomtatásban is megjelent: Ortutay Gy. 1960.
- [232] Akkoriban a Magyar Rádió a Távirati Irodával és a Filmirodával együtt a Magyar Központi Híradó egyik intézménye volt. Annak vezetésével bízta meg Vass Zoltán, akihez Kállai Gyula vitte el pár nappal a főváros pesti oldalának felszabadulása után. A megbízatás Vorosilov marsall, budapesti városparancsnok jóváhagyásával történt.
- [233] Ortutay Gy. 1973. 311, 439; Tolnai G. 1980. 1139; Kállai Gy. 1986. 11–13; Ádám Gy. 1986. 22; Paládi-Kovács A. 1991. 89–90.
- [234] Csaplár F. 1967. 178; Ortutay Gy. 1973. 306–307; Vida I. 1976. 13–14; Kállai Gy. 1986. 14. A Polgári Tagozat első elnöke Oltványi Imre volt, tagjai között található Barcs Sándor, Baróti Dezső, Gáspár Ervin, Mihályfi Ernő, Novák Károly, Ortutay Gyula, Pálffy György, Rubletzky Géza, Tolnai Gábor, Sólyom László és mások.
- [235] Ortutay Gy. 1973. 209, 312, 394; Kállai Gy. 1986. 14; Tolnai G. 1980. 1139; Paládi-Kovács A. 1991. 95. A tervezetet 1945 őszén, mint a Kisgazdapárt közoktatási irányelveit, önálló füzetként is sokszorosították és terjesztették.
- [236] Ortutay Gy. 1973. 313; Dömötör T. 1987; Paládi-Kovács A. 1991. 81–82.
- [237] Vida I. 1976. 44–45, 72, 120, 133–134.
- [238] Vida I. 1976. 343; Balogh M. 2015. I. 640.
- [239] Vida I. 1976. 291–293. Ortutay inkompetensnek nyilvánította magát ebben a kérdésben.
- [240] Vida I. 1976. 333, 338. A párt választási kudarcát többen a baloldalnak tett engedményekkel magyarázták. Küldöttség követelte: „Ki Katonával és Ortutayval a Kisgazda Pártból.”
- [241] Vida I. 1976. 267, 347, 349. Az inkriminált mondatot írásban még nem láttuk!
- [242] Mészáros I. 1989. 80–85, 87–88; Ortutay Gy. 1973. 301. Ortutay tévesen datálja az 1947-ben történeteket 1948-ra. Rákosi ravasz taktikázását nem szükséges kommentálni.
- [243] Mészáros I. 1989. 192.
- [244] Mészáros I. 1989. 146–147, 164.
- [245] Mészáros I. 1989. 59, 62, 67, 170–171, 174.
- [246] Ortutay Gy. 1973. 397.
- [247] Némethy Károly: Ravasz László decenniuma. *Református Figyelő*, 1931/27, 315.
- [248] Balla Árpád Isten rostájában (Ravasz László könyvének ismertetése). *Lelkészegyesület*, 1941. 29–30, 113.
- [249] MTA Tagajánlások, 1925. 4.
- [250] Móricz Zsigmond: *Naplók, 1926–1929*. Budapest, Noran, 2012. 478.
- [251] A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Ravasz László hagyatéka. RL C/141.
- [252] Idézi Barcza József – Dienes Dénes (szerk.): A magyarországi református egyház története, 1918–1990. Sárospatak, 80–81.
- [253] A Dunamelléki Református Egyházkerület tanácsának 1944–1945. évi tanácsülési jegyzőkönyvei (Közreadja Nagy Edit), Ráday Gyűjtemény Évkönyve, IX., Budapest, 2005. 285–286.

- [254] Idézi Kádár Imre: Egyház az idők viharában, Budapest, Bibliotheca, 1957. 140–141.
- [255] Beke Margit (szerk.): A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között. Budapest–Köln, Argumentum, 1996. 37.
- [256] Uo. 287.
- [257] Ravasz püspök visszavonul. *Világ*, 1945. július 2. 3.
- [258] Tibori János: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története, 1944–1957*. Debrecen, 1995. 121.
- [259] Ravasz László: Az ökumené és mi. *Élet és Jövő*, 1946. március 16. 1.
- [260] Ravasz László XXIV. püspöki jelentése, Budapest, Bethlen Gábor Nyomda, 1945. 27.
- [261] Az MKP KV 1945. október 11-ei ülésének jegyzőkönyvéből idézi Kiss Réka: A diktatúrák szorításában. Ravasz László egyházpolitikai útkeresése a második világháborút követő esztendőkből (1945–1948). In *Századvég*, 2003. 3. sz. 40.
- [262] Szabó Imre: Kálvinisták és a köztársaság. *Élet és Jövő*, 1946. február 16. 1.
- [263] Kiss Réka: Ravasz László püspöki működése. In Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten I–II.*, Budapest, Argumentum, 2005. I. k. 569.
- [264] Harsányi György: *Emlékek Ravasz Lászlóról*. Budapest, 1976. február 3. Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Kézirattár (továbbiakban: TRETGYK) Analekta 5669.
- [265] Ravasz László: A magyar reformátusok ma. *Élet és Jövő*, 1946. szeptember 28. 1.
- [266] Pap László: *Tíz év s ami utána következett 1945–1963*. Bern, EPMSZ, 1992. 26, 28–29.
- [267] Szikszai Béni: „Ahogy én láttam!” *Feljegyzések a 20. századi magyar ébredéstörténetről*. Kolozsvár, Koinónia, 2015.
- [268] Gombos Gyula: *Szűk esztendők. A magyar kálvinizmus válsága*. Washington, Occidental Press, 1960. 20–21.
- [269] Idézi Ladányi Sándor: A magyar református egyház 1956 tükrében. *Egyháztörténeti tanulmányok*, Budapest, 2006. 186–187.
- [270] Szovjet–magyar viszony. Feljegyzés Nagy Ferenc és Sztálin találkozásáról (közli Szabó Csaba). *História*, 2000/8. 23.
- [271] Lásd „Ég de meg nem emésztetik!” Szabó Imre a budapesti egyházmegye első esperese. *Naplók 1914–1954*. Budapest, Budahegyvidéki Református Egyházközség, 2001. 423. Enyedi és Ravasz nyilatkozatait idézi Majsa Tamás: Szempontok a Soá 1945 utáni (magyarországi) evangélikus és református egyházi recepciójához. In *Magyar megfontolások a Soáról*. Budapest–Pannonthalma, Balassi Kiadó – Magyar Pax Romana Fórum – Pannonthalmi Főapátság, 1999. 179–211.
- [272] Békefi Benő: *Országos Református Szabad Tanács iratai*. Budapest, 1946. 9.
- [273] Dr. Ravasz László elnöki megnyitó beszéde az Országos Református Lelkészegyesület közgyűlésén, 1946. évi szeptember hó 25-én, Budapest, Bethlen Gábor Nyomda, 1946. 10.
- [274] Ravasz László XXVI. püspöki jelentése, Budapest, Bethlen Gábor Nyomda, 1947. 27.
- [275] Ravasz László: *Emlékezéseim*. Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992. 344.
- [276] Szövegét lásd Ravasz László: Szabad egyház a szabad államban. *Élet és Jövő*. 1948. május 15. 1.
- [277] Tildy Zoltán az 1956-os forradalom idején, Nagy Imre kormányának államminisztereként, arról tájékoztatta Ravasz Lászlót és Pap Lászlót, hogy Péter János orosz kém, ami a későbbi külügyminiszeri kinevezését illetően nem is alaptalan feltételezés. L. Pap László: i. m., 181.
- [278] TRETGYK, Kt.d. 14.593.
- [279] Révész Imre: *Baráti bírálat Ravasz László kéziratot önéletrajzához*. 1961. október. Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtár Kézirattára (kézirat) RR 42.
- [280] Király István: *Napló 1956–1989*, Budapest, Magvető, 2017. 394–395.
- [281] *Magyar Tudomány* 1989/9. 762.
- [282] Vezér Erzsébet: Beszélgetés Ravasz Lászlóval irodalmi és szerkesztői tevékenységéről. [1968] In *Ráday-Gyűjtemény Évkönyve*, VI. 307.

[283] Emlékezésim. i. m. 395.

[284] Köszönettel tartozom Pál Juditnak, Romsics Ignácnak és Balogh Róbertnek, akik javaslataikkal segítették a kézirat véglegesítését.

[285] Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 1920. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, Osiris, 2011. 412.

[286] A „kolozsvári magyar történetírói” iskola kifejezésének használatát az államszocialista korszakban alkotó kolozsvári magyar történészek egy szűkebb körére alkalmazva azért tartom alapvetően legitimnek, mert az egymással kollegiális és baráti viszonyban lévő kutatók a magyar történetírás intézményes keretének hiányában is tevékenységük összehangolására és explicite megfogalmazott távlati célok szolgálatára törekedtek. Míg Jakó Zsigmondnak az erdélyi magyar történetírás céljainak meghatározásában volt kulcsszerepe, addig Imreh István véleménye a székely múlt feltárásának vonatkozásában volt mérvadó. Lásd Both Noémi Zsuzsanna: „A székelyek múltjának marxista feltárásáért.” Programadó írások a szocializmus időszakából. In *Certamen*. V. kötet. Megjelenés alatt.

[287] „...pályám egy nagy kaland volt.” Beszélgetés Jakó Zsigmonddal. *Erdélyi Múzeum* LXVIII(2006) 3–4. 17.

[288] Imreh István fiatalkori éveire vonatkozóan lásd Both Noémi Zsuzsanna: Imreh István gyermek- és ifjúkora. In *Terek, intézmények, átmenetek*. Szerk. Fedinec Csilla. Budapest, Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, 2015. 118–138.

[289] Benkő Samu: A múltidéző titka. Élmény és biztos tudás. In *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kiss András, Kovács Kiss Gyöngy, Pozsony Ferenc. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1999. 5.

[290] Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj / Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Kirendeltsége (AND JC). Universitatea Bolyai din Cluj / Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem, F 1363. (F 1363) dos. 150. Jegyzőkönyv a közgazdaságtudományi kar 1944. évi október 9-én tartott üléséről. 1944/1945. 51–55. A gyűlésen a dékánon kívül mindössze Lázár Livius volt jelen, ugyanis a kar többi tanára ekkor már nem tartózkodott a városban.

[291] Pál Judit: Jakó Zsigmond, a tudományszervező. *Erdélyi Múzeum* LXXIX(2017) 1. 25.

[292] Hiszen általában is igaz, amit Kövér György a politikai cselekvők indítékainak feltárására vonatkozóan ír: „A cselekvés és annak következménye lesz tehát általában a nyom, amely a történész rendelkezésére áll, s abból kell visszakövetkeztetnie arra, ami annak létrejöttét megelőzte. Egy deinitív állapotból kell rekonstruálni az alternatív helyzetet.” Kövér György: A biográfia nehézségei. In Kövér György: *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest, Osiris, 2014. 20.

[293] Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (MTA Kézirattár). Jakó Zsigmond levele(i) Mályusz Elemérnek (II), 1945. Ms 6401/258–294. 1945. augusztus 24.

[294] MTA Kézirattár. Jakó Zsigmond levele(i) Mályusz Elemérnek (II), 1945. Ms 6401/258–294. 1945. június 28.

[295] „Az Isten nem áldott meg engem megfelelő előadókészséggel, a megismert dolgok közlésének a vágya sem volt bennem sohasem erős. S most valójában azt a munkát kell második helyre tennem, ahol talán tudtam volna valami komolyabb eredményeket felmutatni, azért a feladatért, melyet sohasem ambicionáltam. A döntő meggondolás elhatározásomban az volt: legalább itt találjanak otthont, s ha még oly gyenge tolmácsot a Pesten most elhallgató tanítások.” MTA Kézirattár. Jakó Zsigmond levele(i) Mályusz Elemérnek (II), 1945. Ms 6401/258–294. 1945. október 26.

[296] MTA Kézirattár. Jakó Zsigmond levele(i) Mályusz Elemérnek (II), 1945. Ms 6401/258–294. 1947. március 7.

[297] Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kézirattár. István Imreh hagyatéka, 589. tétel. A Munkások Általános és Ipari Szövetkezetének alapszabálya.1.

[298] Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității / Állambiztonsági Irattárakat Vizsgáló Országos Tanács. Imreh István megfigyelési dossziéja. Személyi leírás, 1968. jan. 16. 1.

[299] AND JC. F 1363. dos. 123. A Bölcsész- Nyelv- és Történelemtudományi Kar dékánjának személyzeti osztályhoz küldött jelentése. 1947. március 25-én. 87–91.

[300] Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára. Markos András hagyatéka, Bónis György levele Markos Andrásnak, 1947. szeptember 25.

[301] Egy 1993-ban készült interjúban Cseke Péter utalt arra, hogy Imreh István egy Homoródszentmártonban tartott előadását követően szavait egy álló hétig „ízlelgették az emberek” s „a kapálóban az asszonyok mind azt hajtogatták: »Ő bárcsak egy ilyen papunk lehetne...!«” Arról, hogy Cseke Péter tulajdonképpen miként volt fültanúja a homoródszentmártoni kapálóban elhangzottaknak, forrásunk nem ejt szót. Bethlen Gábor a Nagy-Homoród mentén. Imreh István kolozsvári történésszel beszélget Cseke Péter. In *Honismeret* XVIII(1993: 1. sz.) 44.

[302] „Az idő telik, s egyre jobban félek, hogy azok az eszmék, melyek munkára serkentenek, erőt adnak minden fáradság elviselésére, ha nem is veszítik el értelmüket, de egyre inkább elszíntelenednek bennem. Ezeket a még lendülettel teli éveket szerettem volna felhasználni, hogy pótoljam, aminek hiányát érzem, s felkészüljek tudásban azoknak a feladatoknak az eredményes megoldására, melyek egyre világosabban rajzolódnak ki előttem. Kedvenc vesszőparipám, az erdélyi és kelet-magyarországi népesedéstörténet kiegészítőjeként mind jobban kialakul bennem egy erdélyi, amint magamban nevezni szoktam, »népesedés- és nemzetiségtörténeti Csánki«. Mindkettő egyedül is túlméretezett feladat, de ha arra gondolok, hogy mekkora lenne a hasznuk és értékük, nem lehet vitás, hogy neki kell vágni. Helyes munkamódszerrel, azt hiszem, meg is tudom csinálni.” MTA Kézirattár. Jakó Zsigmond levelei Mályusz Elemérnek (I), 1937, Ms 6401/223–257. 1944. május 9.

[303] Jakó Zsigmond: *A gyulai vártartomány úrbáriumai*. Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1944; Jakó Zsigmond: *A magyarpataki és a kalini hamuzsírhuta története*. Bukarest, Tudományos Könyvkiadó, 1956.

[304] „Hamarosan kiderült azonban, hogy a megváltozott társadalmi helyzet következtében a mezőgazdaságról, a falvak népéről, még konfliktusairól sem az egykorú források alapján kell szólni, hanem csak a marxista tanok szellemében. Önmagammal kerültem volna összeütközésbe, ha 1947 körül nem fordítok teljesen hátat az agrárvilág kutatásának.” „...pályám egy nagy kaland volt” i. m. 19.

[305] Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bukarest, Kriterion, 1976; Jakó Zsigmond, Radu Manolescu: *A latin írás története*. Budapest, Európa, 1987. A kötet román változata 1971-ben *Scrierea latină în evul mediu* címen, a Tudományos Könyvkiadó (Editura Științifică) gondozásában jelent meg.

[306] Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok. 1718–1784*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel ellátta Jakó Zsigmond. Bukarest, Kriterion, 1970.

[307] „...pályám egy nagy kaland volt” i. m. 18.

[308] Mindenekelőtt lásd pl.: *A rendtartó székely falu. Faluközösségi határozatok a bomló feudalizmus évszázadából*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közlése Imreh István. Bukarest, Kriterion, 1973; Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest, Kriterion, 1983.

[309] Erről lásd Pál Judit: Az erdélyi társadalomtörténet-írás helyzete 1945 után. In *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*. Szerk. Erős Vilmos, Takács Ádám. Budapest, ELTE Eötvös, 2012. 43–56.

[310] Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Levéltára. Tárkány Szücs Ernő néprajztudós és felesége, Bihal Ella néprajzkutató iratai, 8 doboz, 13a tétel. Imreh István Tárkány Szücs Ernőnek küldött újévi köszöntője. Év nélkül. Jellemző, hogy a köszöntőt egy székely falutörvényről készített fénykép díszíti.

[311] Az idézet a következőképpen folytatódik: „Székely falutörvényeket első sorban, de másat is, amibe ők beszélnek önmagukról.” Herman Ottó Múzeum. Wellmann Imre kéziratgyűjteménye. Imreh István levele Wellmann Imrének 1970. márc. 23.

[312] Jakó Zsigmond tudományszervezés terén betöltött szerepének jelentőségére Pál Judit mutat rá. Lásd Pál Judit: Jakó Zsigmond, a tudományszervező. *Erdélyi Múzeum* LXXIX(2017) 1. 25–35.

[313] *Változó valóság. Szociográfiai tanulmányok*. Szerk. Imreh István. Bukarest, Kriterion, 1979; *Változó valóság*. Szerk. Egyed Péter. Bukarest, Kriterion, 1984.

[314] Lásd Imreh István: Elöljáróban. In *Változó valóság* i. m. 1979. 5–18.

[315] *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor. Bukarest, Kriterion, 1979; *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Bukarest, Kriterion, 1980.

- [316] Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára. i. m.
- [317] A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára. Benda Kálmán irathagyatéka, Benda Kálmán irathagyatéka, C/104. Imreh István levele Benda Kálmánnak. 1961. április 20.
- [318] Erre vonatkozóan lásd Fejér Tamás: Szakembernevelés az Erdélyi Múzeum-Egyesület kutatóintézetében. *Erdélyi Múzeum* LXXIX(2017) 1. 39–43.
- [319] „Mert csak Mohamed koporsója lebeghetett úgy az ég s a föld között, mint ahogyan jómagam és sorstársaim kallódunk – innen is, onnan is kirekesztve – a magyar és a román történettudomány között.” MTA Kézirattár. Jakó Zsigmond levele(i) Mályusz Elemérnek (III), 1961. Ms 6401/295–332. 1971. november 16.
- [320] Szilágyi György: Hanyas vagy? 28-as?
- [321] In Bibó István (1911–1979) *életút dokumentumokban*. A dokumentumokat válogatta, a kötetet összeállította: Huszár Tibor. Szerkesztette: Litván György és S. Varga Katalin. Budapest, 1956-os Intézet – Osiris – Századvég, 1995. 190–191. Az alábbiakban több, e kiadványban fellelhető Bibó-írásra, -dokumentumra hivatkozom, BIÉD rövidítéssel.
- [322] BIÉD. 166–168.
- [323] BIÉD. 204–211. A Bibót ismerők megemlékeznek szemérmes zavarodottságáról, „kényelmetlenség-érzetéről” amiatt, hogy ő a jobb módú, „nadrágos emberek” közé született.
- [324] Az európai egyensúlyról és békéről. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I. Budapest, Magvető Kiadó, 1986. 294–635. Továbbiakban: BIVT.
- [325] Bibó István: *Koalíció válaszüton*. BIVT. II. 337–365.
- [326] Bibó István: *Az államhatalmak elválasztása egykor és most*. BIVT. II. 370–397.
- [327] Bibó István-interjúk. Összeállította Hanák Gábor és munkatársai. Budapest, OSZK – TIT – Magyar Mozgókép Megismertetéséért Alapítvány. DVD, 2011. Hozzá kell tennünk, hogy ez nem a történetekhez képest két évtizeddel későbbi „emlékezet-konstrukció”. Bibó ugyanezt már a Nagy Imre kormányába történt meghívása előtti *Elvi tisztázás* fogalmazványában papírra vetette, az 1956. október végi napokban. BIVT. IV. 147–148.
- [328] Lásd *Elvi tisztázás; A politikai és alkotmányjogi kibontakozás útja; Nyilatkozat; Expozé; Nyilatkozat (2); A pártok és a forradalmi szervezetek; A munkástanácsok és a többpártrendszer; Emlékirat*. BIVT. IV. 139–238.
- [329] „Lőrinc Lajos” fedőnevű hálózati személy jelentése. ÁBTL 3.1.2. M-28.588.
- [330] Hanák Gábor: Számadás Bibó Istvánról. *Hévíz*, 1993. 3. sz. 1–7.
- [331] Későbbi – immár legális – kiadása a Bibó emlékkönyv. I–II. Szerkesztette: Réz Pál. Budapest–Bern, Századvég Kiadó – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991.
- [332] Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Budapest, Kolonel Kft., 1989. 191–192.
- [333] A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás. BIVT. IV. 283–681.
- [334] Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna... Bibó István címzetes váci kanonok beszélgetései apósával, Ravasz László bíboros érsekkel, a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a lutheránus és kálvinista kongregációkra. Egyház-, kultúr- és politikatörténeti uchrónia. BIVT. 265–282.
- [335] Bibó István: *Eltorzult magyar alkot, zsákutcs magyar történelem*. BIVT. II. 569–619. Uő: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. BIVT. II. 621–809.
- [336] BIVT. III. 5–123.
- [337] Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. IV. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1990. 253.
- [338] Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. In Bibó emlékkönyv. I. 161–218. Az 1980-as években csak szamizdatban terjedő emlékkönyvhöz képest Szűcs Jenő írása legálisan is többször megjelent ugyanebben az évtizedben. Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle*, 1981. 3. sz. 313–359; Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1983; *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. II. Szerkesztette Ring Éva. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986. 515–568.

- [339] Bibó 100. *Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek.* (Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán) Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2012; Bibó István élete és műve. *Világosság*, 2013. tavaszi-nyári száma; *Kortársunk, Bibó István* (Szerkesztette: Márton László és Volosin Hédi) Budapest, Pallas Kiadó Kt., 2008.
- [340] Lánczi András: Már csak egy értelmiségi mítosz menthet meg bennünket? A száz éve született Bibó Istvánról. *Kommentár*, 2011. 4. sz. 3–12; Balog Iván: *Politikai recepció.* In 13–22. Mintha csak az 1970-es években járnánk, amikor Király István mintegy „kikérem magamnak” harmadikutas flottademonstrációnak minősítette, hogy mások mellett Bibó István is megjelent Keresztury Dezső nyilvános nagydoktori védésén, a Magyar Tudományos Akadémián; Király István: *Napló 1956–1989.* Budapest, Magvető Kiadó, 2017. 202.
- [341] Nagy Képes *Millenniumi Arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből.* (Szerkesztette: Rácz Árpád) Budapest, Rubicon – Aquila-könyvek, 2000.
- [342] Balról jobbra következnek egymás után Bibó István, Göncz Árpád, Vásárhelyi Miklós, Litván György sírhantjai.
- [343] Lásd erről Gyarmati György: A szakmai múltfeltárás a történeti közgondolkodás és a tananyag között. In *A magyarságkép a közép-európai tankönyvekben.* (Kutatási Füzetek 14.) (Szerkesztette: Hornyák Árpád és Vitári Zsolt) Pécs, PTE, 2009. 39–68.
- [344] Bibó István: *A magyar demokrácia válsága.* BIVT. II. 55–57.
- [345] Az első Uchronia titulusait utánözva bizonyosra lehetne Esterházy Péter, literátor hajlamú piarista nótárius; Hankiss Elemér – professzionista újvilág-álmódó – kálvinista főgondnok; Kukorelli István, a pannonhalmi bencések között töltekező obsitos alkotmánybíró, aki évtizedek óta mindmáig óraadó a Bibó Kollégiumban, nevezett munkásságát az újabb generációkkal megismertetendő, és évek óta – elődökre is emlékeztetve – írogatja, hogy „Magyarországot saját alkotmánya nélkül kormányozni nem lehet”; vagy Gombár Csaba, a józan ész istentelen bíborosa, aki ilyenkor lakonikusan meg szokta jegyezni: „az időnek mindig van ideje”.
- [346] Bibó Istvánnak a harmadikutasághoz való viszonyára itt nincs mód kitérni, de az erre vonatkozó recepcióból többet említek egy korábbi írásban: Gyarmati György: Szabadlábban fogásban. Adalékok Bibó István 1963 utáni éveire. *Világosság*, 2013. tavaszi-nyári száma, 135–149.
- [347] Vö. Göncz Árpád: Zászló, nem zászlórúd. In *Kortársunk Bibó István.* i. m. 7–8.
- [348] Könyvtárjelentés, 1944/45. 1. – ELTE Levéltára, lásd még ugyanott a Királyi M. Pázmány Péter Tudományegyetem Könyvtára igazgatójának 14/1945. sz. február 19-én kelt levelét a IV. kerületi rendőrkapitányságnak.
- [349] Mátrai László: *Az Egyetemi Könyvtár fejlődése a felszabadulás után.* Budapest, Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 6. 1972. 7.
- [350] Lásd Kakasy Judit: A Könyvtár a két világháború között, Pasteiner Iván és az Egyetemi Könyvtár. In *Az Egyetemi Könyvtár egy évszázada 1874–1980.* (Szerk. Szögi Ferenc) ELTE Egyetemi Könyvtára, Budapest, 2008. 133–182.
- [351] Lásd Pogányiné Rózsa Gabriella: *Domanovszky Ákos (1902–1984) és a feldolgozási reform a budapesti Egyetemi Könyvtárban.* Budapest, Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 12. 2005. 227–236.
- [352] Mátrai László: *Műhelyeim története.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982. 200.
- [353] Mátrai i. m. „Reformpedagógia – alulnézetben” című fejezet. 42–59.
- [354] Mátrai László: *A jelenkori esztétika főirányai.* Budapest, Pfeifer (Nemzeti Könyvkereskedése), 1931.
- [355] Mátrai László: *Élmény és mű.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1940. (2. kiad. Budapest, Gondolat, 1973.)
- [356] Mátrai László: *Modern gondolkodás, Kincsestár.* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1938. Melegen méltatja például Sőtér István (Napkelet, 1938/16. évf. 11. 346–348)
- [357] Mátrai László: Erasmus. *Magyar Szemle*, 9–12. sz. 1936. 251–260.
- [358] Kornis Gyula: Érdemleges jelentés Mátrai László magántanári képesítése tárgyában. Az 1240/1941–41 D.sz. előterjesztés 1941. április 22-én kelt csatolmánya, 4., MTA KIK Kézirattára Ms 4287/106 jelzettel

- [359] báró Brandenstein Béla: Érdemleges jelentés Mátrai László magántanári képesítése tárgyában. Az 1240/1941–41 D.sz. előterjesztés 1941. május 21–22-én kelt csatolmánya, 11., MTA KIK Kézirattára Ms 4287/106 jelzettel
- [360] Szakmatörténeti szerepére ismételten utal Pléh Csaba: A katolikus hagyomány a magyar pszichológia kezdeteiben; Harkai, Dienes, Schütz, illetve A magyar funkcionális pszichológia elméleti szintézise. In Pléh Csaba: *A lélek és a lélektan örömei*. Budapest, Gondolat, 2008. 59–75. újabban említésszerűen A magyar kísérleti pszichológia fejlődési íve 1950–2010 között. *Magyar Pszichológiai Szemle* 4. sz. 2011. 670 és 2016; Kovai Melinda: Lélektan és politika. *BUKSZ* 2016. 3–4, 194.
- [361] Mátrai László idézett *Műhelyeim története* 89–90.
- [362] A vallás- és közoktatásügyi miniszter tudományos ösztöndíjainak elbírálását a humán tudományok története messzemenően igazolta, lásd az MTI által 1936. augusztus 1-jén közzétett listát is, melynek első helyén állt Léhner Ferenc dr. Az *Athenaeum* 1945–46. évi Új évfolyamában Lénárd arról számol be (26–27), hogy Mátrai Lászlóval ők állították össze az 1937 után Párizsban kiadott éves nemzetközi filozófiai bibliográfiák magyar adatait. Egyetemi magántanári habilitációjának miniszteri jóváhagyását a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsész dékánja a kari tanács 1945. november 15-ei ülésén jelentette be.
- [363] Mátrai László emlékezése Faragó Györgyre, MTA KIK Kézirattára Ms 5136/123 jelzeten
- [364] Az életpálya ez idáig legteljesebb bemutatása: Zibolen Endre: *Faragó László / Magyar pedagógusok*. Budapest, OPKM, 1990.
- [365] Pogányné Rózsa Gabriella: Az Egyetemi Könyvtár fejlődése és szerepe a magyar könyvtárügyben 1945–1980. In *Az Egyetemi Könyvtár egy évszázada 1874–1980*. (Szerk. Szögi Ferenc) Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtára, 2008. 183–262; és Mátrai László már idézett írása 1972-ből („Az Egyetemi Könyvtár fejlődése a felszabadulás után”), valamint „Műhelyeim története” című visszaemlékezésének „Negyvennyolc esztendő az Egyetemi Könyvtárban” fejezete (200–220)
- [366] Pogányné Rózsa Gabriella idézett tanulmánya folytatólagosan: 236–247.
- [367] Lásd „Egyéni munkafelajánlások Sztálin 70. születésnapjára” a PPTE Egyetemi Könyvtár 62/3/1949 sz. dokumentumát. – ELTE Levéltára
- [368] Az 1950. március 30-án kelt átirat MTA 436/950-A iktatószámmal ELTE Levéltára
- [369] Lásd 3.2.3.Mt-1105/2 jelzettel a „Döme” fedőnevű ügynök dossziéját – Az Állambiztonsági Hivatalok Levéltára, 60.01.071 jelzettel, de Szentmihályi neve felmerül, amikor a BM a főigazgatóval – mint alkalmi szakértővel – a Kármán Mór-iratoknak az Egyesült Államokban befolyásos családnak való esetleges kiadásáról konzultál.
- [370] Golnhofer Erzsébet és Szabolcs Éva: Lázár György és a magyar pedagógia – mítosz és valóság. *Magyar Pedagógia*, 3. sz. 2013. 133–151. Átfogóbban lásd Golnhofer Erzsébet: *Hazai pedagógiai nézetek 1945–1949*. Pécs, Iskolakultúra (Könyvek 23.), 2004.
- [371] Könyvtárügyekben és a könyvtárosok szervezeti életében együttműködő partnere volt Kőhalmi Béla, aki a *Magyar Könyvszemle*ben hatvanéves korában méltatta tevékenységét (383–384), ugyanitt lásd Havasi Zoltán 1984. évi megemlékezését (130–131). Miközben a könyvtár Mátrai László tevékenyen képviselt szívügye volt, és álláspontja szerint egyetemi könyvtár élén tudós embernek kellett állnia, visszatérően hangoztatta (sőt tudomány-rendszertani példaként használta) azon tézisé, hogy a gyakorlat ismeretén és más tudományok releváns tapasztalatain túl – saját jogon – önálló könyvtártudomány nincs.
- [372] Az 1946 októberében kezdett, majd a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság révén realizált tranzakció, a főhatóság és a *Társadalmi Szemle* ennek szentelt figyelme az ELTE Levéltár 46., illetve 47. évi iratanyagában követhető. Még 50-ben is – a másolatokból – kiállítást rendeztek.
- [373] Lásd Mátrai László többször idézett visszaemlékezésének „Az egyetem bölcsész-kara” című fejezetét, 106–109.
- [374] Popper Péter – Mihancsik Zsófia: *A tigris és a majom*. Budapest, Magyar Könyvklub, 2002. 133.
- [375] Mátrai László: *Haladás és fejlődés* (Új könyvtár) Budapest, Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet (én/1947) 25, 192.
- [376] Fogarasi Béla: Mátrai László: Haladás és fejlődés. *Társadalmi Szemle*, 1947. 9–10. sz. 744–748.

- [377] Utóbb megjelent: Mátrai László: A tudomány szabadságharca. In Mátrai László: *Gondolat és szabadság*. Budapest, Magvető, 1961. 7–38.
- [378] Lásd Bíró Gábor: Mátrainé Zemplén Jolán (1911–1974), *Technikatörténeti Szemle*, 21. 1994–95. 179–182; Zemplén Gábor Áron: Zemplén Jolán. In Balogh Margit – S. Nagy Katalin (szerk.) *Asszonyorsok a 20. században*. Budapest, BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék, 2000. 99–107.
- [379] Póttó János: Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Akadémia „átszervezése”, 1948–1949. *Történelmi Szemle*, 1994. 1–2. sz. 79–110.
- [380] Az 1948. évi tagválasztásra vonatkozó iratok az MTA KIK Kézirattár/Régi Akadémiai Levéltár (RAL) anyagában 100/0948 jelzettel
- [381] MTA Tagajánlások, 1948. 23–24.
- [382] I. m. 23.
- [383] Mátrai László: Lenin és a filozófiai tradíció. *MTA II. Osztály Közleményei*, 1970–1971. 19. 155–158. – Az UNESCO és a Szovjet UNESCO Bizottság által 1970. április 6–10. között Tampereben rendezett ünnepi Lenin-szimpoziumon elhangzott előadás magyar változata.
- [384] Hermann István: Megemlékezés / Mátrai László 1909–1983. *Magyar Tudomány*, 1984. 19. 245–247. Idézet az első oldalról.
- [385] Molnár Imre: Ami a kulisszák mögött volt a magyar pszichológiában a XX. század közepén. (Kézirat) 83. – Vö. Az oktatási miniszter 12/1955 OM sz. utasítása In *Akadémiai Közöny*, én, 4. 33.
- [386] Gegesi Kiss Pál: Bevezető, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1960. 1. 1–8. és az MTA Elnöksége 51/1966. sz. határozata (XII. 30.) In *Akadémiai Közöny*, 16. 5.
- [387] Lásd Szalai Sándor levelező tag beadványa az osztálytitkár munkamódszerének bírálatáról (1963. december 10-ei osztályülés anyaga), illetve a kiküldött bizottság jelentése (1964. március 17-ei osztályülésen). – MTA Levéltára
- [388] A levelező tagi székfoglaló. In Mátrai László: *Gondolat és szabadság*. Budapest, Magvető, 1961. 39–49. – A rendes tagi székfoglaló. In Mátrai László: *A kultúra történetisége*. Budapest, Gondolat, 1977. 200–218.
- [389] Mátrai László: A társadalomtudományi alkotómunka új feladatai. Az MTA II. Osztálya Közleményei. 1963–1964. 1963. 1–4. sz. 251–262. Elhangzott mint az 1963. évi nagygyűlés központi előadása. Idézet a 253. oldalon.
- [390] Lásd az MTA Elnöksége 8/1970 sz. határozatát az 1970. évi közgyűlés határozatai végleges szövegének megállapításáról (II. 24). Vö. Tóth Dezső: Jegyzetek az akadémiai reformról. *Társadalmi Szemle*, 1972. 1. 73–76.
- [391] Heller Ágnes: *Bicikliző majom, élet- és korrajz. (Kőbányai János interjúregénye)*. Budapest, Múlt és jövő, 1998. 228, illetve 279.
- [392] I. m. 141.
- [393] Fejes Endre: *Gondolta a fene*. Budapest, Magvető, 1977.
- [394] Nagy Péter: Író és kritikus (Egy különös könyv alkalmából), *Társadalmi Szemle*, 32. évfolyam, 1977. 9. szám „Kritika” 95–99.
- [395] Mátrai László 1981. június 26-án kelt levele Nagy Péterhez, MTA KIK Kézirattárban MS2610/315
- [396] Lásd Mátrai (1961) és (1977) a fenti 41. jegyzetben
- [397] „A két világháború közötti korszak esztétikájáról” eredetileg a *Művészettörténeti Értesítő* 1973. évi 2. számában, illetve „A filozófiai tudományok fejlődése a felszabadulás után” eredetileg a *Magyar Tudomány* 1975. évi 10. számában jelent meg, majd együtt Mátrai (1977) i. m. 321–332 és 111–122.
- [398] I. m. 219–229.